

VERGEEFSE MOEITE ALS OORDEEL VAN GOD

EEN ONDERZOEK NAAR DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE'

IN HET OUDE TESTAMENT

(Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache)

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de Rector Magnificus Prof. Dr. J.A. van Ginkel
ingevolge het besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op dinsdag 25 februari 1997 des namiddags te 12.45 uur

door
Willem Mijndert de Bruin
geboren op 2 december 1961 te Ede

Promotor: Prof. Dr. C. van Leeuwen
Faculteit der Godgeleerdheid

WOORD VOORAF

Deze dissertatie vloeit voort uit ongeveer acht jaar studie in de pastorieën van de hervormde gemeenten Kerkenveld-Alteveer en Daarlerveen. Nu bezinning en verwerking tot een afronding zijn gekomen in de vorm van dit proefschrift, zijn enige woorden van dank op hun plaats. Mijn dankbaarheid geldt allereerst mijn ouders en mijn vrouw. Zij droegen er elk op hun wijze aan bij dat ik kon studeren en bleef studeren. Ook dank ik allen die mij in het verleden onderwezen. Daarbij denk ik met name aan mijn studiejaren aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht. Bijzondere dank komt toe aan mijn promotor, prof. dr. C. van Leeuwen. Niet alleen reikte hij het onderwerp voor dit promotie-onderzoek aan, maar ook stond hij mij voortdurend met advies en goede raad terzijde. Dankbaarheid ben ik ook verschuldigd aan de hoogleraren prof. dr. B.E.J.H. Becking, die wees op belangrijke recente literatuur, en prof. dr. D. van der Plas, die attendeerde op enkele relevante oud-oosterse parallellen. De voltooiing van deze studie betekent voor mij niet het einde van het studeren op zich. Een zeker evenwicht tussen het praktische predikantswerk en de wetenschappelijke studie heb ik steeds als verrijkend en vruchtbaar ervaren. Daarbij spreek ik tot slot de dank uit aan Hem, die de kracht geeft tot beide.

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING	9
1.1. Verkenning van het probleemveld	9
1.2. Doel en methode van onderzoek	13
2. DEFINIËRING EN INVENTARISATIE	16
2.1. Bepaling van een definitie	16
2.1.1. Problemen rond de bepaling van een defini- tie	16
2.1.2. Definiëring van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' . . .	18
2.2. Inventarisatie van 'Wirkungslosigkeitssprüche' .	20
3. EXEGETISCH ONDERZOEK VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE'	25
3.1. Genesis	25
3.1.1. Gen. 4:12	25
3.2. Leviticus	27
3.2.1. Lev. 26:16, 20, 26b	27
3.3. Deuteronomium	30
3.3.1. Deut. 28:30, 38-41	30
3.4. Jesaja I	39
3.4.1. Jes. 9:19	39
3.4.2. Jes. 16:12	41
3.5. Jeremia	44
3.5.1. Jer. 11:11	44
3.5.2. Jer. 12:13	47
3.6. Hosea	48
3.6.1. Hos. 2:9 (in vertaling 2:6)	48
3.6.2. Hos. 4:10	50
3.6.3. Hos. 5:6	52
3.6.4. Hos. 9:12, 16	53
3.7. Amos	55
3.7.1. Amos 4:8	55
3.7.2. Amos 5:11	57
3.7.3. Amos 8:12	59
3.8. Micha	61
3.8.1. Micha 3:4	61
3.8.2. Micha 6:14-15	63
3.9. Sefanja	66
3.9.1. Sef. 1:13	66
3.10. Haggai	68
3.10.1. Hagg. 1:6a, 9	68
3.11. Zacharia	71
3.11.1. Zach. 7:13	71
3.12. Maleachi	72
3.12.1. Mal. 1:4	72
3.13. Job	73
3.13.1. Job 8:15	73
3.13.2. Job 27:17	74
3.13.3. Job 31:8	76
3.14. Spreuken	77
3.14.1. Spr. 1:28	77

4.	EXEGETISCH ONDERZOEK VAN ENKELE NEVENVORMEN	79
4.1.	Deuteronomium/Jozua	79
4.1.1.	Deut. 6:10b-11a/Joz. 24:13	79
4.1.2.	Deut. 20:5-7	83
4.2.	Jesaja II	85
4.2.1.	Jes. 41:12	85
4.2.2.	Jes. 62:8b-9	86
4.2.3.	Jes. 65:21-22a (22b-23)	88
4.3.	Jeremia	90
4.3.1.	Jer. 29:5-6a (28)	90
4.3.2.	Jer. 31:5	91
4.4.	Amos	94
4.4.1.	Amos 9:14	94
5.	DE VORM VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE'	96
5.1.	De grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'	96
5.1.1.	'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin twee verba met gelijk subject door een negatie antithetisch zijn verbonden	97
5.1.2.	'Wirkungslosigkeitssprüche' in dezelfde grondvorm als onder 5.1.1., met uitbreiding van protasis en apodosis	98
5.1.3.	'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin een lange protasis door een negatie is verbonden met een korte apodosis	100
5.1.4.	'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de apodosis het object van de protasis als subject overneemt	101
5.1.5.	'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de apodosis een op zichzelf staande oordeelsaankondiging bevat	103
5.1.6.	'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de verijdeling van de activiteit door middel van 'vreemden' plaatsvindt	104
5.1.7.	'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin protasis en apodosis antithetisch zijn verbonden door de tegenstelling veel-weinig	106
5.2.	Verschillende zinsdelen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'	107
5.2.1.	Verklarende bijzinnen	108
5.2.2.	Inleidende partikels	109
5.2.3.	De 'tijden' van het verbum	111
5.3.	Parallellismen en metrum van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'	114
5.3.1.	Parallellismen	114
5.3.2.	Het metrum	116
5.4.	Nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'	118
6.	DE THEMATIEK VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE'	122
6.1.	De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in vergelijking met die van andere vloek- en oordeelsaankondigingen	122
6.2.	De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' en de directe context	125
6.3.	De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' nader onderzocht	128
6.3.1.	Het akkerland	128

6.3.2.	Wijn- en andere gaarden	130
6.3.3.	Diverse inspanningen	132
6.3.4.	Bouwen	133
6.3.5.	Eten en drinken	134
6.3.6.	Zich kleden	134
6.3.7.	Vrouwen	135
6.3.8.	Kinderen	135
6.3.9.	Overspel als beeld van afval van YHWH	136
6.3.10.	Zoeken (object algemeen)	136
6.3.11.	Zoeken/roepen (object YHWH)	137
7.	HET FUNCTIONEREN VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE' IN VERSCHILLENDE LITERAIRE VERBANDEN	139
7.1.	De 'Wirkungslosigkeitsspruch' in reeksen van zegen en vloek	139
7.2.	De 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de profetische literatuur	146
7.3.	De 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de wijsheidsli- teratuur	152
8.	DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE' EN OUD-OOSTERSE PARALLEL- LEN	156
8.1.	Doel en grenzen van een vergelijking	156
8.2.	Oud-oosterse parallellen	157
8.2.1.	De vervloeking van Agade	157
8.2.2.	Gilgamesj, Enkidu, en de onderwereld	159
8.2.3.	Het restauratiedecreet van Tutanchamon	160
8.2.4.	De magische papyrus Harris	161
8.2.5.	Stèle van Merneptah (Israël-stèle)	163
8.2.6.	De leer van Anch Scheschonki	163
8.2.7.	De mythe van Telepinus	165
8.2.8.	Een 'kudurru' van Nebukadnessar I	166
8.2.9.	Een 'kudurru' van Larsa	167
8.2.10.	De adê aangaande de troonopvolging van Esarhaddon	169
8.2.11.	De annalen en een brief van Assurbanipal	171
8.2.12.	Het beeld van Tell Fekherye	172
8.2.13.	De stèles van Sefire	174
8.3.	De 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de 'Umwelt' van het Oude Testament	176
9.	EVALUATIE	181
9.1.	De 'Wirkungslosigkeitssprüche' in verschillende studies	181
9.1.1.	D.R. Hillers, Treaty-curses and the Old Testament prophets (1964)	181
9.1.2.	W.A.M. Beuken: Haggai-Sacharja 1-8 (1967)	181
9.1.3.	A.S. van der Woude, Micha (1976)	182
9.1.4.	J. Jeremias, Kultprophetie und Gerichts- verkündigung in der späten Königszeit Is- raels (1970)	183
9.1.5.	K. Queen Sutherland, The futility curse in the Old Testament (1982)	184
9.1.6.	T. Podella, Notzeit-Mythologem und Nich- tigkeitsfluch (1990)	184

9.2. Evaluerende opmerkingen	186
9.2.1. Het eigen israëlitische karakter van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'	186
9.2.2. De al dan niet vaste vorm van de 'Wir- kungslosigkeitssprüche'	187
9.2.3. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' en de noord-israëlitische literatuur	188
9.2.4. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' en de agrarische thematiek	189
9.2.5. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' als ver- bondsvloeken	190
9.2.6. Het achterliggende levensgevoel als 'Sitz im Leben' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'	192
10. SAMENVATTING EN CONCLUSIES	198
ZUSAMMENFASSUNG UND ERGEBNISSE	205
OVERZICHT VAN GECITEERDE LITERATUUR	211
LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	223

1. INLEIDING

1.1. Verkenning van het probleemveld

Teksten die vervloekingen en/of zegeningen met betrekking tot menselijke welvaart en welzijn bevatten, komen in de literatuur van het oude oosten, inclusief het Oude Testament, dikwijls voor. In deze studie vragen we de aandacht voor een bijzondere spreekvorm in dezen. Het betreft een groep van vloekspreuken en verschillende nevenvormen, die in het bijzonder betrekking hebben op de relatie tussen menselijk handelen en de voortgang daarvan. Dit type vervloekingen werd voor het eerst in 1964 door D.R. Hillers als een afzonderlijk literair genre benoemd.¹ In zijn onderzoek naar verbondsvervloekingen in oud-oosterse verdragsteksten onderscheidde Hillers vier typen vervloekingen²:

- a. De vervloeking door de goden of door een enkele god
- b. De vervloeking met een vergelijking
- c. De eenvoudige verwensing
- d. Een vierde groep spreuken die Hillers betitelde als 'futility curses' en als volgt definieerde: "The form may be described as consisting of a protasis, which describes the activity, and an apodosis, the frustration of the activity. This is often introduced by 'but not'". In het Oude Testament vindt Hillers dit type spreuken in de vloeklijsten van Deuteronomium 28 en Leviticus 26, alsook bij verscheidene profeten. Aan de hand van Deuteronomium 28 toont Hillers een zeker metrum in deze teksten aan. Aan het slot van Jesaja komt de vorm enkele malen in negatieve vorm als zegening voor.

Weliswaar waren in diverse commentaren reeds eerder verschillende van deze teksten met elkaar in verband gebracht en daarmee impliciet als een apart type spreuken herkend.³ Gericht onderzoek was echter nog achterwege gebleven. Ook na de 'ontdekking' van Hillers kregen de 'futility curses' weinig aandacht.⁴ In verschillende monografieën en commentaren wordt het genre kort getypeerd. Zo noemt W. Schottroff in zijn boek 'Der altisraelitische Fluchspruch' Hillers' 'futility curses' in een voetnoot. Schottroff rangschikt ze onder de eerste vorm van een type vervloekingen dat hij als volgt omschrijft: "Antitheti-

---

¹D.R. Hillers, *Treaty curses and the Old Testament prophets* (Biblica et Orientalia 16), diss. Rome 1964, 28 v.

²D.R. Hillers, o.c., 12 vv.

³Cf. een reeds oudere commentaar als van J. Ridderbos, *De kleine profeten II* (KV), Kampen 1949², 108 v., die Micha 6:14-15 verbindt met verscheidene parallellen en typeert als "beschrijving van den vloek, die al hun werk zal treffen".

⁴Zo wordt in de recensie van E.A. Schächter, *Bundesformular und prophetischer Unheilsspruch. Bemerkungen zu D.R. Hillers, Treaty curses and the Old Testament prophets*, *Bibl* 48 (1967), 128-131, Hillers' onderscheiding van de 'futility curses' als afzonderlijk vloektype slechts terloops vermeld.

sche Fluchworte konfrontieren gesteigertes Bemühen mit Misserfolg oder auch unheilvolles Ergehen mit dem heilvollen Ergehen eines anderen Menschen."⁵ Ook J.G. Plöger benadrukt in zijn studie over Deuteronomium het antithetische element in deze vloekspreuken door elk van de reeksen Deut. 28:30-31 en 38-41 te benoemen als 'antithetische Fluchreihe'.⁶ J.L. Mays vermeldt de 'Gattung' in zijn uitleg van Micha 6:14-15 en schrijft: "'Futility curses' with a pattern and function similar to these appear in two contexts in the Old Testament. They are present single and in little series in connection with YHWH's covenant with Israel as the sanctions he will invoke against the nation for breaking covenant, and they are used, as here, by prophets to announce measures taken by YHWH to punish Israel. The curses are, then, not an attempt to sketch an accurate picture of external events, but a code to interpret disaster as YHWH's reaction to breach of covenant. The fertility of wives, fields, orchards and vineyards will become means of bitter frustration; the blessing turns into cursing."⁷

In de duitstalige literatuur wordt de 'Gattung' verder vermeld door K. Koch als 'Fluch der Vergeblichkeit'.⁸ In het tweede, 'synthetische' deel van zijn commentaar op het boek Amos spreekt Koch over "die Unterart der Fluchweissagung. Diese hebt neben dem Schuldaufweis die eigene Lebensvorsorge hervor und kündigt als Unheil einzig in apodiktischer Form deren völlige Vergeblichkeit an".⁹ Ook H.W. Wolff wijdt, naar aanleiding van Hagg. 1:6, enkele zinnen aan de "spezielle Gattung von Nichtigkeitsflüchen", die hij als volgt typeert: "Diese im Anredestil gehaltenen Flüche nennen in einem ersten Glied lebenswichtige Tätigkeiten, deren erhoffte Wirkungen in einem zweiten Glied meist mit w^{elō}' fluchartig negiert werden."¹⁰ Sinds de achtste eeuw is deze vervloekingsvorm buiten en binnen Israël rijk vertegenwoordigd. Met deze laatste constatering volgt Wolff het spoor van J. Jeremias, die in het kader van een bespreking van Deuteronomium 28 (en Leviticus 26) enkele bladzijden aan het genre besteedt.¹¹ Jeremias benadrukt de relatieve ouderdom van

---

⁵W. Schottroff, *Der altisraelitische Fluchspruch* (WMANT 30), Neukirchen 1969, 159 v.

⁶J.G. Plöger, *Literarkritische, formgeschichtliche und stilkritische Untersuchungen zum Deuteronomium* (Bonner Biblische Beiträge), Bonn 1967, 154 vv.

⁷J.L. Mays, *Micah* (OTL), London 1976, 147 v.

⁸K. Koch (und Mitarbeiter), *Amos, untersucht mit den Methoden einer strukturalen Formgeschichte* (Alter Orient und Altes Testament 30), 3 Bd., Kevelaer-Neukirchen 1976, Teil I, 169

⁹K. Koch, o.c., Teil II, 36, =commentaar op Amos 5:11

¹⁰H.W. Wolff, *Haggai* (BK), Neukirchen 1986, 27

¹¹J. Jeremias, *Kultprophetie und Gerichtsverkündigung in der späten Königszeit Israels* (WMANT 35), Neukirchen 1970, 168-175

deze spreuken ten opzichte van de context in Deuteronomium 28 en Leviticus 26. Voorts acht hij deze vloeken in het bijzonder gericht op de agrarische verhoudingen in Palestina-Syrië.

Slechts enkele specifieke verhandelingen over deze spreekvorm zijn ons bekend. In 1967 gaf W.A.M. Beuken in zijn studie 'Haggai-Sacharja 1-8' naar aanleiding van Hagg. 1:6,9 aandacht aan de problematiek.¹² Beukens bespreking omvat niet meer dan acht pagina's, is evenwel zeer compact en vol interessante suggesties. Doordenkend op het door Hillers gelegde fundament constateert hij dat de 'Wirkungslosigkeit' beperkt en met name in noord-israëlitische literatuur voorkomen. Daarbij worden zij gekenmerkt door de verbondsthematiek alsook door de agrarische thematiek. De door Hillers gestelde verwantschap met oud-oosterse teksten beschouwt Beuken als slechts thematisch, zodat hij spreekt over "eine eigene israelitische Gattung von Wirkungslosigkeit". Beukens gedachten zijn grotendeels overgenomen door A.S. van der Woude, die naar aanleiding van Micha 6:14-15 een excurs over het genre heeft geschreven.¹³ Van der Woude benadrukt het ritmische karakter en de traditionele vorm van de 'Wirkungslosigkeitssprüche', hetgeen voor hem mede reden is om Micha 6:14b-c tot glosse te verklaren. Verder kan volgens Van der Woude op grond van de genoemde gegevens moeilijk betwijfeld worden dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' te beschouwen zijn als onderdelen van een in de zin van een verdrag te interpreteren verbondsoorkonde en dat zij derhalve sancties vormen waarmee de overtreder van het verbond bedreigd wordt. De vraag is volgens Van der Woude niet, of vloeken in alle gevallen in verband te brengen zijn met verdragen, wel echter of de 'futility curses' voor deze niet karakteristiek zijn.

Voorts verscheen in 1982 een studie over de 'futility curses' in de vorm van een dissertatie van de hand van K. Queen Sutherland: 'The futility curse in the Old Testament'.¹⁴ De schrijfster biedt onder meer een chronologische bespreking van 21 relevante teksten en tracht hun plaats en functie in het Oude Testament te verstaan. Een van de voornaamste conclusies luidt: "The identification of the futility curse as a statement of judgment, whether as covenant sanctions (Deut. 28:30-31; 38-41) or as announced punishment on a guilty people (the futility curses in the prophets), and the understanding of Yahweh as curse pronouncer and Israel as victim are key components in the establishment of the function of the curse form in the Old Testament".¹⁵ Queen Sutherland neemt haar uitgangspunt in de door Hillers en anderen

---

¹²W.A.M. Beuken, *Haggai-Sacharja 1-8. Studien zur Überlieferungsgeschichte der frühnachexilischen Prophetie*, diss. Assen 1967, 190-197.

¹³A.S. van der Woude, *Micha (POT)*, Nijkerk 1976, 231-234

¹⁴K. Queen Sutherland, *The futility curse in the Old Testament*, diss. Southern Baptist Theological Seminary, Ann Arbor/Michigan 1982.

¹⁵K. Queen Sutherland, o.c., 156 v.

aangetoonde algemeen en breed voorkomende vloektraditie in het kader van verbondssluitingen in het oude oosten. Het eerste kwart van haar studie, die qua betoog 158 pagina's omvat, bestaat uit een overzicht van de met name in de zestiger jaren gevoerde discussie over de verhouding tussen oud-oosterse verdragsteksten en het Oude Testament, en de functie van vervloekingen in beide. Van daar uit wordt de bespreking van de 'futility curses' aangevangen.¹⁶ Bij een bespreking van de vorm van het genre benadrukt Queen Sutherland het belang van het zogenaamde 'pivot point' (vaak $w^{\epsilon}l\bar{o}$) dat de uitdrukking van vergeefsheid in de apodosis inleidt. De twee zinsdelen, die elk een volledige gedachte uitdrukken, zijn naast elkaar geplaatst en staan veelal in balans. Door het naast elkaar stellen van een activiteit en de frustratie ervan ontstaat een intern antithetisch parallellisme. Samen met andere spreuken vormen de 'futility curses' een extern synoniem parallellisme. De met de 'futility curses' aangekondigde bedreigingen raken alle aspecten van het leven: fysieke behoeften, familie, persoonlijke eigendommen en het godsdienstige leven. Het diepste verlies dat de 'futility curse' uitdrukt is evenwel de nabijheid van YHWH. De inhoud van de vervloekingen wordt toegeschreven aan honger, pest en het zwaard: de drie basis-categorieën van verbondsvloeken. Queen Sutherland heeft in haar studie, die grotendeels is gebaseerd op de angelsaksische literatuur, geen kennis genomen van de bovengenoemde verhandeling van W.A.M. Beuken. Ook de tot zegenwoorden omgebogen 'Wirkungslosigkeitssprüche', andere nevenvormen en buiten-bijbelse parallellen blijven in haar studie vrijwel geheel buiten beschouwing.

Over de herkomst van het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' handelt een studie van T. Podella: 'Notzeit-Mythologem und Wichtigkeitsfluch' (1990).¹⁷ In deze bijdrage brengt Podella de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in verband met de hethitische mythen van de verdwenen godheid, in het bijzonder de overleveringen aangaande Telepinus. De wijze waarop het thema 'Wohlergehen/Sättigung' daarin functioneert, enerzijds negatief bij de schildering van een 'Notzeit' ten gevolge van het zich terugtrekken van de vertoornde godheid, anderzijds positief in verband met de terugkeer van de verdwenen godheid of in meer algemene kaders, toont volgens Podella vergaande overeenkomsten met het oud-testamentische gebruik van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Via aramese tradities zou de van oorsprong hethitische vervloekingsvorm ook in het oude Israël een plaats hebben gekregen.

1.2. Doel en methode van onderzoek

---

¹⁶K. Queen Sutherland, o.c., 1-43

¹⁷Deze reeds in 1990 op een internationaal symposium in Hamburg gehouden voordracht is gepubliceerd in: *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament* (Orbis Biblicus et Orientalis 129), Freiburg Schweiz-Göttingen 1993, 427-454.

In deze studie trachten we een stap verder te zetten in het onderzoek naar de plaats en betekenis van het door Hillers onderscheiden genre van de 'futility curses' in het Oude Testament. Een eerste keuze betreft daarbij de benoeming van het genre. Daarvoor hanteren wij in het vervolg van deze studie het begrip 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Deze benaming hanteren o.a. A.S. van der Woude en C. van Leeuwen.¹⁸ Van de verschillende termen die ter aanduiding van de 'Gattung' zijn voorgesteld, geeft deze typering onzes inziens de grondgedachte van het genre het best weer. In tegenstelling tot woorden als 'futility' of 'Nichtigkeit' drukt het begrip 'Wirkungslosigkeit' iets uit van zowel een nauwe onderlinge samenhang als een antithetische relatie, hetgeen beide wezenlijke aspecten van het genre zijn. In dit opzicht zijn ook typeringingen als 'antithetische Fluchworte' (W. Schottroff) en 'antithetische Fluchreihe' (J.G. Plöger) ontoereikend, daar deze slechts één kant van het wezen van het genre aanduiden. In vergelijking met het verschillende aspecten omvattende begrip 'Wirkungslosigkeit' voldoen ook nederlandse benamingen als 'frustratiespreuk of -vloek' en 'spreuk/vloek van vergeefsheid' slechts gedeeltelijk. Vervolgens rest ons nog te kiezen tussen het aanduiden van de relevante teksten als 'Wirkungslosigkeitssprüche' (W.A.M. Beuken)¹⁹ of als 'Wirkungslosigkeitssprüche' (A.S. van der Woude; C. van Leeuwen). Hoewel begrippen als '(oordeels)spreuk' en 'vloek(spreuk)/vervloeking' elkaar gedeeltelijk overlappen en ook in deze studie menigmaal uitwisselbaar worden gebruikt, geven we bij de benaming van de 'Gattung' de voorkeur aan het meer algemene 'Spruch' boven de term 'Fluch'.²⁰

Wanneer wij het tot nu toe verrichte onderzoek overzien, zijn voor ons de volgende observaties van belang:

- a) De ingang, via welke D.R. Hillers op het spoor kwam van dit bijzondere type teksten, namelijk het in verdrags-teksten weerspiegelde verbondskader, werd tot nog toe nimmer losgelaten. Daardoor werd deze spreekvorm van aanvang af impliciet of expliciet met één enkel genre teksten verbonden, wat het gevaar van eenzijdigheid in zich bergt. Meer dan vanuit één bepaalde context willen wij in onze studie proberen deze spreekvorm in bredere zin te interpreteren in het licht van in het oude oosten algemeen voorkomende en mondeling en schriftelijk voortlevende tradities van vloek- en oordeelsspreuken.

---

¹⁸A.S. van der Woude, o.c., 231 vv.; C. van Leeuwen, *Amos* (POT), Nijkerk 1985, 202

¹⁹Het element 'vloek' is ook verwoord in de benamingen 'futility curse' (D.R. Hillers, J.L. Mays, K. Queen Sutherland), 'Fluchweissagung' (K. Koch), 'Nichtigkeitsfluch' (H.W. Wolff; T. Podella).

²⁰Cf. in dezen de relativerende opmerkingen ten aanzien van begrippen als 'vervloeking', 'zegeningen' en 'formuleringen van zegen of vloek' van D.J. McCarthy, *Treaty and covenant. A study in form in the ancient oriental documents and in the Old Testament. New edition completely rewritten*, Rome 1978 (eerdere uitgave Rome 1963), 11.

- b) De definitie van het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' behoeft nog verdere aanscherping om het eigene van de 'Gattung' in beeld te krijgen en deze duidelijk af te grenzen tegenover andere typen vervloekingen en oordeelsspreuken. Op grond van deze definitie inventariseren en bespreken we de als 'Wirkungslosigkeitssprüche' te beschouwen teksten in het Oude Testament. Hierbij betrekken we ook de zogenaamde nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', waartoe we niet alleen tot zegenwoorden omgebogen spreuken, maar ook enkele andere interessante teksten rekenen.
- c) Vormen en themata dienen nader onderscheiden te worden. Verschillende onderzoekers hebben een in zekere zin vaste vorm van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' aangegeven. Daarbinnen blijkt echter een rijke variatie te bestaan, die wij in kaart willen brengen. Ook de inhoud van de spreuken zullen we nader onderzoeken, waarbij we nagaan in welk opzicht de thematiek van dit genre kenmerkend is in vergelijking met andere vloek- en oordeelsspreuken.
- d) Meer onderzoek dient nog te worden verricht naar buiten-bijbelse parallellen van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Hoewel Hillers langs deze weg de 'futility curses' op het spoor kwam, ligt hier nog een aanzienlijk terrein open voor nadere vergelijking. W.A.M. Beuken vermeldt slechts de door D.R. Hillers genoemde aramese en assyrisch/babylonische parallellen.²¹ A.S. van der Woude voegt hier een egyptische parallel aan toe.²² Nadere studie op dit gebied kan ons wellicht ook van dienst zijn met betrekking tot andere vragen aangaande het genre.

De gang van ons onderzoek naar de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament is globaal beschouwd in twee delen te onderscheiden. Nadat we in hoofdstuk 2 aandacht hebben besteed aan de definiëring en inventarisatie van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', behandelen we eerst de exegetische vragen van de afzonderlijke teksten en hun verband. In hoofdstuk 3 zijn de 'Wirkungslosigkeitssprüche', in hoofdstuk 4 de nevenvormen van het genre het voorwerp van ons exegetisch onderzoek. Vanaf hoofdstuk vijf benaderen we ons onderwerp meer als geheel door de behandeling van verschillende aspecten van het genre. Achtereenvolgens betreft dit de vorm (hoofdstuk 5), de thematiek (hoofdstuk 6) en het functioneren in verschillende literaire verbanden (hoofdstuk 7) van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Hoofdstuk 8 stelt enkele buiten-bijbelse parallellen aan de orde, die het functioneren van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament mogelijk verhelderen. In hoofdstuk 9 maken we vervolgens de balans op door een evaluerende bespreking van enkele hoofdpunten. Daarbij vergelijken we onze bevindingen met de resultaten van eerdere, hierboven

---

²¹D.R. Hillers, o.c., 28; W.A.M. Beuken, o.c., 190 v.

²²A.S. van der Woude, o.c., 233 v.

reeds kort genoemde, onderzoekingen. Hoofdstuk 10 vat ten slotte de resultaten van ons onderzoek samen.

Deze methode, waarbij het onderwerp van studie langs twee wegen wordt benaderd, heeft belangrijke voordelen. Door in een tweetal hoofdstukken de relevante teksten eerst afzonderlijk te behandelen, wordt voorkomen dat de eigenheid van de verschillende spreuken en hun context onvoldoende aan de orde komt. Hoewel wij menen hier en daar te mogen volstaan met verwijzing naar het werk dat vele commentatoren reeds hebben verricht, zullen we de belangrijkste exegetische vragen en voorgestelde oplossingen proberen weer te geven. Vervolgens worden diverse facetten en verbanden van het genre besproken, waardoor de 'Gattung' in zijn totaliteit verhelderd wordt. Op deze wijze hopen we recht te doen aan zowel de gemeenschappelijke kenmerken, die de verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche' met elkaar verbinden, als aan de eigen betekenis en achtergrond van de afzonderlijke spreuken.

2. DEFINIËRING EN INVENTARISATIE

2.1. Bepaling van een definitie

2.1.1. Problemen rond de bepaling van een definitie

In deze paragraaf trachten we te komen tot een nadere definitie van de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Bij het zoeken naar een dergelijke begripsbepaling blijkt het vinden van een toereikend criterium een probleem. De veelheid van vormen en themata roept de vraag op wat dan wel het kenmerkende punt is van deze spreekvorm. Deze vraag dient beantwoord te worden om het bestaansrecht van het literaire genre aan te tonen.

Het ligt in eerste instantie voor de hand bij een definitie van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' uit te gaan van de vorm, die dit type spreuken kenmerkt. D.R. Hillers omschrijft deze "as consisting of a protasis, which describes the activity, and an apodosis, the frustration of the activity. This is often introduced by 'but not'".²³ Naar aanleiding van Deut. 28:30-31 en 38-41 wijst Hillers op het ritmische karakter van deze vervloekingen. Een tweede maatstaf ter definiëring zou men kunnen zoeken in de objecten van veroordeling of zegening. Zo acht W.A.M. Beuken een agrarische thematiek kenmerkend voor de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche': "Die meisten Flüche betreffen den Ertrag von Land und Vieh, immer beziehen sie sich auf die grundlegenden Lebensbedürfnisse wie Nahrung, Wohnung und Kindersegen. Die Forderungen, die das wohlhabende Milieu der Städte an das Leben stellt, sucht man vergebens."²⁴ Problematisch ten aanzien van het gebruik van deze thematische kenschetsing van het genre voor het opstellen van een definitie, is dat de 'agrarische thematiek' van de spreuken nog altijd een breed scala van uiteenlopende onderwerpen omvat. Bovendien is het zeer de vraag of de thematiek die in de verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche' aan de orde komt, deze wel dermate wezenlijk onderscheidt van andere vloek- en oordeelsspreuken, dat daarop een definitie kan worden gebaseerd.

Van belang is voorts de overweging dat wij hebben te zoeken naar een definitie die enerzijds duidelijke kenmerken en daarmee ook de begrenzingen van de 'Gattung' aangeeft. Anderzijds dient dit zo te gebeuren dat er binnen de definitie voldoende ruimte is voor verscheidenheid, opdat niet door te strikte en te beperkende bepalingen op onnatuurlijke wijze een literair genre wordt gecreëerd in plaats van benoemd. Voor het gevoel van de oud-testamentische auteurs en hun lezers heeft er nooit iets bestaan als een geïsoleerde 'Gattung' van 'Wirkungslosigkeitssprüche'. De teksten, die wij als zodanig benoemen, waren voor hen

---

²³D.R. Hillers, o.c., 28

²⁴W.A.M. Beuken, o.c., 193

onderdeel van een veelvormig en complex geheel van vloek- en zegenwoorden, waarbinnen allerlei vloeiende overgangen en nuances bestonden.²⁵ Zo zijn in de zegen- en vloekhoofdstukken Leviticus 26 en Deuteronomium 28 de 'Wirkungslosigkeitssprüche' (Lev. 26:16, 20, 26b; Deut. 28:30; 38-41) nauw verweven met verschillende andere typen vervloekingen. Daaronder zijn aankondigingen van slagen met YHWH als onmiddellijke veroorzaker (Lev. 26:16 vv.; Deut. 28:20 vv., 35-37); algemene 'ārūr-spreuken (Deut. 28:16-19); oordeelsaankondigingen door toedoen van vijanden (Lev. 26:34 vv.; Deut. 28:31 vv.; 37; 48 vv.). Ook in de profetische literatuur vinden we het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verbonden met diverse andere oordeelsthemata. In Hos. 4:10; 5:6 en Micha 3:4 betreft dit bijvoorbeeld de verberging van YHWH voor zijn volk. In Jesaja 41:12 treffen we een 'Wirkungslosigkeitsspruch' aan in het kader van een reeks 'woorden van beschaming'.

Dat er nooit een geheel van andere teksten te isoleren genre van 'Wirkungslosigkeitssprüche' heeft bestaan, wordt ook duidelijk bij nadere beschouwing van afzonderlijke spreuken. Daarbij zou men kunnen spreken van een 'glijdende schaal' van teksten, waarin het kenmerk van de 'Gattung' in meerdere of mindere mate hoorbaar is. Een voorbeeld moge deze stelling verhelderen. In Micha 6:15 treffen we een duidelijk voorbeeld van een 'Wirkungslosigkeitsspruch' aan:

'Gij zult zaaien, maar niet maaien.'

Zowel handeling als verwacht vervolg worden in deze spreuk expliciet genoemd en vervolgens antithetisch verbonden, hetgeen de vervloeking haar bijzondere spanning geeft. We vergelijken dit 'zuivere' voorbeeld van het genre vervolgens met Lev. 26:16b:

'Dan zult gij tevergeefs uw zaad zaaien,
want uw vijanden zullen het oogsten.'

In deze spreuk is de sobere ontkenning van het verwachte gevolg ('niet maaien') vervangen door een aanduiding van de wijze van het oordeel (roof door vijanden). Enerzijds verduidelijkt dit de vervloeking, anderzijds neemt het iets weg van de bijna mysterieuze spanning, die de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in zijn soberste vorm eigen is. Nog een stap verder gaat Deut. 28:30:

'Een volk dat gij niet kent,
zal de vrucht van uw bodem eten
en alles waarvoor gij gezwoegd hebt.'

Het opnieuw door middel van vijanden verklaarde oordeel gaat aan de vermelding van het zwoegen van de vervloekte(n) vooraf. Hierdoor krijgt dit aspect zozeer de nadruk, dat de voor de 'Wirkungslosigkeitsspruch' kenmerkende antithetische relatie tussen een handeling en de voortgang daarvan in deze vervloeking vrijwel ontbreekt.

---

²⁵Cf. in dezen o.a. D.R. Daniels, Is there a 'prophetic lawsuit' genre?, ZAW 99 (1987), 341 v., die aantekent dat een genre een abstractie is die niet op zichzelf bestaat, maar is uitgedrukt in afzonderlijke teksten. Daniels definieert een genre als 'a unique set of structural elements'. Behalve constitutieve en als zodanig essentiële elementen bevat een genre ook componenten die minder wezenlijk en derhalve variabel zijn.

Als laatste in de rij noemen we Jes. 1:7:

'Uw akker, daarvan eten vreemden voor uw ogen.'

In deze vloekspreuk valt de nadruk zozeer op het door vreemden voltrokken oordeel, dat de handeling van het zaaien niet eens wordt genoemd. Van de voor de 'Wirkungslosigkeitsspruch' zo kenmerkende spanning tussen een op bijzondere wijze gerelateerde handeling en haar verwachte gevolg is in deze tekst dan ook niets merkbaar.

Het moge duidelijk zijn dat wij bij de definiëring en inventarisatie van 'Wirkungslosigkeitssprüche' ons uitgangspunt met name in de evidente teksten nemen. Daarbij beseffen we echter dat de 'Gattung' zich niet tot een dertigtal teksten beperkt, maar in zwakkere zin op een breder terrein voorkomt. Deze vaststelling geeft aan onze definitie en inventarisatie een zekere gezonde relativering. Dientengevolge zal, zowel in de volgende exegetische hoofdstukken als bij de daarop volgende behandeling van deelaspecten ook naar verschillende zwakkere voorbeelden van het genre worden verwezen.

2.1.2. Definiëring van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'

Wij zijn van mening dat het wezenlijke kenmerk van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' de grondgedachte van deze spreuken betreft. Omdat deze grondgedachte nauw samenhangt met de grondvorm van het type spreuken, nemen we ons uitgangspunt in de door Hillers, op grond van de vorm van de spreuken, opgestelde definitie en trachten we deze op enkele punten te preciseren. Het punt waar de definitie van Hillers in het bijzonder aanvulling behoeft betreft de speciale relatie tussen protasis en apodosis van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Hillers omschrijft deze als "a protasis, which describes the activity, and an apodosis, which describes the frustration of the activity". Kenmerkend voor de 'Wirkungslosigkeitsspruch' is echter vooral de wijze waarop de apodosis de verijdeling van de in de protasis genoemde handeling verwoordt. Dit gebeurt niet in algemene of willekeurige termen, maar door de expliciete vermelding van de normaliter uit de eerste activiteit voortvloeiende handeling of toestand. Daarbij wordt niet zozeer de eerstgenoemde activiteit, maar vooral de daaruit voortvloeiende en verwachte voortgang van de activiteit onder het oordeel gesteld. Aansluitend bij Hillers' formulering zou men kunnen stellen dat de apodosis de frustratie van de activiteit beschrijft in termen van de frustratie van de bijbehorende voortgang van deze activiteit.

Het oud-oosterse levensbesef, waarin de samenhang tussen een daad en zijn gevolg als zeer nauw werden beleefd, speelt in dezen een belangrijke rol. Zo staat zaaien in verband met oogsten/eten en planten met drinken/eten. Bouwen wordt gevolgd door wonen en uit eten en drinken vloeit verzadiging voort. Tal van vaste uitdrukkingen en veel voorkomende woordparen geven aan hoe nauw de verbinding tussen deze en andere begrippen werd

ervaren.²⁶ De 'Wirkungslosigkeitsspruch' dankt nu juist daaraan zijn bijzondere kracht dat een handeling en de voortgang daarvan, die normaliter nauw met elkaar samenhangen, nu op antithetische wijze zijn verbonden. De opeenvolging van handeling en bijbehorende vervolgactie, en daarmee de grondzekerheden van het menselijk bestaan, worden op deze wijze door het in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' aangekondigde oordeel doorbroken.

Een ander punt van aandacht betreft de wijze waarop handeling en voortgang van de handeling in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' antithetisch zijn verbonden. Hillers wijst in dezen op de samengestelde conjunctie *w^elō*'. Niet zozeer de negatie als wel de adversatieve copula is echter de constitutieve factor in de antithetische constructie van het genre. De frustratie van de voortgang van de activiteit wordt na een *waw*-adversativum vervolgens vaak, maar lang niet altijd, uitgedrukt met behulp van de negatie *lō*' (een enkele maal ook '*ēn*'). Zo is in een aantal spreuken de verijdeling aangegeven door de vermelding van vreemden/vijanden, die de, ook hier expliciet genoemde, vervolghandeling zullen verrichten (o.a. Deut. 28:30aα; Job 31:8). In enkele andere spreuken wordt aan de antithetische relatie vorm gegeven door de tegenstelling veel/weinig (o.a. Deut. 28:38; Hagg. 1:6aα, 9aα). Ten slotte noemen we enkele wel als zwakkere voorbeelden van het genre te beschouwen spreuken, waarin de apodosis de verijdeling van de voortgang van de in de protasis genoemde handeling verwoordt in termen van een op zichzelf staand oordeel (o.a. Hos. 9:12, 16; Hagg. 1:9aβ).

Onze, op grond van bovengenoemde overwegingen aangescherpte definitie van het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' luidt als volgt: De 'Wirkungslosigkeitssprüche' vormen een type oordeelsspreuken, waarin een protasis, die een bepaalde activiteit expliciet beschrijft, door een *waw*-adversativum antithetisch is verbonden met een apodosis, die de verijdeling van de, eveneens expliciet genoemde, voortgang van de activiteit aankondigt.

In een aantal als nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' te beschouwen teksten is de stijlform in meerdere of mindere mate herkenbaar. Het betreft onder meer een aantal zegenspreuken die zijn geformuleerd als in hun tegendeel veranderde 'Wirkungslosigkeitssprüche' (o.a. Jes. 62:9; 65:21-22a). In deze teksten

---

²⁶Bij de bespreking van afzonderlijke themata van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' (hoofdstuk 6) komen we op deze verbanden van begrippen terug. Cf. ten aanzien van het veelvuldig optreden van woordparen in de hebreeuwse poëzie o.a. P.C. Craigie, A note on 'fixed pairs' in ugaritic and early hebrew poetry, *JTS* 22 (1971), 140-143; P.B. Yoder, A-B pairs and oral composition in hebrew poetry, *VT* 21 (1971), 470-489; M. Dahood, Ugaritic-hebrew parallal pairs, in *RSP* I, 71-382; Y. Avishur, Word pairs common to Phoenician and biblical Hebrew, *UF* 7 (1975), 13-47; W.G.E. Watson, Reversed word-pairs in ugaritic poetry, *UF* 13 (1981), 189-192, en idem, *Traditional techniques in classical Hebrew verse* (JSOT Suppl 170), Sheffield 1994, 262-312. De in 'Wirkungslosigkeitssprüche' voorkomende woordcombinaties worden in deze studies evenwel niet besproken.

wordt de expliciete vermelding van een handeling verbonden met de nadrukkelijke aankondiging van de, om verschillende redenen meestal niet meer verwachte, succesvolle voortgang van de activiteit. De achtergrond van deze zegenspreuken is dikwijls een catastrofe, waardoor allerlei bestaanzekerheden zozeer zijn verstoord, dat de in andere omstandigheden als vertrouwd ervaren samenhang tussen handeling en gevolg als een bijzondere zegen wordt beschouwd. Onder nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verstaan we tevens enkele teksten waarin de 'Gattung' lijkt te zijn verbonden met andere genres (o.a. Deut. 6:10b-11; 20:5-7). Deze nevenvormen zullen we bij de exegetische verkenning in een afzonderlijke paragraaf behandelen (2.3.), terwijl zij ook bij het onderzoek van verschillende aspecten van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' (hoofdstuk 3, tweede hoofddeel) mee zullen worden verdisconteerd.

2.2. Inventarisatie van 'Wirkungslosigkeitssprüche'

Bij het opmaken van een lijst van als 'Wirkungslosigkeitssprüche' te beschouwen teksten, nemen we ons uitgangspunt in de inventarisaties die in de tot op heden verrichte onderzoeken ten aanzien van dit genre zijn gemaakt. Allereerst is daarbij de inventarisatie van D.R. Hillers van belang. Hillers noemt, behalve de vloekreeksen in Deut. 28:30-31, 38-40, als voorbeelden: Lev. 26:26; Hos. 4:10; 5:6; 8:7; 9:12, 16; Amos 4:8; 5:11; 8:12; Micha 6:14-15; Sef. 1:13; Hagg. 1:6; Mal. 1:4; Job 31:8. Jes. 62:8,9; 65:21-23 geven zegeningen in overeenkomstige vorm.²⁷

W.A.M. Beuken voert van Hillers' lijst Hos. 5:6; Amos 8:12; Micha 3:4 af. Ten aanzien van deze teksten stelt Beuken: "Wir sind der Ansicht, dass Hos. 5,6; Am. 8,12; Mich. 3,4 keine guten Beispiele darstellen: die 'apodosis' bringt nicht zum Ausdruck, dass die Handlung ihrer immanenten Wirkung beraubt bleibt."²⁸ Enkele andere teksten voegt hij toe: Lev. 26:16; Deut. 28: (32²⁹,) 33; Jes. 9:19; Hagg. 2:16. Als voorbeelden, waarin de 'Gattung' zwakker herkenbaar is, noemt Beuken de volgende zegenspreuken: Deut. 8:10, 12; Jer. 29:5 v.; 31:5; Amos 9:14. A.S. van der Woude³⁰ combineert de lijsten van Hillers en Beuken en inventariseert als volgt: Deut. 28:30-32 (33), 38-40; Lev. 26: (16,) 26; Hos. 4:10; 8:7; 9:12-16; Jes. 9:19; Amos 4:8;

---

²⁷D.R. Hillers, o.c., 29. Ten aanzien van de laatstgenoemde teksten vermeldt Hillers: "In Is 62:8-9 and 65:21-23 the pattern is used in negative form as a blessing."

²⁸W.A.M. Beuken, o.c., 192

²⁹Beuken veronderstelt dat Deut. 28:32 behoort bij Hillers' inventarisatie, hetgeen evenwel niet strookt met Hillers', hierboven genoemde, lijst van 'futility curses'; cf. W.A.M. Beuken, o.c., 192, noot 1.

³⁰A.S. van der Woude, o.c., 231 v.

5:11; 8:12; Micha 6:14-15; Sef. 1:13; Hagg. 1:6 (2:16); Job 31:8, en de heilsbeloften in Jes. 62:8 v.; 65:21-23.

K. Queen Sutherland behandelt, onbekend met het werk van Beuken en Van der Woude, maar voortbouwend op Hillers' inventarisatie, de volgende 'Wirkungslosigkeitssprüche': Lev. 26:26; Deut. 28:30-31, 38-41; Jer. 11:11; Hos. 2:9 (in nederlandse vertaling 2:6); 4:10; 5:6; 8:7; 9:12, 16; Amos 4:8; 5:11; 8:12; Micha 3:4; 6:14-15; Sef. 1:13; Hagg. 1:6; Zach. 7:13; Mal. 1:4; Job 31:8; Spr. 1:28.³¹ In de slotzin van de conclusies noemt zij, zonder deze nader te bespreken, als tot zegenwoorden omgebogen spreuken: Amos 9:14; Jes. 65:21 v.; Jer. 29:5, 28; Ez. 28:26. Een beperkter aantal teksten noemt T. Podella. De vervloekingsvorm van de 'Nichtigkeitsfluch' omvat volgens zijn inventarisatie: Lev. 26:26; Deut. 28:30-31, 38-40; Hos. 4:10; 5:6; Amos 4:8; 5:11; 8:12; (Hagg. 1:6); Sef. 1:13; Micha 3:4a; 6:14-15.³²

Op grond van de hierboven gegeven overwegingen en opgestelde definitie wijzen wij enerzijds enkele als 'Wirkungslosigkeitsspruch' voorgestelde teksten af. Anderzijds voegen we ook een aantal teksten ter bespreking toe. Niet onder de 'Wirkungslosigkeitssprüche' rekenen we Deut. 28:31-33. Zoals we bij de exegese verder zullen motiveren, valt de grootste nadruk in de vloekreeks Deut. 28:30-33 op het toevallen van Israëls welvaart aan vijanden. In de drie spreuken van vers 30 treffen we daarnaast de grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' aan. De kenmerkende antithetische verbinding van een expliciet genoemde handeling en de voortgang daarvan ontbreekt evenwel in de trits oordeelsspreuken over het vee (vers 31), alsook in de enkele spreuken over zonen en dochters (vers 32) en de vrucht van bodem en arbeid (vers 33).

Ook in Hos. 8:7 ontbreken onzes inziens bij beide, aan de wijsheidsliteratuur verwante, spreekwoorden de specifieke kenmerken van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Jer. 12:13 (tarwe zaaien-storm oogsten) wordt in Hos. 8:7 niet een op zichzelf positieve handeling verbonden met de ontkenning van het verwachte gevolg. De opeenvolging van 'wind zaaien' en 'storm oogsten' bedoelt geen tegenstelling, maar juist de logische samenhang en correlatie aan te geven van de daad (vertrouwen op nietige machten: baäls en Assur) en het (verhevigde) gevolg (ondergang; cf. Spr. 22:8; Job 4:8).³³ Ook

---

³¹K. Queen Sutherland, o.c., 51 vv.

³²Cf. T. Podella, *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament*, 428, noot 4.

³³Een alternatieve exegese bieden F.I Andersen/D.N. Freedman, *Hosea (AB)*, Garden City/New York 1980, 496 v., door 'wind' en 'storm' adverbiaal op te vatten: 'zij zaaien bij wind, en oogsten bij storm', d.w.z.: de boer wordt tegengewerkt in elke fase van zijn werk. Ook bij deze uitleg is er geen spake van een genoemde positieve handeling, waarvan vervolgens de vergeefsheid wordt aangeduid. Wij blijven evenwel bij de traditionele exegese die beide nomina als object beschouwt, en interpreteren deze in de lijn van Hos. 4:12, 19; 12:2 (cf. J. Jeremias, *Hosea (Neubearbeitung ATD)*, Göttingen 1983, 108 v.).

het tweede spreekwoord, dat in een fraaie vorm van klankrijm en woordspeling (*qāmā-ṣēmāḥ-qēmāḥ*, onderbroken door twee negaties) beschrijft hoe koren zonder aar geen meel voortbrengt, duidt niet zozeer op vergeefse arbeid, maar tekent de situatie van doodse godsdienstigheid en slaafse afhankelijkheid van politieke machten. Het hierop volgende oordeel in vers 7b β behelst het verzwelgen (*bāla* 'imperfectum'; cf. vers 8a) van eventuele opbrengsten door vreemden.

Evenmin is Hagg. 2:16 (in vertaling 2:17) te rekenen onder het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Hoewel het als (onpersoonlijk gebruikte) perfectum 3 masc. sing. part. act. te interpreteren *bā'*, 'men kwam'³⁴, in de tweede spreuk gecombineerd met een infinitivus van het verbum *hāśaf* ('uitkleden'; hier: 'leeg scheppen'), een zekere handeling aanduidt, beheerst niet de tegenstelling tussen een activiteit en een daarmee verbonden vervolgactie maar het door getallen aangegeven contrast tussen het verwachte en verworvene en de ontgoocheling daarover deze dubbele spreuk (cf. Lev. 26:26a; Jes. 5:10; Amos 6:9). Van de verwachte opbrengst aan koren³⁵ en most wordt (meer dan) de helft onthouden.

Als 'Wirkungslosigkeitssprüche' beschouwen we wel de door W.A.M. Beuken in dezen afgewezen teksten Hos. 5:6; Amos 8:12 en Micha 3:4. Wij zijn van mening dat er voldoende gronden zijn deze teksten in het kader van deze 'Gattung' te onderzoeken. In de door Beuken afgewezen teksten betreft het steeds de thematiek 'zoeken-vinden' (cf. ook Jes. 41:12; Spr. 1:28). Wij zien niet in hoe hierbij in mindere mate sprake is van een ontkenning van het te verwachten gevolg op de handeling dan bij andere voorbeelden van de 'Gattung'. Evenals 'zaaien-oogsten' (Ex. 23:10; Lev. 25:3, 22; 2 Kon. 19:29 (=Jes. 37:30); Pred. 11:4) vormen ook 'zoeken-vinden', zowel in profane (2 Sam. 17:20; 1 Kon. 1:3; 2 Kon. 2:17; Ps. 37:37; Hoogl. 3:1 v.; Pred. 7:28) als godsdienstige (Deut. 4:29; Jer. 29:13; 1 Kron. 28:9; 2 Kron. 7:14; 15:2, 15) zin, een veel voorkomend woordpaar³⁶, dat de als nauw ervaren samenhang aanduidt. Daarbij bedenke men dat godsdienstige activiteiten voor het besef van de Israëliet niet los stonden van het dagelijks bestaan, maar daar op harmonische wijze deel van uitmaakten.

Verder rangschikken we ook de volgende teksten onder het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche': Gen. 4:12; Lev. 26:20; Jes.

---

³⁴Wijziging in een infinitivus absolutus (cf. 1:6-9; cf. J.L. Koole, *Haggai* (COT), Kampen 1967, 87 v.; H.W. Wolff, *Haggai* (BK), Neukirchen 1986, 40; S. Amsler, *Aggée, Zacharie 1-8* (CAT), Genève 1981, 26; ook voorgesteld in kritisch apparaat BHS) is gezien het gevarieerde taalgebruik van Haggai en het gemis aan tekstkritische argumentatie af te raden.

³⁵De term 'arēmat ('een hoop'; stat. constr.) moet in het licht van context en parallelle wel op koren slaan (cf. Neh. 13:15; Ruth 3:7; in 2 Kron. 31:6-9 echter fruit).

³⁶Voor woordparen, zie noot 26.

16:12; Jer. 12:13; Job 8:15; 27:17. Bij de exegetische bespreking van de afzonderlijke spreuken zullen we het karakter en functioneren van deze teksten als 'Wirkungslosigkeitssprüche' nader toelichten.

In verschillende van bovengenoemde inventarisaties is reeds geattendeerd op enkele aan de 'Gattung' verwante zegenspreuken. Omdat naast de omkering van 'Wirkungslosigkeitssprüche' in zegeningen ook elders in het Oude Testament een breder gebruik van het genre aanwijsbaar is, spreken wij liever van nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Daartoe rekenen wij niet Deut. 8:10, 12. In deze verzen worden 'eten en verzadigd worden' als een zegen van God het volk in het vooruitzicht gesteld. Het betreft hier evenwel een vaste uitdrukking, die met name in Deuteronomium vele malen voorkomt (6:11; 11:15; 14:29; 26:12; 31:20), zonder dat het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' daarbij hoorbaar is.

Ook Ez. 28:26, waarin, ingeklemd tussen de belofte aangaande een veilig wonen (tweemaal *w^eyāš^ebū lābēṭaḥ*), de themata 'huizen bouwen' en 'wijngaarden planten' naast elkaar staan, beschouwen we niet als nevenvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Niet de samenhang tussen het verrichten van een handeling alsook de voortgang van de handeling, maar het, na terugkeer uit de ballingschap weer mogelijk geworden, bouwen en planten op zichzelf vormt namelijk de inhoud van de in dit vers uitgesproken zegen. Ook een directe relatie tussen 'bouwen' en 'wonen' ontbreekt ('veilig wonen' is een dikwijls voorkomende zelfstandige uitdrukking; cf. Lev. 26:5; Deut. 12:10; 33:28; Jer. 32:37; Ez. 34:25, 28).

Als nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' voegen wij toe: Deut. 6:10b-11a en Joz. 24:13. In deze teksten lijkt het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verbonden te zijn met dat van de zogenaamde 'Liste von Immobilien'. Ook in Deut. 20:5-7 en Jes. 41:12 achten we de 'Gattung' op verschillende manieren verweven met andere genres. Bij de exegetische bespreking zal ook ten aanzien van deze teksten een en ander nader worden gemotiveerd.

Samenvattend komen wij tot de volgende inventarisatie van 'Wirkungslosigkeitssprüche':

Gen. 4:12
Lev. 26:16, 20, 26b
Deut. 28:30, 38-41
Jes. 9:19; 16:12
Jer. 11:11; 12:13
Hos. 2:9; 4:10; 5:6; 9:12, 16
Amos 4:8; 5:11; 8:12
Micha 3:4; 6:14-15
Sef. 1:13
Hagg. 1:6a, 9
Zach. 7:13
Mal. 1:4
Job 8:15; 27:17; 31:8
Spr. 1:28

Als nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' bespreken we de volgende teksten:

Deut. 6:10b-11a/Joz. 24:13
Deut. 20:5-7
Jes. 41:12; 62:8b-9; 65:21-22a(22b-23)
Jer. 29:5-6a (28); 31:5
Amos 9:14

In de volgende hoofdstukken zullen deze teksten afzonderlijk vanuit hun context worden besproken. Eerst verrichten we een exegetisch onderzoek naar de als 'Wirkungslosigkeitsspruch' aangemerkte verzen (hoofdstuk 3). Vervolgens besteden we aandacht aan de nevenvormen van dit genre (hoofdstuk 4). De relevante verzen zullen in deze en volgende hoofdstukken meestal als geheel worden aangegeven. Alleen wanneer dit van belang is ter onderscheiding van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' ten opzichte van andere spreuken (bijvoorbeeld Lev. 26:26b), alsook bij de weergave van de hebreeuwse transcriptie en vertaling (hoofdstukken 3 en 4) en de gedetailleerde bespreking van de verschillende vormen van dit genre (hoofdstuk 5), zullen we ook de desbetreffende versdelen nader aanduiden.

3. EXEGETISCH ONDERZOEK VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE'

3.1. Genesis

3.1.1. Gen. 4:12

12a: *kī ta 'abōd èt-hā 'adāmā*
lō'-tōsēf tēt-kōḥāh lāk

'Voorwaar, gij zult de akkerbodem bewerken,
maar zij zal u haar vermogen niet geven.'

Het in veel opzichten op de vervloeking van Genesis 3 gelijkende gerichtswoord over Kaïn in Genesis 4 overtreft deze door de verbanning van de 'adāmā.³⁷ Waar Genesis 3 een weliswaar moeitevolle, doch niet geheel vruchteloze bewerking in het vooruitzicht stelt, wordt in Genesis 4 de band met de akkergrond radicaal doorgesneden. Het beeld van de - bijna gepersonifieerde - met bloed besmette en om vergelding roepende aarde doet een magische achtergrond vermoeden. C. Westermann rekent de verzen 11b-12a tot een oudere laag, waarin de straf bestond uit het gevolg op de daad.³⁸ Westermann voert daarvoor de volgende argumenten aan:

- a) In de paralleltekst Gen. 3:14-15 vindt men Gen. 4:11b-12a niet terug.
- b) De verzen 11b-12a bevatten geen eigenlijk vloek- of strafwoord, maar brengen een gevolg van de daad tot uitdrukking. Met het eerste argument dient men onzes inziens altijd voorzichtig om te gaan. Gezien het 'adāmā-motief in de omliggende verzen lijken 11b-12a niet vreemd, terwijl ze als uitbreiding in het kader van dit motief de parallellie met Genesis 3 niet verbreken. Het tweede argument ontkennen we, aangezien we in Genesis 4:12a de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' herkennen. Hiermee is de belangrijkste grond om een verschil in overleving aan te nemen komen te vervallen.

Vers 12a functioneert als een machtswoord van YHWH, dat de vervloeking van Gen. 4:11 nader preciseert.³⁹ De protasis

---

³⁷Beide hoofdstukken worden vrijwel algemeen gerekend tot de jahwistische laag (J) in de Pentateuch, waarvan de ontstaanstijd meestal wordt verbonden met de bloeitijd van Salomo (ong. 950 v. Chr.); cf. W.H. Schmidt, *Einführung in das Alte Testament*, Berlin-New York 1995⁵, 77 vv., die tevens wijst op de noodzaak te onderscheiden tussen het oudere grondbestand en jongere redactionele uitbreidingen.

³⁸Cf. C. Westermann, *Genesis 1-11* (BK), Neukirchen 1974, 416.

³⁹Deze verdringing van het magische gedachtengoed door het de oergeschiedenis beheersende thema van het scheppende woord van God stelt de vervloeking in een geheel nieuw licht. N. Poulsen zegt dan ook teveel, wanneer hij de in vers 12 uitgesproken verbanning "geen extrinsieke sanctie, maar een onvermijdelijke reactie van de natuur" noemt. Cf. N. Poulsen, Contouren van de ruimte in Genesis 4, *Tijdschrift voor Theologie* 29 (1989), 8.

vermeldt de veronderstelde bewerking van het land: *kī ta^abōd 'èt-hā^adāmā*. Het is te overwegen of het, meest temporeel vertaalde, partikel *kī* wellicht niet emfatisch opgevat kan worden: 'Voorwaar, gij zult de akkerbodem bewerken.' In de huidige context staat deze sterke inzet dan tegenover het eveneens krachtige *lākēn* in vers 15.⁴⁰ De apodosis meldt, door de ontkenning van het gewenste en logisch verwachte gevolg, de vergeefsheid van deze handeling: *lō'-tōsēf tēt-kōhāh lāk*. De vertaling 'oogst' of 'opbrengst' doet tekort aan het hebreeuwse *kōah*, 'kracht'. A.S. van der Woude geeft als grondbetekenis 'vitale kracht'. De toepassing van het begrip is zeer breed en kan onder andere mensen, dieren, spijzen, volken of het akkerland betreffen.⁴¹ De vertaling 'vermogen' geeft alle aspecten wellicht het best weer. Vers 12b geeft het gevolg van het genoemde oordeel aan. Kaïn zal *nā' wānād* zijn. Overeenkomstig de participia en met behoud van de alliteratie kan men vertalen: 'zwalkend en zwervend zult gij zijn op de aarde.' De *'ādāmā* is daarbij verruild voor de *'èrēs*. Kaïn wordt verdreven van de vruchtbare akkerbodem naar het daarbuiten liggende, niet gecultiveerde land.⁴²

In tegenstelling tot 11b-12a doen de verzen 13-15 wel een andere hand vermoeden. Hierin dient zich namelijk een nieuw motief aan in de vrees voor de bloedwraak (Ex. 21:23), die in het eerder genoemde oordeel Gods niet aan de orde is. Het zwervend bestaan komt in vers 14 derhalve in het licht te staan van de vlucht voor achtervolgers, terwijl deze volgens vers 12 slechts verband houdt met het uitblijven van 'vermogen' van de akkergrond. Vers 16 sluit daarenboven naadloos aan op 12b: De zwalkende en zwervende Kaïn vestigt zich in het 'zwerwersland' *nōd*.⁴³

---

⁴⁰Cf ten aanzien van de grondfunctie van *kī* als 'Bekräftigung' W. Schneider, *Grammatik des biblischen Hebräisch*, München 1974, 253 v.. Zie ook A. Aejmelaeus, Function and interpretation of *kī* in biblical hebrew, *JBL* 105 (1986), 193-209, en A. Schoors, The particle *kī*, *OTS* 21 (1981), 240-276.

⁴¹Cf. A.S. van der Woude, art. *kōah*, Kraft, in *THAT* I, 823.

⁴²H.H. Schmid, art *'ādāmā*, Erdboden, in *THAT* I, 58, die de grondbetekenis van dit begrip omschrijft als "das bebaubare Kulturland, den rötlichen Ackerbodem, im Gegensatz zur Steppe", stelt in dezen: "Kaïn wird dadurch zum Nomaden, dass er von der *'ādāmā* vertrieben wird. Sie ist der Ort, der bebaut werden kann."

⁴³Cf. ten aanzien van Kaïns vrees voor de bloedwraak (vers 13-14) en het functioneren van Gods wraak ter bescherming tegen een dergelijke dood (vers 15) H.G.L. Peels, *De wraak van God. De betekenis van de wortel NQM en de functie van de NQM-teksten in het kader van de oudtestamentische Godsopenbaring*, diss. Zoetermeer 1992, 52-58 (bespreking van Gen. 4:15, 24) en 65-71 (excurs: 'De bloedwraak in het Oude Testament').

3.2. Leviticus

3.2.1. Lev. 26:16, 20, 26b

16b: ūz^era'tèm lārīq zar'^akèm
wa'^akāluhū 'ōybēkèm

'En gij zult uw zaad tevergeefs zaaien;
want (maar) uw vijanden zullen het eten.'

20: w^etam lārīq kōh^akèm
w^elō'-tittēn 'ārṣ^ekèm 'èt-y^ebūlāh
w^e'ēṣ hā'ārèṣ lō' yittēn piryō

'En gij zult uw kracht tevergeefs verbruiken;
want (maar) uw land zal zijn opbrengst niet geven
en het geboomte van het land zal zijn vrucht niet geven.'

26b: wa'^akaltèm w^elō' tiśbā'ū

'En gij zult eten maar niet verzadigd worden.'

Over de wordingsgeschiedenis van Leviticus 26 en haar verbinding met de zogenaamde Heiligheidswet (Leviticus 17-25) zijn verschillende suggesties gedaan. H. Graf Reventlow zoekt de oorsprong van Leviticus 26 in een oud-israëlitisch verbondsfeest. Op grond van metrum, parallellie e.d., herleidt Reventlow de door preekbewerking beïnvloede tekst tot een oud, in de cultus gebruikt formulier.⁴⁴ R. Kilian heeft aangetoond hoe wankel het is de vooronderstelling van een 'Bundesfestliturgie' als methode toe te passen. Kilian neemt, onder meer vanwege verwantschap met Deuteronomium, Ezechiël en Jeremia, verschillende bronnen en daarmee bestaande formuleringen aan waaruit Leviticus 26 is opgebouwd. Om deze reden mag aan kleinere oneffenheden en doublures in de tekst niet al te veel gewicht worden toegekend. Naast de primaire grondlaag veronderstelt Kilian een secundaire laag, waartoe het zogenaamde plagenschema en de brede inleiding van vers 14 v. behoren.⁴⁵ K. Elliger spant wel de kroon in het analytisch onderzoek van Leviticus 26. Verzen en versdelen worden toegeschreven aan verschillende 'Vorlagen', priesterlijke redacties en latere toevoegingen. Ook Elliger zoekt de 'Sitz im Leben' in de liturgie van een feest.⁴⁶ Reeds het sterke uiteenlopen van de uitkomsten van de verschillende onderzoekingen geven aan hoe moeilijk het is op verantwoorde wijze tot een reconstructie van de wordingsgeschiedenis van een hoofdstuk als Leviticus 26 te komen. Het inzicht dat een tekst een zekere gelaagdheid bevat, leidt nog niet eenvoudig tot

---

⁴⁴Cf. H. Graf Reventlow, *Das Heiligkeitgesetz formgeschichtlich untersucht* (WMANT 6), Neukirchen 1961, 142 vv..

⁴⁵Cf. R. Kilian, *Literarkritische und formgeschichtliche Untersuchung des Heiligkeitgesetzes* (Bonner Biblische Beiträge 19), Bonn 1963, 155 vv..

⁴⁶Cf. K. Elliger, *Leviticus* (HAT), Tübingen 1966, 363 vv..

de vaststelling van wat deze gelaagdheid inhoudt. Als zekerheid nemen wij derhalve niet meer aan dan dat veel oud materiaal, afkomstig uit verschillende bronnen, in Leviticus 26 is samengevoegd.

In de huidige context functioneert het geheel als afsluiting van de Heiligheidswet, op een wijze die doet denken aan Deuteronomium 28 en verschillende oud-oosterse teksten. De codex Hammurabi, de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon, de inscripties van Sefire en andere teksten tonen aan hoe een geheel van bepalingen werd afgesloten door een reeks van zegeningen en vervloekingen. Dat de reeks vervloekingen, die als sancties op overtreding functioneren, daarbij de reeks zegeningen in zowel lengte als indringendheid verre overtreft, komt overeen met Leviticus 26 en Deuteronomium 28.⁴⁷ De laatste redactie(s), waaraan ook het opklimmende schema van vervloekingen moet worden toegeschreven, moeten we blijkbaar plaatsen in een tijd waarin het gegeven van ballingschap een voor Israël als dreiging of in werkelijkheid bekende realiteit was, hetgeen verscheidene mogelijkheden open laat. Reeds in de achtste eeuw (722: val van Samaria) was ballingschap een bekende realiteit of dreiging, zodat men bij vervloekingen hieromtrent niet noodzakelijkerwijs de catastrofe van 586 behoeft te veronderstellen.⁴⁸ Het plagenschema van Leviticus 26:14 vv. wordt door K. Elliger als volgt gerangschikt⁴⁹:

Eerste trap: Ziekte, hongersnood, nederlagen: 16 v.

Tweede trap: Droogte: 18-20

Derde trap: Wilde dieren: 21 v.

Vierde trap: Oorlogsleed: 23-26

Vijfde trap (met verschillende geledingen): Ondergang: 27-38
Vanwege verscheidene herhalingen en terugkerende motieven voldoet deze thematische rangschikking niet geheel. Zij geeft derhalve slechts een hoofdlijn aan.⁵⁰

Verschiedene trappen in dit plagenschema bevatten een voorbeeld van een 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Nadat de aangekondigde verschrikking, waarmee God het ongehoorzame volk zal bezoeken,

---

⁴⁷Cf. M. Noth, 'Die mit des Gesetzes Werken umgehen, die sind unter dem Fluch', in *Gesammelte Studien zum Alten Testament* (Theologische Bücherei 6), München 1960, 160 vv.. Noth rept in dezen van een 'sachlich genaue' parallellie met de codex Hammurabi, die hij aanduidt als 'Vorbild' voor de afsluiting van een wet met zegen en vloek in Deuteronomium 28 en Leviticus 26. Zie ook M.A. Beek, *Aan Babylons stromen. Hoofdmomenten uit de cultuurgeschiedenis van Mesopotamië in het oudtestamentische tijdvak*, Amsterdam-Antwerpen 1974⁴, 91 vv..

⁴⁸Contra K. Elliger, o.c., 371 v., die de tweede grote priesterredactie, met onder meer het plagenschema, in de tijd van de ballingschap plaatst. Cf. M. Noth, *Das 3. Buch Mose. Leviticus* (ATD), Göttingen 1959, 176.

⁴⁹K. Elliger, o.c., 363 v.

⁵⁰Cf. ook B. Maarsingh, *Leviticus* (POT), Nijkerk 1980, 246 vv., die bij elke trap verwijst naar enkele oud-oosterse parallellen met overeenkomstige themata.

allereerst in de vorm van vreselijke ziekten is aangeduid⁵¹, volgt in vers 16b de zinsnede: *ūz^era'tēm lārīq zar'^akēm wa'^akāluhū 'ōybēkēm*. Ingeklemd tussen de twee vormen van de stam *zāra'* staat het dreigende *lārīq*: 'en gij zult uw zaad tevergeefs zaaien'. Deze protasis vormt reeds een oordeelsspreuk op zich (cf. Jes. 49:4; 65:13), zodat het in de apodosis geformuleerde oordeel enigszins overbodig lijkt. In de meeste vertalingen heeft men dit opgelost door de verbindende copula explicatief te vertalen: 'want uw vijanden zullen het eten'.⁵² We herkennen hier echter de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', waarin de door de verba *zāra'* en '*ākal* aangeduide handelingen adversatief zijn verbonden (cf. Job 31:8). Wij veronderstellen dat tijdens het ontstaansproces van Leviticus 26 het bijwoord *lārīq* in de protasis is ingebracht, met de bedoeling de tegenstelling met de zegening in Lev. 26:4 (*b^e'ittām*, 'op hun tijd') extra nadruk te geven.⁵³ Hierdoor kreeg de apodosis een meer verklarende dan strafaankondigende functie.

Een soortgelijke ontwikkeling nemen we aan ten aanzien van Lev. 26:20, dat de tweede tuchting, met droogte als thema, afsluit. Ook hier is de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' zichtbaar in de tegenstelling van een in de protasis genoemde handeling en het in een dubbele apodosis bijbehorende, maar verijdelde, gevolg. Opnieuw lijkt, vanwege het contrast met de zegening van vers 4, de protasis te zijn verbonden met het nadrukkelijke *lārīq*. Samen met een vorm van *tāmam*, 'volkomen zijn' en *kōaḥ*, 'kracht', duidt het de vergeefsheid van de inspanning aan. De betekenis van de door *w^elō'* ingeleide apodosis, die spreekt over het uitblijven van opbrengst van land en geboomte (*y^ebūl*, *p^erī*), is ook hier verschoven van strafaankondiging naar strafverklaring: 'en gij zult uw kracht tevergeefs verbruiken; want uw land zal zijn opbrengst niet geven en het geboomte van het land⁵⁴ zal zijn vrucht niet geven'.

Ook aan het einde van de vierde trap (vers 23-26), die door middel van de trits 'zwaard, pest en honger' oorlogsleed in het

---

⁵¹Deze en de in 16b genoemde thematiek passen niet goed bij elkaar. K. Elliger, o.c., 367, onderscheidt de twee passages bovendien op grond van het metrum: 16a vormt een prozatekst, 16b-17 een poëtische tekst met herkenbaar dubbel-drie metrum.

⁵²Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld wat M. Noth, o.c., 174, ten aanzien van deze kwestie schrijft: "dabei lässt die Formulierung von V.16b α bei der Vergeblichkeit der Aussaat zunächst an Unfruchtbarkeit des Landes denken, aber in V.16b β .17 wird sie alsbald damit erklärt, dass die siegreichen Feinde den gesamten Ertrag des Landes einheimen werden."

⁵³Op de tegenstelling van de vervloekingen in Lev. 26:16 en 20 ten opzichte van de zegening in Lev. 26:4 wijst ook W.H. Gispen, *Leviticus* (COT), Kampen 1950, 379. Gispen omschrijft *rīq* als 'het ledige, ijdele, vergeefse' (cf. vers 20 en het verbum *hif'il* in vers 33).

⁵⁴Een aantal manuscripten, LXX, Tg lezen *haśśādè* in plaats van *hā'ārèš* zoals in vers 4. M heeft waarschijnlijk de oorspronkelijke tekst. De andere lezing is blijkbaar ontstaan onder invloed van vers 4.

vooruitzicht stelt, treffen we een 'Wirkungslosigkeitsspruch' aan. Deze is verbonden met een 'getalsvervloeking'. Zoals in het gehele hoofdstuk is ook hier YHWH nadrukkelijk als spreker en uitvoerder van het oordeel genoemd.⁵⁵ Het breken van de staf des broods (vers 26a) moet volgens M. Noth worden opgevat als een beeldspraak waarin voedsel wordt aangeduid als een staf waarop men steunt.⁵⁶ Het beeld van tien vrouwen die bij het bakken van brood slechts één oven nodig hebben geeft de opperste ellende aan van de oorlogsnood die het volk zal treffen. Het bakken van brood was niet slechts het werk van huisvrouwen (1 Kon. 17:12), maar werd ook beroepsmatig door bakkers gedaan (Jer. 37:21; Gen. 40:1).⁵⁷ Het noemen van bakkende vrouwen in vers 26a kan, in het licht van de context van oorlog, derhalve ook duiden op een gebrek aan mannen, daar deze zouden sneuvelen of in gevangenschap worden gevoerd. Hierop volgt in vers 26b een korte 'Wirkungslosigkeitsspruch', die vooral vanwege de thematische overeenkomst met het eerste versdeel lijkt te zijn verbonden. Deze qua gedachtengang niet geheel logisch aansluitende en derhalve op een verschil in herkomst duidende spreuk functioneert in de huidige context als een niets verbloemende conclusie: Ondanks de handeling van het eten (*wa'akaltēm*) zal men verstoken blijven van de onder normale omstandigheden daarbij behorende verzadiging: *w^elō' tišbā'ū*.

3.3. Deuteronomium

3.3.1. Deut. 28:30, 38-41

30: 'iššā t^e'ārēš w^e'iš 'ahēr yišgālènnā
 bayit tibnè w^elō'-tēšēb bō
 kērēm tiṭṭa' w^elō' t^eḥall^elènnū

'Gij zult een vrouw ondertrouwen, maar een andere man zal haar schenden;
 gij zult een huis bouwen, maar er niet in wonen;
 gij zult een wijngaard planten, maar niet in gebruik nemen.'

38: zèra' rab tōšī' haśśādè
 ūm^e'at tē'^esōf
 kī yahs^elènnū hā'arbè
 39: k^erāmīm tiṭṭa' w^e'ābādtā
 w^eyayin lō'-tištè w^elō' tē'^egōr
 kī tō'k^elènnū hattōlā'at

---

⁵⁵Cf. G.J. Wensham, *The book of Leviticus* (NICOT), Grand Rapids/Mich. 1979, 327.

⁵⁶M. Noth, o.c., 174; zo ook W.H. Gispen, o.c., 381 v., die de reeds oudere mening afwijst, dat hier een stok bedoeld zou zijn waaromheen ringvormige broden gestoken werden.

⁵⁷Cf. ten aanzien van het bakken van brood M. Kellermann, art. Backen, in *BRL*, 29-30.

- 40: *zētim yihyū l^ekā b^ekol-g^ebūlèkā*
w^ešēmèn lō' tāsūk
kī yiššal zētèkā
- 41: *bānīm ūbānōt tōlīd*
w^elō'-yihyū lāk
kī yēl^ekū baššèbī
- 38: 'Veel zaad zult gij op het veld uitbrengen,
 maar weinig inzamelen,
 want de sprinkhaan zal het verslinden.
- 39: Wijngaarden zult gij planten en bewerken,
 maar wijn zult gij niet drinken en niet opslaan,
 want de worm zal het verteren.
- 40: Olijven zult gij hebben in uw hele gebied,
 maar u niet met olie zalven,
 want uw olijf zal afvallen.
- 41: Zonen en dochters zult gij voortbrengen,
 maar zij zullen niet voor u zijn,
 want zij zullen in gevangenschap gaan.'

Evenals Leviticus 26 functioneert ook Deuteronomium 28 als afsluiting van een wetscodex die zegen, respectievelijk vloek in het vooruitzicht stelt, afhankelijk van de gehoorzaamheid aan de voorgehouden geboden. Ondanks verwantschap in functie, opbouw en inhoud, laat literaire afhankelijkheid tussen beide capita zich moeilijk bewijzen. M. Noth wijst op formele verschillen zoals het al dan niet gebruiken van de begrippen 'zegen' en 'vloek', het gebruik van de aanspraak in de pluralis (Leviticus 26) of de singularis, die volgens Noth het grondbestand van Deuteronomium 28 kenmerkt.⁵⁸ Belangrijker is de vaststelling dat het besluiten van bepalingen met reeksen vervloekingen tegen overtreders in het oude oosten gebruikelijk was.⁵⁹ Ook inzake het vaststellen van de wordingsgeschiedenis van en de gelaagdheid binnen Deuteronomium 28 zelf is voorzichtigheid geboden. Vergelijking met teksten uit Israëls 'Umwelt' toont aan dat het riskant is bij de analyse van een dergelijk hoofdstuk vergaande conclusies te trekken op grond van vermeende symmetrie tussen zegen- en vloekpassages, gebrek aan 'logische' samenhang of wisseling van enkelvouds- en meervoudsaanspraak. Ook ten aanzien van Deuteronomium 28 geven de verdeelde uitkomsten reeds de moeilijkheid van het onderzoek aan.⁶⁰ Tegenover de analyse van C. Steuernagel, die alle elementen die het parallelisme tussen zegen- en vloekspreuken verstoren, voor secundair houdt, staat als ander

---

⁵⁸M. Noth, o.c., 171. Dit laatste wordt ook bepleit door J. Jeremias, o.c., 172 v., die daarbij ten onrechte de nadrukkelijk te onderscheiden passages Deut. 28:30(31) en 38-41 als één laag bespreekt.

⁵⁹M. Noth, o.c., 172, stelt in dezen: "Dabei hat man sich aller Wahrscheinlichkeit nach bestimmter festgeprägter und immer wieder gebrauchter Formulierungen bedient; und in 5.Mos.28 und 3.Mos.26 gibt es einen Grundbestand von Sätzen, die den Eindruck altüberlieferter fester Formeln machen."

⁶⁰Cf. de uitgebreide bespreking van het onderzoek in dezen van J.G. Plöger, o.c., 130 vv..

uiterste de conclusie van D.R. Hillers, die meent dat een enkele auteur hem bekende traditionele vervloekingen heeft samengevoegd en gecombineerd, zodat Deuteronomium 28 zonder proces van schriftelijke toevoegingen en niet later dan de rest van het Bijbelboek zou zijn ontstaan.⁶¹

Deze terughoudendheid is ook op zijn plaats ten aanzien van Deut. 28:30-42, waarbinnen twee reeksen vervloekingen (vers 30 en 38-41) enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' bevatten. G. von Rad beschouwt Deut. 28:25b-37 (en misschien ook 38-42) als secundair, omdat deze verzen uit de symmetrische opbouw zouden vallen.⁶² J.G. Plöger beschouwt vers 32-33 op grond van verslengte, metrum en verwijzing naar de ballingschap als latere aanvulling van de 'antithetische Fluchreihe' Deut. 28:30-31.⁶³ Ook in de vloekreeks Deut. 28:38-41 veronderstelt Plöger op metrische gronden verschillende latere toevoegingen (vers 39: *w^elō' tē'gōr*; vers 40: *b^ekol-g^ebūlēkā*), terwijl hij vers 41 vanwege de vermelding van ballingschap als wellicht secundair beschouwt.⁶⁴ Ook hier dient, overeenkomstig het hierboven geschrevene, voorzichtigheid te worden betracht met het trekken van conclusies op grond van stijl of metrum. Hoewel het verschil in vorm en de gedeeltelijke overlapping in thematiek tonen hoe ook hier verschillende traditionele vervloekingen op creatieve wijze zijn samengebracht en gecombineerd, laat dit proces zich onzes inziens niet tot in details nagaan. Wel wijst de nauwe aansluiting in vorm en thematiek van de verzen 20-27 en 34-37 op een invoeging van de versreeks 30-33 in een reeds daarvoor bestaande reeks vervloekingen. Tussen enerzijds de verzen 20-27, die een reeks van oordelen aankondigen met het stereotype begin van een verbum in combinatie met de Godsnaam ('YHWH zal u slaan/geven...'), en anderzijds de verzen 34-37, die zowel qua vorm als thematiek (ziekte en verstandsverbijstering) nauw op vers 20-27 aansluiten, bevat Deut. 28:30-33 een aantal vervloekingen die, hoewel uiteenlopend in vorm, onderling zijn verbonden door het thema van vreemden/vijanden die profiteren van Israëls welvaart. Het punt van aansluiting ligt waarschijnlijk in het 'bij voortduur verdrukt en beroofd worden' (door vreemden/vijanden) van vers 29. Over tijdstip en achtergrond van deze invoeging kan men slechts gissen. Vanaf vers 38 volgt een viertal qua vorm parallel geformuleerde vervloekingen met gedeeltelijk dezelfde thematiek als in vers 30 vv.. Het oordeel wordt thans echter niet door met nadruk genoemde vreemden/vijanden, maar vooral door plagen van ongedierte bewerkstelligd (cf.

---

⁶¹D.R. Hillers, o.c., 40

⁶²G. von Rad, *Das 5. Buch Mose. Deuteronomium (ATD)*, Göttingen 1964, 1978³, 125 v.

⁶³J.G. Plöger, o.c., 155 v.

⁶⁴J.G. Plöger, o.c., 155 v.. Cf. ten aanzien van de veronderstelling dat verwijzing naar de ballingschap (vers 32-33, 36-37, 41) op een datering rond 586 zou duiden, ook J. Jeremias, o.c., 169, alsook het reeds ten aanzien van Leviticus 26 hierover opgemerkte.

evenwel vers 41: gevangenschap). Hoewel ook Deut. 28:38-41 qua vorm, en in iets mindere mate qua thematiek, een eenheid vormt, laat een secundaire invoeging van deze verzen zich niet duidelijk uit de tekst afleiden.

In de jaren zestig is door R. Frankena en M. Weinfeld in enkele artikelen gepleit voor een directe literaire afhankelijkheid van Deuteronomium 28 ten opzichte van assyrische teksten en met name van de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon.⁶⁵ Frankena bracht tal van vervloekingen uit Deut. 28:20-57 in verband met passages uit de Esarhaddon-tekst. Met name vestigde hij de aandacht op de gelijke thematiek in Deut. 28:28-29 en VTE r.422-24 (onrechtvaardigheid; blindheid en wandelen in duisternis) alsook in Deut. 28:30-34 en VTE r.428-430 (vrouwen voor andere man; zonen bezitten huizen niet; bezit verdeeld door een vreemde vijand). Verschillen en uitbreidingen van Deuteronomium 28 ten opzichte van de Esarhaddon-tekst verklaarde Frankena als volgt: "The compiler, however, did more than merely copy the Assyrian parallels by using these as a starting-point for his own expositions."⁶⁶ Daarbij poneerde Frankena de interessante veronderstelling dat, gezien de in 672 voor Chr. bestaande politieke relatie tussen Assyrië enerzijds en Juda en haar vorst Manasse anderzijds, er mogelijk een kopie van de Esarhaddon-teksten in Jeruzalem aanwezig was.⁶⁷ Ook M. Weinfeld wees in zijn bijdrage op verschillende parallellen tussen vervloekingen uit Deuteronomium 28 en vloekspreuken uit de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon (met name Deut. 28:23 ten opzichte van VTE r.528-531: hemel van koper, aarde van ijzer; Deut. 28:27-33 ten opzichte van VTE r.419-430: overeenkomstige thematiek; Deut. 28:53-57 ten opzichte van VTE r.448-450: eten van eigen kinderen in hongersnood), waaruit hij een letterlijke overname uit een mesopotamische kopie van de Esarhaddon-tekst afleidde.⁶⁸

De theorie van R. Frankena en M. Weinfeld is met nieuwe kracht naar voren gebracht in een recente studie van H.U. Steymans, waarin deze de noodzakelijkheid van een literaire afhankelijkheid van Deuteronomium 28 (met name de verzen 20-44) ten opzichte van de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon tracht aan te tonen.⁶⁹ In zijn inleiding omschrijft Steymans de stand van het onderzoek tot dan toe als een patstelling: "Gleiche Motivabfolge und aussergewöhnliche Bilder weisen also für eine Reihe von Forschern auf assyrischen Einfluss hin, unterschiedliche Formulierungen und Wendungen ohne Gegenstück im Vergleichstext sprechen jedoch in den Augen anderer wieder dagegen."⁷⁰ Steymans tracht dit dilemma te boven te komen door middel van een vormkritisch onderzoek, waarbij hij methodisch onderscheidt tussen algemene traditionele elementen in de teksten en individuele kenmerken,

---

⁶⁵Cf. R. Frankena, *The vassal-treaties of Esarhaddon and the dating of Deuteronomy*, *OTS* 14 (1965), 122-154; M. Weinfeld, *Traces of Assyrian treaty formulae in Deuteronomy*, *Bibl* 46 (1965), 417-427. Zie over de problematiek rond de benaming van de onderhavige tekst, die door Frankena en Weinfeld met de heden ten dage nog maar weinig gebruikte term 'vazalverdragen (vassal-treaties) van Esarhaddon' wordt aangeduid, het in paragraaf 8.2.10. hierover opgemerkte.

⁶⁶R. Frankena, *OTS* 14, 149

⁶⁷R. Frankena, *OTS* 14, 151

⁶⁸M. Weinfeld, *Bibl* 46, 422 v.

⁶⁹H.U. Steymans, *Deuteronomium 28 und die adê zur Thronfolgeregelung Asarhaddons. Segen und Fluch im Alten Orient und in Israel* (*Orbis Biblicus et Orientalis* 145), Freiburg-Göttingen 1995

⁷⁰H.U. Steymans, o.c., 3

die slechts uit een relatie van literaire afhankelijkheid te verklaren zijn. Tot een dergelijk individueel kenmerk rekent hij de combinatie en volgorde van de themata in VTE par. 38a-42 en Deut. 28:25-33 (vooral 27-30: huidziekte, duisternis, schending van vrouwen), die in meer dan 200 staatsdocumenten niet op dezelfde wijze voorkomen.⁷¹ Centraal in het betoog van Steymans staat voorts de veronderstelling van een gelijke volgorde van themata in VTE r.472-493 (par.56) en Deut. 28:20-44.⁷² Nieuw ten opzichte van eerdere studies is vooral Steymans' pleidooi voor het aannemen van een 'palindromische' structuur in zowel VTE r.472-493 (par.56) als Deut. 28:20-44. Hoewel Steymans deze structuur in Deuteronomium 28 verstoord acht door de invoeging van aan andere gedeelten uit de Esarhaddon-tekst ontleende vervloekingen (VTE r.526-535 ten aanzien van Deut. 28:23, 25; VTE r.419-430 ten aanzien van Deut. 28:27-30, 33), beweegt deze zich evenals in VTE r.472-493 rond een vervloeking met het thema 'duisternis' (VTE r.485-486; r.422-424 ten opzichte van Deut. 28:29). Van de reeksen 'Wirkungslosigkeitssprüche' brengt Steymans Deut. 28:30, 33 in verband met VTE r.428-430 en combineert hij Deut. 28:38-44 met VTE r.490-493. Deut. 28:32-33, 41 beschouwt Steymans als toevoegingen van de vertaler ten opzichte van Esarhaddon-tekst. Een belangrijke, samenvattende zin in dezen luidt: "Dtn. 28:20-44 als einfache Einheit zu verstehen bedeutet, dass es die erste Form des hebräischen Textes ist, der auf einen Verfasser zurückgeht, welcher zugleich der Übersetzer seiner fremdsprachigen Vorlage war."⁷³

Wanneer wij de studie van Steymans kritisch beschouwen, brengt ons dat tot de volgende opmerkingen:

- a) Opvallend is de reeds door Frankena en Weinfeld benadrukte combinatie en volgorde van themata in Deut. 28:27-30 en VTE par.38a-42, alsook de verwantschap van Deut. 28:23 ten opzichte van VTE r.528-531. Bij het aannemen van de directe literaire afhankelijkheid blijven de doorkruising met de Ninurta-vloek (par.39) en verschillen ten aanzien van de volgorde (ook ten aanzien van het beeld van een koperen hemel en ijzeren aarde; cf. ook Lev. 26:19) een probleem. Bovendien is de verwantschap in thematiek slechts ten dele (VTE r.419 v.: ziekte (algemeen) tegenover Deut. 28:27; huidziekten; VTE r.422-424: (reële) duisternis tegenover Deut. 28:28 v.: duisternis als symbool van verwarring). Hoewel Steymans deze en andere verschillen verklaart vanuit de vrijheid van vertaling, geestelijke motieven, of het redactie-proces van Deuteronomium 28, bevredigen dergelijke verklaringen niet geheel en ontkomt Steymans ook niet geheel aan het gevaar dat van de nood een deugd wordt gemaakt.
- b) Wanneer Steymans een thematische overeenkomst veronderstelt tussen VTE r.472-493 en Deut.28:20-44 achten wij de aangewezen verwantschap niet altijd overtuigend. Menigmaal is er wel sprake van een oppervlakkige gelijkheid, maar betreft het in door Steymans op elkaar betrokken passages wezenlijk uiteenlopende grondgedachten. Zo worden ten aanzien van VTE r.487 (moeite; slapeloosheid) en Deut. 28:29b (uitbuiting; beroving) wel zeer verschillende themata onder een noemer ('ellende') gebracht. Zeer belangrijk is dit bij de verbinding die Steymans legt tussen de in zijn 'palindromische' opbouw centrale passages VTE r.485-486 (ook VTE r.422-424) en Deut. 28:29. Hoewel in beide teksten het thema duisternis een rol speelt, geschiedt dit op geheel uiteenlopende wijze. Terwijl in de VTE-passages sprake is van een reële duisternis die elk zicht ontnemt, betreft het in Deuteronomium 28 een beeldspraak die de ten gevolge van het oordeel van krankzinnigheid ontstane verwarring illustreert.
- c) Niet meer dan een beperkte verwantschap onderkennen wij eveneens ten aanzien van de reeksen 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:20-44. De verschillen tussen de Deut. 28:30 en de vloek van Delibat (VTE

---

⁷¹H.U. Steymans, o.c., 143 vv.

⁷²H.U. Steymans, o.c., 300 vv.

⁷³H.U. Steymans, o.c., 310

- r.428-430) gaan veel verder dan formele verschillen, zoals Steymans deze aanwijst in bijvoorbeeld de tweetalige inscriptie van Tell Fekherye⁷⁴, maar betreffen ook wezenlijke thematische zaken (VTE r.429: thema 'zonen'; Deut. 28:30: thema 'wijngaard'). Daarbij is het überhaupt de vraag of Steymans, wanneer hij uit tweetalige inscripties afgeleide 'vertaalprincipes' toepast op een gecompliceerd proces van mogelijke literaire afhankelijkheid, niet grootheden van uiteenlopende orde met elkaar vergelijkt. Ook de verbinding van Deut. 28:38-44 (waaronder de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de verzen 38-41) met VTE r.490-493 is naar onze mening uiterst broos. Niet alleen de themata 'zaaien-oogsten' (Deut. 28:38); 'wijngaarden planten' (Deut. 28:39); 'niet behouden van kinderen' (Deut. 28:41), maar ook de deze hele reeks 'Wirkungslosigkeitssprüche' beheersende insectenplag kent geen verwante passage in de Esarhaddon-tekst.
- d) De door Steymans aangenomen 'palindromische' opbouw achten we in zowel VTE r.472-493 als Deut. 28:20-44 allerm minst zeker. Ten aanzien van Deut. 28:20-44 vinden wij slechts respectievelijk bij vers 27 en 35 (huidziekten; Steymans: A en A') en bij vers 28 en 34 (krankzinnigheid; Steymans: B en B') duidelijke sporen van een eventuele 'palindromische' opbouw. Het ligt onzes inziens echter meer voor de hand hier te spreken van een doorlopende thematiek in de als oorspronkelijke eenheid op te vatten verzen 27-29 en 34-37. De door Steymans aangenomen relatie tussen de verzen 29b en 33 (onder het kopje 'Beraubung'; C en C') achten we onjuist, daar het in vers 33, dat we mede op grond van de vorm bovendien in samenhang met de verzen 31-32 als derde vloek in de reeks 'vee/kinderen/akkeropbrengst' beschouwen, niet primair om het thema 'beroving' gaat. Ook ten aanzien van VTE r.472-493 is soms veel verbeeldingskracht nodig om de door Steymans veronderstelde 'palindromische' opbouw te herkennen. Zo correspondeert VTE r.478 (voortdurend verdreven woorden door o.a. schaduw en hittegloed) met VTE r.491b-492 (oordeel over zalven en zich kleden) en is VTE r.484 (lijken voor honden en zwijnen) gerelateerd aan VTE r.488-489a (zondvloed, die Steymans verbindt met onderdrukking ten gevolge van een oorlog).
- e) Ten aanzien van Deuteronomium 28 en in het bijzonder de verzen 20-44 menen wij dat Steymans te zeer voorbijgaat aan de breuklijnen in dit gedeelte, die het terugvoeren van Deut. 28:20-44 tot het werk van een enkele vertaler weinig aannemelijk maken. Ook de eenheid van op grond van vorm en thematiek te onderscheiden passages als Deut. 28:31-33 (trits vee/kinderen/akkeropbrengst) en Deut. 28:27-29 en 34-37 (reeks 'slagen' van YHWH) komt in Steymans' analyse tekort. De gelaagdheid van de tekst in Deuteronomium 28, waarover we hierboven reeds schreven, verdraagt zich moeilijk met de gedachte van één enkele auteur op basis van een 'Vorlage' (VTE r.472-493) die in veel grotere mate een stilistisch geheel vormt dan Deuteronomium 28.
- f) Dit alles neemt niet weg dat op grond van de in opmerking a) bevestigde opmerkelijke verwantschap tussen met name VTE r.528-531 en Deut. 28:23 de gedachte van enigerlei onderlinge relatie aantrekkelijk is. Deze gedachte wordt ondersteund door de zowel door Frankena als Steymans⁷⁵ aannemelijk gemaakte veronderstelling dat zich in Juda een kopie van de Esarhaddon-tekst bevond. Gezien de eveneens opvallende verschillen in volgorde (cf. ook Lev. 26:19) achten wij deze relatie echter veel complexer dan in de door Steymans voorgestelde reconstructie het geval is. Ook menen wij dat zij ten aanzien van de reeksen 'Wirkungslosigkeitssprüche' (Deut. 28:30, 38-41) niet overtuigend aanwijsbaar is. Vervloekingen uit een groot, traditioneel gedachtengoed en van velerlei herkomst, waarvan sommige mogelijk geïnspireerd door een assyrische 'Vorlage' als de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon, lijken in Deuteronomium 28 in een redactioneel proces op een eigen wijze te zijn verwerkt.

---

⁷⁴Cf. H.U. Steymans, o.c., 156 vv..

⁷⁵H.U. Steymans, o.c., 17

De vloekreeks Deut. 28:30-33 begint met drie korte 'Wirkungslosigkeitssprüche', waarin vrouw, huis en wijngaard achtereenvolgens het object van vervloeking zijn. Deze drieslag duidt de complete vernietiging van het familieleven aan. De drie spreuken zijn in enkelvoudsaanspraak gesteld. In combinatie met het in de protasis genoemde object geven de tegenover elkaar gestelde werkwoorden de vervloekingen hun kracht: 'āraś-šāgēl; bānā-yāšab; nāta'-hillēl. De eerste vervloeking wordt voltrokken door een 'iš 'ahēr, hetgeen het oordeel des te schandelijker maakt: 'gij zult een vrouw ondertrouwen, maar een andere man zal haar schenden'. De masoreten lazen in plaats van het verbum šāgal, 'schenden/verkrachten', een vorm van šākab, 'neerliggen', wel met de bedoeling de genoemde handeling meer eufemistisch uit te drukken.⁷⁶ In de tweede en derde spreuk, die de arbeid aan huis en wijngaard onder het oordeel stellen, ontbreekt het de verzen 30-33 kenmerkende element van de profiterende vreemde/vijand. De tegenstelling tussen de verba wordt hier gevormd door de samengestelde conjunctie w^elō'. Hoewel vrouw, huis en wijngaard een geheel uitdrukken, wijst het verschil in vorm tussen enerzijds de eerste en anderzijds de tweede en derde spreuk toch op een samenvoeging van een enkele en een dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' tot de huidige trits. Hiervoor pleit ook het elders vaak samen voorkomen van de themata huis en wijngaard, bijvoorbeeld in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' Amos 5:11 en Sef. 1:13 (cf. Jes. 65:21-22).⁷⁷ Het verbum in de apodosis van de derde spreuk, ḥālal III pi'el, betekent gewoonlijk 'ontwijden/profaan maken' en komt ten aanzien van wijngaarden ook voor in Deut. 20:6 en Jer. 31:5. Vergelijking met Lev. 19:23-25 maakt het gebruik van het verbum in dit verband begrijpelijk, aangezien de eerste opbrengst van een wijngaard (in het vierde jaar) voor YHWH geheiligd was en de eigenaar deze niet voor profaan gebruik mocht aanwenden. De inhoud van de vervloeking behelst dat de planter van een wijngaard aan dit laatste in het geheel niet zal toekomen. We vertalen de tweede en derde spreuk derhalve als volgt: 'gij zult een huis bouwen, maar er niet in wonen; gij zult een wijngaard planten, maar niet in gebruik nemen'.⁷⁸

In de verzen 31-33 valt alle nadruk op het toevallen van Israëls welvaart aan vijanden. Dit betreft achtereenvolgens het vee

---

⁷⁶Zo P. Buis/J. Leclerq, *Le Deutéronome* (SB), Paris 1963, 176. Een andere mogelijkheid is evenwel dat er twee teksttradities voorlagen, die de masoreten beide wilden bewaren.

⁷⁷Contra J.G. Plöger, o.c., 190.

⁷⁸De hier voorgestelde vertaling van t^ehall^elènnū, die overeenkomt met P. Buis/J. Leclerq, o.c., 176 ('mais tu ne l'étrenneras pas'), G. von Rad, o.c., 122 ('aber du wirst ihn nicht in Benutzung nehmen'), en P.C. Craigie, *The book of Deuteronomy* (NICOT), Grand Rapids/Mich. 1976, 343 ('but you shall not put it to use') doet meer recht aan de tegenstelling met het 'heiligen' van de opbrengst van de wijngaard dan een weergave in de zin van: 'en gij zult er geen vruchten van genieten' (S.R. Driver, *Deuteronomy* (ICC), Edinburgh 1902 (1951), 311; J. Wijngaards, *Deuteronomium* (BOT), Roermond-Maaseik 1971, 307; cf. ook de vertaling van het NBG: 'maar de vrucht daarvan niet genieten').

(drie korte parallelle spreuken in vers 31), zonen en dochters (vers 32) en vrucht van grond en arbeid (vers 33). De oorspronkelijke eigenaars moeten het met eigen ogen (*l^e'ēnèkā, mill^e-pānèkā*), bij gebrek aan een verlosser, machteloos aanzien. Doordat de handeling, die met de in de apodosis genoemde gefrustreerde activiteit samenhangt, niet expliciet is genoemd, rekenen we deze spreuken niet tot het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Wel als zodanig te beschouwen zijn de verzen 38-41. Het betreft een viertal, vooral qua vorm verwante, uitgebreide onheilsaankondigingen. Na de protasis die een activiteit vermeldt en de apodosis die de verijdeling daarvan aankondigt, volgt telkens een door *kī* ingeleide bijzin die het oordeel verklaart en het mysterieuze karakter van de eigenlijke 'Wirkungslosigkeitsspruch' daarmee voor een groot deel opheft.

Fraai is het klankspel in vers 38. In 'arbè klinkt de 'veelheid' (*rab*) van het zaaien op ironische wijze door. Een veelheid van zaad zal men uitbrengen op het veld, maar slechts een weinig inzamelen, want de 'veelvraat' zal het verslinden.⁷⁹ Ook het planten van wijngaarden (vers 39) en het bezit van olijfbomen (vers 40) zullen niet leiden tot het verwachte resultaat. De Septuaginta heeft, denkend aan de gevolgen van het drinken, het verbum 'āgar geïnterpreteerd als 'zich verheugen'. Evenals in Spr. 6:8 en 10:5 slaat het echter op het verzamelen van voedsel, niet van de akker of bomen, maar in schuren: Men zal geen wijn drinken en opslaan⁸⁰. Ook zal men zich niet met olie zalven. De op zichzelf niets verduidelijkende verklaring bij vers 40 zal moeten worden geïnterpreteerd vanuit de in vers 39 genoemde plaag van wormen (*tōla'at*), die niet alleen de opbrengst verteren, maar ook het geboomte ziek maken, zodat de olijven afvallen (imperfectum van *nāšal*). Hoewel qua vorm identiek, valt in het verband van de reeks de thematiek van vers 41 enigszins uit de toon. Het gaat in dit vers opnieuw over de ballingschap, die ook in vers 32 en 36 al aan de orde was. Nu gebeurt dit echter op een wijze die de 'Wirkungslosigkeitsspruch' kenmerkt. De protasis spreekt over het voortbrengen (*yālad hif'il*) van zonen en dochters. De apodosis kondigt daarvan, gevolgd door een toelichtende bijzin, de frustratie aan. Doordat, anders dan in de direct voorafgaande verzen, deze bijzin niet alleen als verklaring, maar ook als tegenstelling ten opzichte van het 'voor u zijn' functioneert, klinkt in het inleidende partikel *kī* behalve een causatieve ook een adversatieve betekenis door.⁸¹ In vers 42, dat zowel qua vorm als vocabulaire van de voorafgaande verzen afwijkt, wordt de in de bijzinnen van de verzen 38-39 aangegeven concretisering van het oordeel gedeeltelijk herhaald. Het gonzen van de sprinkhaan is bijna hoorbaar in het hapax

---

⁷⁹*hāsal*, verslinden, is als verbum een hapax legomenon. Cf. echter *hāsīl*, 'verslinder', voor 'sprinkhaan' in 1 Kon. 8:37; Jes. 33:4; Joël 1:4; 2:25; Ps. 78:48; 2 Kron. 6:28).

⁸⁰Cf. S.R. Driver, o.c., 313.

⁸¹Cf. ten aanzien van deze betekenisaspecten van het partikel *kī* W. Schneider, o.c., 254 v..

legomenon *š^ela_ṣal*. Deze zal in plaats van het volk het geboomte en de opbrengst van het land erfelijk (dus langdurig) bezitten.⁸² Aangezien het vergeefse handelen van de vervloekte niet aan de orde is, valt vers 42 niet onder de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'.

3.4. Jesaja I

3.4.1. Jes. 9:19

19a: *wayyigzōr 'al-yāmīn w^erā'ēb*
wayyō'kal 'al-š^emō'l w^elō' šābē'ū

'Hij snijdt naar rechts, maar blijft hongerig;
hij verslindt naar links, maar zij raken niet verzadigd.'

In Jes. 9:19a treffen we een dubbel voorbeeld van het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' aan. Dit versdeel maakt deel uit van het in de huidige context een zeker geheel lijkende corpus Jesaja 1-12. Deze hoofdstukken bevatten evenwel verschillende deelverzamelingen, waarbij het autobiografische middenstuk (6:1-8:18 (9:1-6)) wordt omraamd door de hoofdstukken (2-4) 5 en 9-11. Het merendeel van deze profetieën lijkt afkomstig uit de vroegste periode van Jesaja's optreden (ong. 740-732 v. Chr.) of in ieder geval uit de tijd voor de ondergang van het noordelijke rijk (722 v. Chr.).⁸³ Tegen de achtergrond van de syro-efraïmitische oorlog (735-732 v. Chr.) beschrijft Jes. 9:7-20 in uiteenlopende beelden, waarbij de verschillende onderdelen door een refrein zijn samengebonden (9:11, 16, 20; 10:4), de niet aflatende toorn van God over Efraïm.⁸⁴ In het eerste beeld (9:7-11), dat de verwoesting/verovering van land en stad tekent, tonen de twee korte antithetische spreuken van vers 9 door de wijze van functioneren van verba en copula een zekere formele gelijkenis met het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch': 'Bakstenen zijn gevallen, maar met gehouwen stenen herbouwen wij; wild vijgenhout is ingestort, maar cederhout zetten wij ervoor in de plaats'. De grondgedachte van de 'Gattung', waarvan zowel ten aanzien van negatieve als positieve voorbeelden de bijzondere samenhang tussen een verrichte handeling en de

---

⁸²Aangezien de pi'el van *yāraš*, 'erfelijk bezitten', alleen hier voorkomt, suggereert S.R. Driver, o.c., 313 lezing van de gal-vorm *yīraš*. Hiervoor ontbreekt evenwel elke ondersteuning van handschriften.

⁸³Cf. W.H. Schmidt, o.c., 214 vv..

⁸⁴Cf. ten aanzien van de datering van Jes. 9:7-20 in de tijd van de syro-efraïmitische oorlog o.a. A. Schoors, *Jesaja* (BOT), Roermond-Maaseik 1972, 84. Een beschrijving aangaande deze oorlog en het verval van Efraïm tot vazalstaat van Assyrië geeft o.a. B. Becking, *De ondergang van Samaria. Historische, exegetische en theologische opmerkingen bij II Koningen 17*, diss. Meppel 1985, 4-21. De relatie van Jes. 9:7-20 tot 10:1-4, dat naadloos aansluit op Jes. 5:24 en dienovereenkomstig niet Efraïm maar Juda op het oog lijkt te hebben, laten we in deze studie verder onbesproken (cf. L.A. Snijders, *Jesaja I* (POT), Nijkerk 1969, 130 v.).

daarmee normaliter verbonden voortgang een constituerend element vormt, ontbreekt in deze spreuken evenwel. Wel vormt het in dit vers genoemde prat gaan van de Israëlieten op hun bouwprestaties in zekere zin een tegenbeeld van het motief van de zelfvernietiging in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' van vers 19a.

Nadat het tweede beeld (9:12-16) de ondergang van leiders en volk heeft beschreven, geeft het derde beeld (9:17-20) de uiterste consequentie hiervan aan: een volstreckte teloorgang en anarchie onder het volk. In dit kader beelden de twee nauw met elkaar verweven spreuken van Jes. 9:19a uit hoe de volksgenoten elkaar niet sparen (vers 18b), maar zij 'een ieder zijn arm verslinden' (vers 19b). Het onderwerp van beide 'Wirkungslosigkeitssprüche' is de in vers 18b genoemde 'īš. Het verbum *gāzar*, 'snijden' duidt hier mogelijk op een om zich heen slaan met mes of zwaard naar alles wat eetbaar of bruikbaar lijkt, hetgeen overeenkomt met de beschreven situatie van anarchie.⁸⁵ Na het imperfectum *wayyigzōr* in de protasis volgt de anticlimax hiervan in het het gevolg aangevende constaterend perfectum *wērā'ēb*: 'hij snijdt naar rechts, maar blijft hongerig'. In de tweede 'Wirkungslosigkeitsspruch' wordt het imperfectum *wayyō'kal* gevolgd door de negatie *lō'* met perfectum *śābē'ū*: 'hij verslindt naar links, maar zij raken niet verzadigd'. In tegenstelling tot H. Wildberger wijzen we verandering in de singularis *śābēa'* af.⁸⁶ Hoewel niet geheel vloeiend gezien de eerdere enkelvoudsvormen, is de wisseling enkelvoud-meervoud niet ongebruikelijk ten aanzien van een collectief subject (cf. vers 18b en 19b). De in deze spreuken voorkomende begrippen 'rechts' en 'links' duiden het fanatisme en de wanhoop aan van alle pogingen om voordeel te behalen op elkaar. Ook onderstrepen deze bepalingen de vergeefsheid, die reeds door de antithetisch verbonden verba is uitgedrukt. Vers 19b herhaalt op positieve wijze de negatieve

---

⁸⁵Afleiding van het Arabische *garaza*, 'verslinden' (met metathesis) achten we niet alleen te gezocht, maar ook onnodig. Cf. H. Wildberger, *Jesaja 1-12, 13-27, 28-39* (BK), Neukirchen 1972-1982, 221.

⁸⁶H. Wildberger, o.c., 206

uitspraak van vers 18b en neemt daarbij het trefwoord 'ākal op.⁸⁷

Hoewel het beeld van het elkaar verslinden ook op werkelijk kannibalisme kan duiden ten gevolge van de verschrikkelijke omstandigheden, lijkt het vooral de grenzeloze chaos en verwarring te willen weergeven, waarbij ieder mens, ten koste van elk ander, voor zichzelf tracht te redden wat er te redden valt. Het beeld heeft een pendant in Micha 3:3, waar van Israëls leidslieden gezegd wordt dat zij het vlees van Gods volk verslinden, hun de huid afstropen en hun beenderen breken. Ging het bij Micha echter om de gewelddaden van de leidslieden jegens de armen van het volk, in Jesaja 9 betreft het 'een strijd van allen tegen allen'⁸⁸, een strijd waarin men niet 'verzadigd wordt', d.w.z. niet genoeg krijgt van het maken van slachtoffers. L.A. Snijders veronderstelt dat wellicht ook op de veelvuldige troonswisselingen in Efraïm wordt gedoeld.⁸⁹ Voor een (gedeeltelijk) 'politieke' interpretatie pleit ook vers 20a, dat de onderlinge naijver concreet betreft op de rivaliteit tussen de afzonderlijke stammen Efraïm en Manasse. Daarbij klinkt een zekere ironie door over het feit dat deze gezamenlijk tegen Juda optrekkende stammen elkaar onderling verslinden. Hoe zal het in zichzelf verscheurde noordelijke rijk Israël een dergelijke onderneming dan ooit met succes volbrengen? Het refrein van vers 20b besluit de passage 9:17-20 met de woorden: 'Bij dit alles keert zijn toorn zich niet af en blijft zijn hand nog uitgestrekt.' De vernietiging die de Israëlieten elkaar aandoen, is niet afdoende om Gods oordeel over de zonde en schuld van zijn volk tot staan te brengen. Zijn slaande hand blijft ook verder dreigend uitgestrekt over Israël.

3.4.2. Jes. 16:12

12: w^ehāyā kī-nir'ā kī nil'ā mō'āb 'al-habbāmā
ūbā' 'èl-miqdāšō l^ehitpallēl
w^elō' yūkāl

'En het zal geschieden wanneer Moab verschijnt, wanneer het zich aftobt op de hoogte en naar zijn heiligdom komt om te bidden: het zal niets vermogen.'

---

⁸⁷De 'arm' is dikwijls het beeld van de kracht (ook van het leger), hetgeen de beschrijving extra wrang maakt. Verandering van z^erō'ō in rē'ō, 'zijn naaste' (Septuaginta), of zar'ō, 'zijn zaad' is dan ook overbodig. Dit geldt ook voor verplaatsing van dit versdeel direct achter 18b of omgekeerd.

⁸⁸Cf. O. Kaiser, *Der Prophet Jesaja. Kap. 1-12* (ATD), Göttingen 1971, 216, en H. Wildberger, o.c., 221. G.B. Gray, *The book of Isaiah* (ICC), Edinburgh 1912 (1928), 187, spreekt over "the unappeasable hostility of the people".

⁸⁹L.A. Snijders, o.c., 130

Vanwege de opmerkelijke overeenkomst in vorm en thematiek met enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Hosea (5:6) en Amos (4:8; 8:12) noemen we hier ook Jes. 16:12. In de verzameling van profetieën tegen de volkeren (Jesaja 13-23) bevatten de hoofdstukken 15 en 16 een oordeelsprofetie over Moab dat vanwege zijn hoogmoed in het hart van zijn economie, de wijnbouw, getroffen wordt.⁹⁰ De vorm is een uitgebreide klaagzang, die eindigt met een op een 'Wirkungslosigkeitsspruch' gelijkend onheilswoord in vers 12.⁹¹ De weinig vloeiende opbouw van het vers heeft menige conjectuur doen voorstellen: Hetzij *nir'ā* (H. Wildberger) hetzij *nil'ā* (G.B. Gray) zou een dittografie zijn. De tegenstelling met *yākōl*, 'vermogen' pleit voor de oorspronkelijkheid van *nil'ā*.⁹² Drie perfecta tekenen Moabs godsdienstige inspanningen op de hoogte (*bāmā*: in profetische oren een verdachte term) en in zijn heiligdom, om het onheil af te wenden.⁹³ Tegenover de zeer uitgebreide, door de inleidingsformule *w^ehāyā* ingeleide⁹⁴ protasis staat een uiterst korte apodosis. Noch 'verschijnen', noch 'zich aftobben', noch 'komen om te bidden' zullen iets vermogen (*w^elō* met imperfectum *yūkāl*).

In dit verband wijzen we ook op de in sommige opzichten op de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' gelijkende verzen Jes. 6:9-10. Deze passage beschrijft de profetische opdracht in het in autobiografische vorm gestelde roepingsvisioen van Jesaja. Daarbij staat, meer dan de inhoud, de uitwerking

---

⁹⁰Cf. ten aanzien van de functie van profetieën tegen vreemde volken in het Oude Testament o.a. J.H. Hayes, *The usage of oracles against foreign nations in ancient Israel*, *JBL* 87 (1968), 81-92; D.L. Christensen, *Studies in the oracles against the nations*, *HTR* 65 en 67 (1972, 1974), 592 v., resp. 427-436; P. Höffken, *Untersuchungen zu den Begründungselementen der Völkerorakel des Alten Testaments*, Bonn 1977; Y. Hoffman, *The prophecies against foreign nations in the Bible*, Tel Aviv 1977.

⁹¹Na vers 12 volgt nog een, wellicht door een redactor ingevoegde, profetische evaluatie van de klaagzang (vers 13-14; cf. A. Schoors, o.c., 113). G.B. Gray, o.c., 293, en H. Wildberger, o.c., 602, beschouwen vers 12 als een latere toevoeging, mede doordat deze tekst in de parallel Jer. 48:29-33 ontbreekt. Zie echter Jes. 15:2, waarop 16:12 mogelijk teruggrijpt, zodat het wel degelijk in de context past.

⁹²Cf. H. Wildberger, o.c., 595; G.B. Gray, o.c., 293. Mogelijk vormen de twee verba een elkaar versterkend klankspel, waarbij *kī* concessief als volgt vertaald kan worden: 'Hoe Moab ook verschijnt en hoe het zich op de hoogte vermoeit en in zijn heiligdom komt om voorbede te doen, het vermog niets.' *lQIs^a* leest *bō* in plaats van *nil'ā*, op te vatten als secundaire harmonisatie met vers 12 *bā*. Voor de masoretische tekst pleit ook de reeds genoemde verwantschap met andere 'Wirkungslosigkeitssprüche', waarin een uitgebreide protasis wordt gevolgd door een korte apodosis.

⁹³De opeenvolging van perfecta pleit ervoor, in tegenstelling tot de weergave in de Statenvertaling ("En het zal geschieden, wanneer men zien zal, dat Moab vermoeid is geworden op de hoogten, dan zal hij in zijn heiligdom gaan om te aanbidden..."), deze verba als nevenschikt ten opzichte van elkaar te vertalen.

⁹⁴Cf. met betrekking tot het functioneren van de inleidingsformule *w^ehāyā* (alsook *way^ehī*; cf. Zach. 7:13) W. Schneider, o.c., 251 vv..

van de te verkondigen boodschap centraal.⁹⁵ Met name vers 9b doet, door de antithetische relatie van de door middel van verba aangeduide handelingen en hun voortgang, denken aan het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. De inleiding spreekt, met negatieve connotatie, over 'dit volk'.⁹⁶ De protasis bevat in beide parallelle versdelen een door een infinitivus absolutus versterkte imperativus, die oproept tot een nadrukkelijk, voortdurend horen (*šāma*) en zien (*rā'ā*). Beide malen beschrijft de apodosis het vergeefse van deze activiteit in een negatieve iussivus-vorm van de verba *bīn* en *yāda*: 'Hooft aldoor maar begrijpt het niet; en ziet aldoor maar verwerft geen kennis'.⁹⁷ Niet de 'Wirkungslosigkeit' van een bepaalde handeling, maar een ander element beheerst evenwel deze profetie. Het betreft het verschijnsel van de zogenaamde 'Verstockung', dat in een reeks van oud-testamentische teksten aanwijsbaar is. Deze 'Verstockungsworte' melden hoe YHWH de mens kan verblinden en verharden, waardoor deze geheel en al verstrikt raakt in een eerder gepraktizeerde levenshouding van ongehoorzaamheid. Een aanvankelijk 'niet willen' wordt hierdoor geradicaliseerd tot een 'niet kunnen'.⁹⁸ In tegenstelling tot de volken van de 'Umwelt', die het raadselachtige verschijnsel van de verharding konden herleiden tot de inwerking van demonische krachten, noopte Israëls geloof in één God tot een terugvoeren van de 'Verstockung' op YHWH zelf. Deze, volgens F. Hesse met name in latere tijd met terughoudendheid toegepaste⁹⁹, aanduiding van YHWH als veroorzaker van de verharding geeft de oud-testamentische 'Verstockungsworte' een bijzondere spanning. In de beschrijving van de verharding spelen lichamelijke organen dikwijls een grote rol. Met name het disfunctioneren van hart, oor en oog is vaak een kenmerk van de ingetreden verharding. Behalve in verhalen ten aanzien van de farao van Egypte (Ex. 7:14; 8:11; 9:7; 10:1 e.a.) en enkele andere teksten (bijvoorbeeld 1 Sam. 6:6; Ps. 4:3; Job 9:4) treffen we vooral bij de profeten voorbeelden van dit genre aan. Blijkens het 'Verstockungswort' Jes. 6:9-10 is het expliciete doel van Jesaja's optreden als profeet het verharden van het volk. Vers 9 en vooral vers 10 zijn dienovereenkomstig geformuleerd als 'Verstockungsbefehl', waarin de imperativi overheersen.¹⁰⁰ Hoewel op het eerste gezicht een eenheid vormend, tonen de verzen 9 en 10 bij nadere bestudering grote discrepantie. Vers 10 vormt een puur 'Verstockungsbefehl'¹⁰¹ in enkelvoudsvorm, waarin elke zintuiglijke activiteit (van hart, oren en ogen) bij voorbaat wordt uitgesloten. Vers 9 veronderstelt daarentegen in een imperativus meervoud de reële mogelijkheid van horen en zien (zonder 'hart'), maar stelt hier het onvermogen tot begrijpen en kennen tegenover. Ook het verschil in vorm onderstreept het onderscheid tussen beide verzen. In vers 9 worden de imperativi pluralis (qal) direct gevolgd door hun frustratie in negatieve iussivi, waardoor twee parallelle spreuken ontstaan. Daarentegen bevat vers 10 een concentrische opbouw, waarin drie imperativi singularis (hif'il) in omgekeerde volgorde worden gevolgd door hun resultaat door middel van de conjunctie *pēn*- 'opdat niet'. Wij ponereren derhalve dat in vers 9 en 10 van oorsprong verschillende 'Verstockungsworte' door leerlingen

---

⁹⁵Zo O. Kaiser, o.c., 132.

⁹⁶G.B. Gray, o.c., 109.

⁹⁷Zowel Septuaginta als Targum geven in vers 9 indicativus- in plaats van imperativus-vormen. Waarschijnlijk is hier sprake van een verzachting om dogmatische redenen, die als tekstcorrectie niet is na te volgen. Cf. C.A. Evans, *The text of Isaiah 6:9-10*, ZAW 94 (1982), 416 v..

⁹⁸Cf. F. Hesse, *Das Verstockungsproblem im Alten Testament. Eine frömmigkeitsgeschichtliche Untersuchung* (BZAW 74), Berlin 1955.

⁹⁹F. Hesse, o.c., 42

¹⁰⁰Dientengevolge is met A. Schoors, o.c., 62 (cf. H. Wildberger, o.c., 254) vers 9 niet als dreigwoord te verstaan, maar als machtswoord dat het verstokte volk met nog meer verstoktheid bestraft.

¹⁰¹H. Wildberger, o.c., 255

van Jesaja zijn samengevoegd. Waarschijnlijk voegde men de verzen samen op grond van de overeenkomst in de kernwoorden 'horen', 'zien', en 'begrijpen'. Er bestond een ruime voorraad van dergelijke spreuken.¹⁰² Dat Jesaja's woorden, die in alle openheid Gods gericht verkondigen, een volkomen onbegrip van de kant van zijn gehoor teweegbrengen, versterkt de raadselachtigheid en paradoxaliteit van zijn profetische optreden. Hoezeer dit ook in latere tijd gelovigen heeft geïntrigeerd, blijkt reeds uit de grote doorwerking van deze verzen in zowel in het Oude (o.a. Jes. 42:20; 43:8; 44:18¹⁰³; Deut. 29:3; Jer. 5:21; Ez. 12:3; Zach. 7:11) als het Nieuwe Testament (bijvoorbeeld Mat. 13:14-15; Joh. 12:40-41; Hand. 28:26-27).

3.5. Jeremia

3.5.1. Jer. 11:11

11b: w^ezā 'a qū 'ēlay
w^elō' 'ēšma' 'a lēhēm

'En zij zullen tot Mij schreeuwen,
maar Ik zal niet naar hen horen.'

De profetie van Jeremia 11:1-14 spitst zich toe op het verbreken van het verbond door het volk en de daaraan verbonden vervloeking. Wanneer men, ondanks de door menige exegeet aangenomen deuteronomistische herkomst/redactie van dit gedeelte, (de kern van) deze woorden toch als oorspronkelijk jeremiaans wil beschouwen, zijn deze het best te dateren in de regeerperiode van Jojakim (609-597 v. Chr.).¹⁰⁴ In dat geval is het verleide-

¹⁰²C.A. Evans, *To see and not perceive. Isaiah 6:9-10 in early jewish and christian interpretation* (JSOT Suppl 64), Sheffield 1989, 42 vv., bespreekt in dit verband de volgende andere teksten in Jesaja: 1:3, 5; 29:9, 10; 42:18-20; 43:8; 44:18; 63:17.

¹⁰³Cf. ten aanzien van de overeenkomsten tussen Jesaja 6 en Jes. 6:9-10 in het bijzonder enerzijds en verschillende passages uit Jesaja 40 vv. anderzijds ook H.G.M. Williamson, *The book called Isaiah. Deutero-Isaiah's role in composition and redaction*, Oxford 1994, 30-56 (vooral 46-51).

¹⁰⁴Cf. o.a. J. Bright, *Jeremiah* (AB), Garden City/New York 1965 en de bespreking van enkele interpretaties door R.P. Carroll, *Jeremiah* (OTL), London 1986, 267 vv.. Grondlegend ten aanzien van de these van een deuteronomistische redactie van het boek Jeremia is het werk van W. Thiel, *Die deuteronomistische Redaktion von Jeremia 1-25* (WMANT 41), Neukirchen 1973, 139 vv., die wijst op vele deuteronomistische wendingen en formuleringen; zie ten aanzien van het hele boek Jeremia van de zelfde auteur ook *Die deuteronomistische Redaktion von Jeremia 26-45* (WMANT 52), Neukirchen 1981, met o.a. een totaalbeoordeling van de door Thiel aangenomen deuteronomistische redactie van Jeremia. Ten aanzien van Jer. 11:1-14 besteedt Thiel bijzondere aandacht aan overeenkomsten in de terminologie tussen Jer. 11:11b-13, Deut. 32:37 v., Jer. 2:27b-28 en Richt. 10:13b-14. Mede op grond hiervan beschouwt hij Jer. 11:1-14(17) als een in grote mate door de deuteronomistische redactie van Jeremia geformuleerd geheel. 'De woorden van dit verbond' (vers 3 vv.) interpreteert Thiel dienovereenkomstig als de Decaloog en haar uitlegging, Deuteronomium: "Es geht hier also ganz grundsätzlich um die Stellung zu dem im Gesetz (qua Dekalog und Dtn.) vorfindlichen Jahwewillen, um eine Entscheidung, von der Fluch oder Heil abhängt" (W. Thiel, o.c., 148). Tegen de these van Thiel is o.a. stelling genomen door H. Weippert, *Die Prosareden des Jeremiabuches* (BZAW 132), Berlin-New York 1973, die ten aanzien van de proza-gedeelten van Jeremia een (deuteronomistische) redactie ontkent. Ten aanzien van de hier besproken

lijk bij 'de woorden van dit verbond' (vers 3, 6, 8) te denken aan de verbondsvernieuwing onder koning Josia, wiens cultusreformatie onder zijn opvolger Jojakim in verval raakte. Elke directe verwijzing naar Josia's verbondsvernieuwing ontbreekt echter. De verzen 4 en 5 plaatsen dit verbond bovendien in de tijd van de uittocht uit Egypte. Het is van belang hier geen tegenstelling te forceren. Overtreding van het onder Josia vernieuwde verbond betekende ook verbreking van het Sinaï-verbond, waarvan Josia's reformatie een actualisering was. Jeremia's hoorders zullen meer continuïteit dan discrepantie hebben ervaren tussen dit Sinaï-verbond en de verbondsvernieuwing tijdens de reformatie van koning Josia.¹⁰⁵

Na de herinnering aan de eis tot gehoorzaamheid aan de met het verbond gegeven geboden (vers 6-7) volgt de aanklacht en voltrekking van de verbondsvloek in vers 8. De verzen 9 en 10 concretiseren vervolgens de beschuldiging. Ingeleid door *lākēn* zeggen de verzen 11 vv. het oordeel aan.¹⁰⁶ Dit oordeel behelst een niet nader aangeduid *rā'ā*, 'onheil'. De onafwendbaarheid hiervan wordt onderstreept door de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in vers 11b. De in dit versdeel genoemde noedkreet van het volk wordt, evenals in de ook ten aanzien van het thema van Gods verbergings sterk gelijkende 'Wirkungslosigkeitsspruch' Micha 3:4, verwoord door middel van het verbum *zā'aq* (hier *qal perfectum*). Tegenover het luide schreeuwen van het volk staat evenwel het niet horen (kernwoord *šāma'*; cf. vers 8a) van YHWH. W.L. Holladay veronderstelt hier een mogelijk opzettelijke omkering van Deut. 26:7.¹⁰⁷ Daar wordt echter de nevenvorm *šā'aq* gebruikt. De verzen 12-14 maken het oordeel nog extra bitter: YHWH wil niet horen en de afgoden kunnen niet horen, wanneer het volk om verlossing roept. Door Israëls ongehoorzaamheid aan Gods geboden (vers 7 v., 10b) heeft de zegen van het verbond moeten wijken voor de vloek van Gods 'verbergings' (cf. Micha 3:4). en zijn niet horen naar Israëls roep. Er lijkt geen spoor van zegen in deze verzen meer aanwijsbaar, tenzij men ruimte laat voor de hoop dat de Israëlieten, wanneer zij het heilloze van hun dienen van andere goden moeten ervaren, van hun dwaalwegen zullen

---

perikoop is ook de visie van W.L. Holladay, *Jeremiah I* (Hermeneia), Philadelphia 1986, 350 v., van belang, die de veronderstelling van deuteronomistische terminologie in de verzen 6-14 sterk relativeert en Jer. 11:1-14(16) als authentiek jeremiaans beschouwt.

¹⁰⁵Zo J. Bright, o.c., 88 v. en R.P. Carroll, o.c., 269; cf. ook de verschillende gezichtspunten, besproken door W. McKane, *Jeremiah I* (ICC), Edinburgh 1986, 244 v., en W.L. Holladay, o.c., 349 vv..

¹⁰⁶A. van Selms, *Jeremiah I* (POT), Nijkerk 1972, 175, acht de verwantschap tussen Jeremia 11:11-13 (proza) en 2:26-28 (poëzie) zo groot, dat beide op een zelfde, op een bepaald ogenblik uitgesproken, profetie kunnen teruggaan. Goed beschouwd is de overeenkomst echter beperkt tot 2:28 en 11:13. Daarbij is de spits verschillend. Terwijl in Jeremia 2 de verontwaardiging centraal staat over de dienst aan afgoden, bij wie men dan ook maar hulp moet zoeken in de nood, spreekt Jeremia 11 over het niet meer willen horen van YHWH en over de onmacht van de afgoden om te verlossen ten dage van het kwaad.

¹⁰⁷W.L. Holladay, o.c., 354

terugkeren. Het verbod tot voorbede van de profeet (vers 14) onderstreept voor het moment echter het onherroepelijke van het oordeel. Dit verbod tot voorbede wordt in vers 14 gefundeerd in hetzelfde, maar nu andersom geformuleerde oordeel als vers 11b: 'Ik zal niet horen (negatie 'ayin plus suffix 1 sg. met participium van *šāma*) ten tijde van hun¹⁰⁸ roepen (nu het verbum *qārā*) ten aanzien van hun onheil (opnieuw *rā'ā*)'. Door de omkering van de verba in vergelijking met vers 11b valt in deze spreuk de nadruk zozeer op het 'niet horen' van YHWH, dat van een doorbreking van een handeling en de bijbehorende voortgang daarvan geen sprake is. Derhalve beschouwen wij vers 14 niet als een 'Wirkungslosigkeitsspruch'.¹⁰⁹

3.5.2. Jer. 12:13

13a: *zār^e'ū hiṭṭīm w^eqōšīm qāšārū*
nēhlū lō' yō'ilū

'Zij zaaien tarwekorrels, maar doornen snijden ze af;
 zij zwoegen zich ziek; ze hebben er geen voordeel van.'

Jer. 12:7-13 behelst een grotendeels in de mond van God gelegde klacht over de ondergang van zijn erfdeel (kernwoord *naḥal*). De beschreven verwoesting (kernwoord *šāmēm*) betreft waarschijnlijk roofovervallen door buurvolken tijdens Nebukadnessars veldtocht tegen Egypte (602/1).¹¹⁰ Vanwege het verlaten door God van zijn huis (vers 7) is het ook mogelijk de profetie te dateren in de periode na de verwoesting van Jeruzalem en tempel in 587/586.¹¹¹ In vers 13 geven twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' het gevolg van de catastrofe aan. Door de samenhang met vers 12 is het beter de beide perfecta niet in verleden of toekomstige tijd te vertalen, maar deze op te vatten als beschrijving van de tegenwoordige chaotische situatie.¹¹² Ook de interpretatie van beide verba als

---

¹⁰⁸De lezing van de Targum, die een suffix 2 sing. heeft in plaats van het suffix 3 plur. in de masoretische tekst, achten we een aanpassing aan de aanspreekvorm in de onmiddellijke context en volgen we derhalve niet na; contra o.a. W.L. Holladay, o.c., 347.

¹⁰⁹Op vergelijkbare wijze wordt het niet horen/antwoorden van YHWH als oordeel aangezegd in Jes. 1:15 en Ez. 8:18. Dezelfde tegenstelling vinden we ook in menige klacht (cf. Ps. 18:42; 22:3).

¹¹⁰Cf. W. Rudolph, *Jeremia* (HAT), Tübingen 1968³, 87 vv., en A. Weiser, *Das Buch Jeremia* (ATD), Göttingen 1966⁵, 105 v..

¹¹¹Cf. R.P. Carroll, o.c., 290.

¹¹²Interpretatie van vers 13 als secundaire toevoeging, omdat het de gedachtengang radicaal zou veranderen (cf. W.L. Holladay, o.c., 385 v., die vers 13 overigens wel als afkomstig van Jeremia beschouwt), wijzen wij derhalve af.

imperativi (Septuaginta) past minder goed in de context.¹¹³ De Judeeërs 'zaaien tarwekorrels (*ḥiṭṭīm*), maar doornen snijden ze af' (klankspel *qōṣīm qāṣārū*). In deze 'Wirkungslosigkeitsspruch' wordt de vergeefsheid van de handeling niet door de tegenstelling van de verba, maar door de bijbehorende objecten aangegeven.

Deze op mooie, chiastische wijze opgebouwde spreuk wordt gevolgd door een tweede, veel korter en zelfs onvolledig lijkend versdeel. Van de drie woorden werpen er twee tekstkritische vragen op. Het is verleidelijk, maar onvoldoende gefundeerd, de masoretische vocalisatie van het perfectum als *nif'al* van *ḥālā*, 'zich ziek maken/aftobben' met de Septuaginta te vervangen en af te leiden van *nāḥal*, 'in (erfelijk) bezit nemen' (cf. *naḥ^alā* in vers 7, 8 en 9). Hetzelfde geldt voor de ontbrekende, en door vele handschriften toegevoegde copula voor de negatie *lō'*. In al zijn korthed heeft de spreuk een zekere bruuskheid: 'zij zwoegen zich ziek; ze hebben er geen voordeel van' (*hif'il* imperfectum van *yā'al*). Blijkens het vorige en volgende zinsdeel moet ook hier aan de vergeefse arbeid op de akker worden gedacht. Op de 'Wirkungslosigkeitsspruch' (vers 13a) volgt een imperatief, die de bevolking oproept tot schaamte. De miserabele oogst moet tot inkeer en verootmoediging brengen. Er is geen plaats voor zelfbeklag, maar alleen voor 'beschaamd staan over' (*imperativus* van *bōš* met *min*) de belabberde opbrengst, omdat die het gevolg is van de 'brandende toorn van YHWH' (het tweede *min* in vers 13b is afhankelijk van *t^ebū'otēkēm*: de slechte opbrengsten 'ten gevolge van' de toorn van YHWH).¹¹⁴

3.6. Hosea

3.6.1. Hos. 2:9 (in vertaling 2:6)¹¹⁵

9a: *w^eriḏḏ^efā 'èt-m^e'ah^abèhā w^elō' taśśīg 'ōtām*
ūbiq(q)^ešātām w^elō' timsā'

'En zij zal haar minnaars nalopen, maar hen niet bereiken;
 en ze zal hen zoeken, maar niet vinden.'

De profetieën van Hosea lijken in hun kern terug te gaan op woorden van deze noord-israëlitische profeet, die optrad vanaf

¹¹³Het betreft hier waarschijnlijk een aanpassing aan de imperatief *ūbošū* in vers 13b. Omgekeerd interpreteert W.L. Holladay, o.c., 384, dit verbum in de lijn van het eerste versdeel als perfectum, waartoe hij echter in het bijbehorende object een verandering van suffix moet aannemen (cf. het kritisch apparaat in BHS), die door geen enkele tekstgetuige wordt ondersteund.

¹¹⁴Op grond van deze interpretatie van vers 13b als oproep, volgend op de beschrijving van ellende in vers 13a, achten we wijziging van het suffix *kēm* in *hēm* in vers 13b (voorgesteld in kritisch apparaat BHS; cf. ook W. Rudolph, o.c., 88; J. Bright, o.c., 87; R.P. Carroll, 290; W.L. Holladay, o.c., 384) onnodig.

¹¹⁵In deze paragraaf is ook ten aanzien van overige verzen uit Hosea 2 uitgegaan van de versindeling in de hebreeuwse tekst.

de tijd van Jerobeam II (ong. 750 v. Chr.) en in de bewogen slotperiode van Israëls geschiedenis (onder meer de tijd van de syro-efraïmitische oorlog; 735-732 v. Chr.). Na de ondergang van het noordelijk rijk zijn Hosea's profetieën waarschijnlijk in judese kringen verder bewerkt en geactualiseerd.¹¹⁶ Binnen het grotere verband van Hosea 1 en 2 vormen Hos. 2:4-17 een kerygmatische eenheid, waarin, in de vorm van een rechtszitting, YHWH zijn aan de baäls verslengerde volk als een trouweloze echtgenote aanklaagt, veroordeelt, maar ook uitzicht op vrij-spraak biedt. Driemaal wordt een beschuldiging gevolgd door een, door het dreigende *lākēn* ingeleide, strafaankondiging, die evenwel Israëls bekering op het oog heeft (vers 11 vv.: oordeel; vers 16 v.: heil).¹¹⁷ In de eerste dreigspreek (vers 8 en 9) zijn het negatieve en positieve verstrengeld. Het (negatieve) oordeel van de afsluiting van de begeerde minnaars (vers 8), leidt, na een intensieve maar vergeefse zoektocht, tot het (positieve) besluit om terug te keren naar de 'eerste man' (vers 9). Door menig exegeet is gepleit voor verplaatsing van de verzen 8-9 na vers 15, zodat de verzen 7 en 10 beter op elkaar zouden aansluiten.¹¹⁸ H.W. Wolff wijst echter onzes inziens terecht op de in dat geval moeilijke overgang van vers 9 naar vers 16 en de stilistische verbinding van vers 9b met vers 7b.¹¹⁹ We blijven derhalve bij de masoretische volgorde, waarbij we de passages 10-15 en 16-17(25) verstaan als respectievelijk negatieve en positieve uitwerking van de verzen 4-9.

Vers 8, dat de eigenlijke dreigspreek vormt, bevat twee parallelle strafaankondigingen plus het bedoelde gevolg. De constructie *hi(n)nēnī* met participium heeft in 118 van de 125 voorkomende gevallen betrekking op het handelen van God.¹²⁰ Het versperren van de weg met dorens en ommuren met een muur (tweemaal een vorm van *gādar*) maakt de paden naar de minnaars met hun vermeende gaven (vers 7) onvindbaar (*lō' timsā'*). Het, in vergelijking met het vervolg afwijkende, suffix 2^{masc. sing.}

---

¹¹⁶Uit de voor het uiterlijk welvarende tijd van Jerobeam II stamt vermoedelijk het corpus Hosea 1-3. De hoofdstukken 4-14 weerspiegelen de periode van staatsgrepen en assyrische dreiging na de val van Jehu's dynastie. De wijze van redactie van de verschillende complexen (Hosea 1-3; 4-11; 12-14) laat zich moeilijk exact nagaan. Cf. C. van Leeuwen, *Hosea* (POT), Nijkerk 1978², 12-19; O. Kaiser, *Grundriss der Einleitung in die kanonischen und deuterokanonischen Schriften des Alten Testaments. Band 2: Die prophetischen Werke*, Gütersloh 1994, 107 vv..

¹¹⁷B. Jongeling, *lākēn* dans l'Ancien Testament, *OTS* 21 (1981), 194, wijst erop dat *lākēn* in Hos. 2:8 en enkele andere teksten dient ter voortzetting van het profetische betoog na aanhaling van iemands woorden. In Hos. 2:7 betreft dit de eigen woorden van de overspelige vrouw, waarna *lākēn* de reactie op haar gedrag inleidt. Cf. Jer. 6:17-18; 11:21-22; 18:12-13; Ez. 12:22-23, 27-28; 26:2-3.

¹¹⁸Cf. o.a. W. Rudolph, *Hosea* (KAT), Gütersloh 1966, 69.

¹¹⁹H.W. Wolff, *Hosea* (BK), Neukirchen 1965², 42

¹²⁰Zo P. Humbert, La formule hébraïque en *hinēni* suivi d'un participe, in *Opuscles d'un hébraïsant*, Neuchâtel 1958, 54-59.

bij het object *darke_k* werd door de Septuaginta en Syrische vertaling aangepast aan de 3e persoon (zo ook W. Rudolph en C. van Leeuwen). De moeilijker lezing verdient hier echter de voorkeur, waarbij F.I. Andersen/D.N. Freedman wijzen op de beweeglijkheid in de profetische prediking (cf. vers 21-22).¹²¹ Vers 9a beschrijft in twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' hiervan de uitwerking. Twee in de pi'el gestelde perfecta geven, overeenkomstig de niet alleen intensieve, maar ook iteratieve betekenis van de verdubbelingstam, het koortsachtige en telkens herhaalde 'nalopen' en 'zoeken' aan.¹²² Het verbum *rādaf* pi'el impliceert bij Hosea reeds de vergeefsheid van een handeling (Hos. 6:3; 12:2). Ten aanzien van de begrippen 'zoeken' en 'vinden' stelt J. Jeremias dat deze Hosea's gehoor konden herinneren aan liefdes- en bruiloftsliederen (Hoogl. 3:1 vv.) en vooral aan de feestelijke rituelen, die in de kanaänitische cultus aan het begin van de regentijd plaats vonden.¹²³ In beide spreuken wordt de apodosis ingeleid door het karakteristieke *w^elō'*. Met de imperfecta van *nāšag*, 'bereiken' en (net als in 8b) *māšā'*, 'vinden'¹²⁴ vormt het een dubbele onderstreping van de door YHWH bewerkte verbreking van elke vorm van gemeenschap met de 'minnaars', een verbreking die het volk tot inkeer zal brengen.¹²⁵

3.6.2. Hos. 4:10

10: *w^e'āk^elū w^elō' yišbā'ū*
hiznū w^elō' yifrōšū
kī 'èt-yhwh 'āz^ebū lišmōr

'En zij zullen eten, maar niet verzadigd worden;
zij zullen ontucht bedrijven, maar niet uitbreken in
menigte;
want YHWH hebben zij nagelaten in acht te nemen.'

---

¹²¹Cf. enerzijds W. Rudolph, o.c., 63, en C. van Leeuwen, o.c., 58, anderzijds F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 237.

¹²²C. van Leeuwen, o.c., 59, stelt: "de pi'elvormen van *rdf* en *bqš* wijzen op het hartstochtelijke van haar pogen". J.L. Mays, *Hosea* (OTL), London 1969, 40, spreekt over "an avid determined chase". Cf. aangaande de iteratieve functie van de pi'el W. Gesenius/E. Kautzsch, *Hebrew grammar* (translation A.E. Cowley), 1910², repr. Oxford 1985¹⁸, 141 (par. 52f).

¹²³J. Jeremias, *Hosea* (Neubearbeitung ATD), Göttingen 1983, 43; zie voor *bāqaš*-pi'el als cultusterminologie ook Hos. 5:6, 15.

¹²⁴Aanvulling met een suffix 3 masc. plur. (zo in de Septuaginta) is niet nodig. C. van Gelderen/W.H. Gispen, *Hosea* (COT), Kampen 1953, 48, wijzen erop, dat in de vier verba van vers 9 hetzelfde object steeds korter wordt aangeduid.

¹²⁵J.L. Mays, o.c., 40, omschrijft de betekenis van deze isolering als volgt: "The idea is not that Israel will literally be barred from the shrines, but rather will find their ritual brings no result".

Hos. 4:10 bevat twee kernachtige 'Wirkungslosigkeitssprüche', gevolgd door een verklarende toevoeging. Het vers vormt de afsluiting van de profetische eenheid 4:7(4)-10, waarin volk en priesters worden beschuldigd en veroordeeld om hun vraatzuchtige levenswandel en geestelijk overspel. Doordat in de verschillende, mogelijk van oorsprong uit afzonderlijke mondelinge overleveringen stammende, perikopen priesters en volk beurte- lings en soms tezamen worden aangesproken, is niet altijd duidelijk tot wie een profetenwoord gericht is. Behalve een overzicht van enkele verklaringen met betrekking tot de verzen 7-10 (volk, priesters, priesterkinderen), schetst M. Deroche op onzes inziens overtuigende wijze de chiastische structuur in deze passage, waarin de verzen 7-10b en 8-10a de omramingen vormen. Het centrale vers 9 spreekt over de straf voor 'volk en priesters', een woordpaar dat staat voor de hele israëlitische natie. Vanwege deze structuur wijzen wij ook omzetting van vers 9 na vers 10, zoals voorgesteld door W. Rudolph, van de hand.¹²⁶

Beide 'Wirkungslosigkeitssprüche' in vers 10a bestaan uit slechts twee werkwoorden (perfectum gevolgd door imperfectum), waarbij de negatie *w^elō*' de verwachte samenhang doorbreekt. De eerste spreuk neemt het werkwoord *'ākal* uit vers 8 op, en roept de van corruptie en overdaad doorspekte cultusmaaltijden voor de baāls in herinnering. De straf is adequaat: 'zij zullen eten, maar niet verzadigd worden'. Met C. van Leeuwen is hierbij op te merken: "Dit gerichtswoord kan een hongersnood -ten gevolge van droogte of van oorlog en plundering- op het oog hebben (Lev. 26:26), maar het kan ook bedoelen, dat God de voedingskracht aan de maaltijd der priesters zal onttrekken (cf. Job 20:14). Het laatste ligt het meest in de lijn van de straf, uitgesproken in de parallelle zin".¹²⁷ Het tweede oordeelswoord duidt op de frustratie van vruchtbaarheidscultus en tempelprostitutie (cf. het 'talrijk worden' in vers 7). Enkele handschriften voegen voor *hiznū* de ontbrekende copula toe, waarvoor evenwel te weinig ondersteuning van tekstgetuigen bestaat. De hif'il van *zānā* heeft hier, anders dan in andere teksten, geen object, en is derhalve niet causatief maar als 'een toppunt van ontucht' te verstaan¹²⁸: 'zij zullen ontucht bedrijven, maar niet uitbreken in menigte' (*yifrōšū*, cf. Hos. 4:2; Ex. 1:12). Bij de, door ons gevolgde, elatieve interpretatie van de hif'il van *zānā* is verandering in qal (kritisch apparaat BHS) onnodig. De vertaling van H.L. Ginsberg van *zānā* hif'il als 'veel drinken' en *pāraš* als 'dorst lessen' leidt weliswaar tot de dikwijls voorkomende

---

¹²⁶Cf. M. Deroche, *Structure, rhetoric, and meaning in Hosea IV:4-10*, VT 33 (1983), 193 vv.; W. Rudolph, o.c., 99. Zie ten aanzien van het zogenaamde 'rīb-pattern' als element in Hosea's verkondiging (bijvoorbeeld Hos. 4:1, 4 en vele door *kī* ingeleide beschuldigingen) o.a. B. Gemser, *The rīb-pattern in hebrew mentality*, SVT 3 (1955), 129.

¹²⁷C. van Leeuwen, o.c., 106

¹²⁸Zo H.W. Wolff, o.c., 101, C. van Leeuwen, o.c., 106, en F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 362. Causatief vertalen o.a. C. van Gelderen/W.H. Gispen, o.c., 107 v., en W. Rudolph, o.c., 105.

combinatie eten-drinken, maar miskent de context en mist bovendien voldoende bewijsgrond.¹²⁹ Dit geldt eveneens voor de voorgestelde, maar onzekere betekenis van *pāraṣ* als 'rijk worden'.¹³⁰

De verklarende *kī*-zin in vers 10b geeft de reden van het oordeel aan: 'want YHWH hebben zij nagelaten in acht te nemen'.

---

¹²⁹H.L. Ginsberg, *SVT* 16 (1967), 73 v.

¹³⁰Cf. Gen. 30:43; zo C van Genderen/W.H. Gispen, o.c., 108, en W. Rudolph, o.c., 105; zie echter ook C. van Leeuwen, o.c., 106, noot 56, die de verklaring van *pāraṣ* als 'rijk worden' dubieus noemt.

Eventueel kan *z^enūt* (vers 11) als object van *lišmōr* worden beschouwd.¹³¹ Voor de masoretische lezing lijkt evenwel meer te zeggen. W. Rudolph wijst op het gebruik van *‘āzab* als ‘nalaten’ in Jes. 42:16; Ez. 23:8; Spr. 28:13 en van *šāmar* in de zin van ‘vereren/ in acht nemen’ in Ps.31:7 en Spr. 27:18 (ook ten aanzien van een persoon).¹³² C. van Gelderen/W.H. Gispen, o.c., 109, vatten de constructie *‘āzab lišmōr* op als synoniem van *šākaḥ*, ‘vergeten’ (Hos. 2:15, in vertaling 2:12). De Godsnaam staat daarbij voor Hem zelf en het geheel van zijn beloften en geboden, waarin zijn persoon is uitgedrukt (cf. ook het veelvuldig gebruik van *šāmar* in verband met het onderhouden van de geboden van YHWH, bijv. in Deut. 4:2, 40; 5:1; Ps. 119:4, 5, 17).¹³³ Gezien dit belang van de Godsnaam achten wij wijziging in ‘*ōtī* (kritisch apparaat BHS) niet alleen ongegrond, maar ook overbodig.

3.6.3. Hos. 5:6

6: *b^eṣō‘nām ūbibqārām yēl^ekū l^ebaqqēš ‘èt-yhwh*
w^elō‘ yimsā‘ū
ḥālaṣ mēhēm

‘Met hun kleinvee en hun runderen zullen zij YHWH gaan zoeken,
 maar niet vinden;
 Hij heeft zich aan hen onttrokken.’

Ook in de, in de huidige context als een kortere parallel van Hos. 4:1-19 klinkende, perikoop 5:1-7 worden het volk en haar leiders aangeklaagd om de geestelijke verwording, die door alle uiterlijke bloei niet gecamoufleerd kan worden. Deze profetieën zijn derhalve het best te verstaan vanuit de bloeiperiode van koning Jerobeam II.¹³⁴ De godsdienst zonder kennis (vers 4), die daarom niets anders is dan ontucht (vers 3, 4, 7), leidt tot het oordeel in vers 6: ‘Met hun kleinvee en met hun runderen zullen zij YHWH komen zoeken, maar niet vinden’. F.I. Andersen/D.N. Freedman spreken van een niet geheel logische gedachtengang in het licht van de in vers 4 uitgesproken onbekeerlijkheid van het volk, en vergelijken deze met een soortgelijke opbouw in andere teksten (vers 4: zij zullen zich niet bekeren; vers 6 v.: en zelfs als ze YHWH zoeken,...; cf. Hos. 2:8,9; 8:7; 9:12 vv.).

---

¹³¹Zo o.a. H.W. Wolff, o.c., 89, C. van Leeuwen, o.c., 107.

¹³²Cf. W. Rudolph, o.c., 98.

¹³³C. van Gelderen/W.H. Gispen, o.c., 109

¹³⁴Cf. C. van Leeuwen, o.c., 119. Zie t.a.v. de parallellie met Hosea 4 o.m. J. Jeremias, o.c., 74.

Deze redenering gaat onzes inziens echter voorbij aan de beweeglijkheid van de profetische verkondiging.¹³⁵

In de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Hos. 5:6 duidt het verbum *bāqaš* pi'el de offercultus aan, waarbij we waarschijnlijk moeten denken aan het stierheiligdom van Betel.¹³⁶ De nomina *šō'n* en *bāqār* omvatten de hele veestapel, hetgeen, samen met het imperfectum van het hulpwerkwoord *hālak*, de zoekijver van het volk onderstreept. Dit alles mag echter niet baten: zij vinden niet. De Septuaginta voegt in vers 6aβ en b zowel een object (*auton*) als conjunctie (*hoti*) toe. C. van Gelderen/W.H. Gispen stellen onzes inziens echter terecht: "Hoe korter het negatieve resultaat getekend wordt, des te beter, des te meer in overeenstemming met het negatieve van het resultaat."¹³⁷ Onzeker is in hoeverre de profeet met de woordverbinding 'zoeken-vinden' wil refereren aan de zogenaamde mythe van de afwezige baäl. In dat geval klinkt de vervolgens genoemde reden extra schrijnend. Niet de cyclus van de seizoenen, maar een bewust 'zich terugtrekken' is de reden van de afwezigheid van Israëls God.¹³⁸ Het verbum *ḥālaš*, dat in Deut. 25:9 en Jes. 20:2 betrekking heeft op het uittrekken van kleren, heeft hier intransitieve betekenis. Op grond van de parallellie met vers 5bβ achten F.I. Andersen/D.N. Freedman het mogelijk het perfectum als een futurum op te vatten.¹³⁹ Ook dan ligt het ten grondslag aan het in vers 6a genoemde oordeel.

3.6.4. Hos. 9:12, 16

12a: *kī 'im -y^egadd^elū 'èt-b^enēhèm*
w^ešikkaltīm
mē'ādām

'Ja, al brengen ze hun kinderen groot,
Ik beroof hen ervan,
zodat er geen mens meer is.'

---

¹³⁵Cf. F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 394. W. Rudolph, o.c., 122, ontkent een tegenstelling met vers 4, "weil sie eben mit diesem kultischen 'Suchen' auf dem falschen Wege sind".

¹³⁶Cf. G.I. Emmerson, *Hosea. An Israelite prophet in Judean perspective* (JSOT Suppl 28), Sheffield 1984, 65 vv., die de vermelding van Juda in vers 5 en elders verklaart vanuit een latere judese redactie van Hosea's, oorspronkelijk enkel op het noordelijk rijk gerichte, profetieën.

¹³⁷C. van Gelderen/W.H. Gispen, o.c., 164

¹³⁸Cf. H.W. Wolff, o.c., 127: "Jahwe lässt sich aber nicht nach kultischen Terminen finden, sondern nur in seiner Freiheit. 'Er hat sich ihnen entzogen'".

¹³⁹F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 395

16b: *gam kī yēlēdūn*
w^hēmattī maḥ^amaddē biṭnām

'Ook wanneer zij baren,
dood ik de lievelingen van hun schoot.'

In de overgeleverde tekst vormt Hos. 9:10-17 een eenheid, waarin in een Godsspraak, afgewisseld door twee profetische beden, de volkomen ontworteling (=ontvolking) van het eens door YHWH geplante Efraïm wordt aangekondigd. H.W. Wolff leest de perikoop als een auditiebericht.¹⁴⁰ Anders dan in Amos 7:1-6 en Jesaja 6 ontbreekt hier echter het daarvoor karakteristieke visionaire aspect. Te statisch lijkt ons ook de door W. Rudolph, o.c., 183 v., gemaakte onderscheiding in twee oorspronkelijke eenheden op grond van verschillende straffen (onvruchtbaarheid en ballingschap).¹⁴¹

In de verzen 12 en 16 lezen we twee in wat zwakkere zin aan het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verwante spreuken, die zowel qua vorm als qua thema onderling sterk overeenkomen. Beide sluiten niet geheel logisch op de eerdere gedachtengang aan. Terwijl de verzen 11b en 16a spreken over resp. 'geen geboorte' en 'geen vrucht', laat de protasis van beide speuken de mogelijkheid open dat er toch kinderen worden grootgebracht (vers 12: *pi'el* van *gādal*) en gebaard (vers 16b: *gal* van *yālad*). Deze opmerkelijke gedachtengang vormt geen reden tot tekstwijzigingen, maar is een voor Hosea kenmerkende redeneertrant, die juist opvalt bij zijn gebruik van 'Wirkungslosigkeitssprüche': Deze functioneren in verscheidene teksten als een, buiten de logische gedachtengang vallend, hoogtepunt in de oordeelsaankondiging (Hos.2:8-9; 5:6; 8:7).¹⁴² In beide spreuken geeft de apodosis in wel heel krachtige termen de vergeefsheid van het in de protasis genoemde aan. Het imperfectum 3 pluralis wordt gevolgd door een perfectum 1 singularis, waarvan YHWH zelf het subject is.

Zowel in vers 12a als 12b vatten we *kī* op als bevestigend partikel¹⁴³: 'Ja, al brengen ze hun kinderen groot, Ik beroof hen ervan (*šākal pi'el*), zodat er geen mens meer is. Ja, ook wee hun, wanneer Ik van hen wijk'. Deze vertaling van *mē'ādām* in de lijn van vers 11b (cf. Micha 2:12; *min* privatief i.p.v. ablatief opgevat) heeft onzes inziens sterkere gronden dan herleiding als

---

¹⁴⁰H.W. Wolff, o.c., 209 vv.

¹⁴¹W. Rudolph, o.c., 183; cf. C. van Leeuwen, o.c., 195.

¹⁴²Cf. F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 394.

¹⁴³Zo C. van Gelderen/W.H. Gispen, o.c., 343, terwijl ook W. Rudolph, o.c., 182, dit als mogelijkheid open laat. Cf. ten aanzien van de adversatieve en exceptionele betekenis van de samenstelling *kī 'im* na negatieve zinnen o.a. C. van Leeuwen, Die Partikel 'im, OTS 18 (1973), 42 vv., en A. Schoors, The particle *kī*, OTS 21 (1981), 251 v..

vorm van ^a*dāmā*, 'akkerbodem' of de persoon Adam, die twee zonen verloor.¹⁴⁴ De masoretische tekst beschouwt het met een sin geschreven verbum als een nevenvorm van *sūr*, 'wijken'. Zowel verandering van *sin* in *šin* ('blikken naar' of 'wegreizen'), als herleiding tot een, het Oude Testament vreemde, arabische wortel *t'r*, 'wraak nemen' bevredigen niet. W. Rudolph leest met de Septuaginta een vorm van *bāsār*, 'vlees' en vertaalt, met toevoeging van *hēm* (haplografie na *lāhēm*): 'zij zijn vlees van hen'.¹⁴⁵

De verwantschap tussen 12a en 16b, en de ogenschijnlijk omgekeerde volgorde (12: kinderen groot brengen; 16: kinderen baren) is geen reden tot omzetting. Daarentegen werkt de profeet met deze volgorde toe naar een bewuste verheving van het oordeel. Waar volgens vers 12a nog kinderen opgroeien, en het oordeel ('beroven van kinderen') de mogelijkheid om in leven te blijven (ballingschap/slavernij) open houdt, spreekt vers 16b nog slechts over de geboorte van kinderen, voor wie een zekere dood wacht: 'Ook wanneer zij baren, dood Ik de lievelingen van hun schoot'. Evenals *ya'āsūn* in vers 16a, heeft het klankverwante imperfectum *yēlēdūn* een archaische uitgang.¹⁴⁶ Het mannelijke suffix aan het slot geeft wellicht aan dat niet alleen de moeders, maar het hele volk in dit gerichtswoord in het geding is.¹⁴⁷ Ook kan het echter te wijten zijn aan de voorkeur voor mannelijke vormen, ook als het over vrouwen gaat (cf. Amos 4:1-2). Zo verwordt het 'vruchtland' Efraïm tot volkomen vruchteloosheid (vers 16a), ten gevolge van Gods verwerping om de grove ongehoorzaamheid die er plaats vindt (vers 17).

3.7. Amos

3.7.1. Amos 4:8

8a: *w^enā'ū š^etayim šālōš 'ārīm 'èl-'īr 'aḥat lištōt mayim
w^elō' yišbā'ū*

'En twee, drie steden wankelden naar één stad om water te drinken,
maar werden niet verzadigd.'

Het boek Amos gaat in zijn oorspronkelijke vorm terug op de verkondiging van de uit Juda afkomstige, maar in het noordelijke

---

¹⁴⁴Cf. F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 543.

¹⁴⁵W. Rudolph, o.c., 182

¹⁴⁶Cf. F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 545.

¹⁴⁷Cf. F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 546.

rijk optredende profeet Amos (ong. 760-750 v. Chr.).¹⁴⁸ De perikoop Amos 4:6-13 spreekt in een vijftal strofen over verschillende slagen, waarmee God zijn ongehoorzame volk heeft gekastijd. Elke plaag begint met een perfectum 1^e persoon singularis en eindigt met een refrein, dat getuigt van Israëls onbekeerlijkheid. Een verschrikkelijke ontmoeting wacht het volk derhalve (vers 12, 13).¹⁴⁹ De narratieve perfecta, de analogie met Amos 2:9, en de opeenvolging van trappen met het refrein over de onbekeerlijkheid van het volk, pleiten ervoor de plagen te lezen als verwijzingen naar gebeurtenissen in het verleden.¹⁵⁰ Hiertegenover blijft echter het bezwaar gelden dat in de in het algemeen als welvarend beschouwde tijd van Jerobeam II niets bekend is over dergelijke extreme rampen. Ook op grond van de parallellie met de visioenen in Amos 7:1 vv. kan men, in navolging van de Septuaginta, een vertaling in de toekomst (profetisch perfectum) overwegen.¹⁵¹ Een probleem blijft in dat geval de interpretatie van het refrein betreffende Israëls onbekeerlijkheid. Ook komt het ultieme oordeelswoord van vers 12 dan maar moeilijk tot zijn recht. Mogelijk geraken we het best uit de impasse door ten aanzien van de in de verzen 4-11 genoemde slagen een ruimere tijdsspanne aan te nemen dan de relatief welvarende periode van Jerobeam II.

Tussen slagen als hongersnood (vers 6), vertering van geboomte en wijngaarden (vers 9), pest en oorlog (vers 10), en een omkering als van Sodom en Gomorra (vers 11), betreffen de verzen 7 en 8 (de gevolgen van) gebrekkige regenval. K. Koch acht vers 7 "überlang und im poetischen Bau gestört" en veronderstelt, evenals in vers 10, twee afzonderlijke strofen, die gebrek aan regen respectievelijk willekeurige regenval tot onderwerp hebben.¹⁵² A. Weiser schrapte zelfs de verzen 7a^β en 7b¹⁵³ (cf. het kritisch apparaat in BHS dat ook vers 8a ter discussie

---

¹⁴⁸Hoewel de opvattingen met betrekking tot het redactieproces van het boek Amos uiteenlopen, worden de perikopen 7:10-17; 8:4-14; 9:8-15 vrij algemeen beschouwd als, al dan niet van Amos zelf afkomstig, later op hun huidige plaats ingevoegd; cf. O. Kaiser, o.c., 119 vv..

¹⁴⁹Thematische en structurele overeenkomsten tussen deze perikoop en vervloekingen in Deuteronomium 28 en Leviticus 26 zeggen nog niets over onderlinge literaire afhankelijkheid (cf. W. Rudolph, Amos 4, 6-13, *Wort-Gebot-Glaube* (Festschrift W. Eichrodt), Zürich 1970, 29 vv., en C. van Leeuwen, Amos (POT), Nijkerk 1985, 155 v., contra H.W. Wolff, *Joel, Amos* (BK), Neukirchen 1975², 251 vv.). Terecht stelt in dezen J.L. Mays, *Amos* (OTL), London 1969, 80: "All three simply work from a basic conception of the place of the curse in Yahweh's relation to Israel and draw freely on the general reservoir of traditional curses to develop their descriptions of Yahweh's sanctions against unfaithfulness".

¹⁵⁰Cf. F.I. Andersen/D.N. Freedman, *Amos* (AB), Garden City/New York 1989, 436 v.; C. van Leeuwen, o.c., 153 vv..

¹⁵¹Cf. K. Koch (und Mitarbeiter), o.c., Teil II, 25.

¹⁵²K. Koch, o.c., Teil II, 26

¹⁵³A. Weiser, *Hosea-Micha* (ATD), 132

stelt). F.I. Andersen/D.N. Freedman wijzen echter op het ten dele prozaïsche karakter van deze perikoop, terwijl vers 7b niet als tegengesteld aan, maar als uitleg van vers 7a verstaan kan worden.¹⁵⁴

In vers 7 wordt vermeld dat YHWH zijn volk een geregelde regen heeft onthouden, zodat sommige akkers wel, andere niet werden bevochtigd. Vers 8a tekent in een 'Wirkungslosigkeitsspruch' het gevolg. Een lange voorzin benadrukt de massale droogte en de noodgedwongen gang naar bevoorrechte plaatsen: 'En twee, drie steden wankelden rond naar één stad om water te drinken'. Het verbum *nūa*', dat in Gen. 4:12 en Amos 8:12 'ronddolen' betekent, heeft hier het aspect van 'wankelen door uitputting'.¹⁵⁵ De Septuaginta las *w^enō 'a dū* (Num. 16:11), wellicht omdat de betekenis ('en zij verzamelden zich') beter bij het subject ('steden') zou passen.¹⁵⁶ Het functioneren van de getallen in dit versdeel doet denken aan de in Amos 1 en 2 telkens terugkerende formulering: 'vanwege drie overtredingen, ja vanwege vier'. Deze bijzondere wijze van uitdrukken lijkt typerend voor de oud-israëlitische wijsheidsliteratuur (o.a. Spr. 30:18, 21, 29) en kent verschillende oud-oosterse parallellen.¹⁵⁷ In Amos 4:8aα duiden de opeenvolgende getallen een onbepaald aantal steden aan ('een stuk of twee, drie'), waarvoor het water van slechts één stad verre van toereikend is.¹⁵⁸ De korte nazin geeft door een imperfectum van *sāba*' de vergeefsheid van de zwerftocht aan. Dit verbum komt meestal voor in relatie met 'ākal, 'eten' (cf. Hagg. 1:6). Hier staat het voor het lessen van de dorst: 'maar zij werden niet verzadigd'.¹⁵⁹

3.7.2. Amos 5:11

11: *lākēn ya'an bōšaskēm 'al-dāl*
ūmaś'at-bar tiqḥū mimmēnnū
bāttē gāzīt b^enītēm w^elō'-tēš^ebū bām
karmē-ḥēmēd n^eṭa'tēm w^elō' tištū 'èt-yēnām

---

¹⁵⁴F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 438

¹⁵⁵E. Hammershaimb, *The book of Amos. A commentary*, Oxford 1970 (= Amos fortolket, Copenhagen 1967³), 72

¹⁵⁶Cf. W. Rudolph, *Joel, Amos, Obadja, Jona* (KAT), Gütersloh 1971, 70.

¹⁵⁷Cf. C. van Leeuwen, o.c., 53 v..

¹⁵⁸Cf. C. van Leeuwen, o.c., 158.

¹⁵⁹E. Hammershaimb, o.c., 72

'Daarom, vanwege uw vertrappen van de arme en omdat gij een heffing in koren van hem neemt: Huizen van steen hebt gij gebouwd, maar gij zult er niet in wonen; begeerlijke wijngaarden hebt gij geplant, maar gij zult de wijn ervan niet drinken.'

In Amos 5:7-13 ageert de profeet tegen de verdraaiing van het recht door de rijken ten koste van de armen. Na een wee-roep (*ha* opgevat als *hōy*) met beschuldiging (vers 7) verschijnt YHWH in een dreigende beschrijving ten tonele (vers 8, 9). Op vers 10, dat de beschuldiging nogmaals verwoordt, volgt, ingeleid door *lākēn*, de strafaankondiging in vers 11-12, waarbij twee dubbele redengevingen (11a en 12) het oordeel (vers 11b) omsluiten. Vers 13 vormt van het geheel de conclusie. Wij zien derhalve de verzen 10 en 11-12 als corresponderend met en voortbouwend op respectievelijk de verzen 7 en 8-9 (overeenkomstig de concentrische structuur van Amos 5:1-17¹⁶⁰). Schrappen of verplaatsen van de verzen 8-9 (onzes inziens eerder een epifanie, die 11 v. voorbereidt, dan een verdwaalde doxologie) wijzen we daarom af.¹⁶¹ Ook omzetting van vers 11(a)¹⁶² vanwege de zeldzame verbinding *lākēn ya 'an*¹⁶³ en een vermeende andere thematiek (overmatige korenpacht in plaats van rechtsvervalsing) achten we onjuist. De zeldzame verbinding in de huidige samenhang wordt niet verklaard door wijziging. Vertrapping van de arme en afpersing van onevenredige korentributen vonden trouwens juist in de rechtspraak plaats.¹⁶⁴

De eigenlijke straf is uitgedrukt in twee 'Wirkungslosigkeits-sprüche', die een 'Entsprechungsstrafe'¹⁶⁵ in het vooruitzicht stellen. De protasis van de eerste spreuk spreekt over het bouwen (perfectum van *bānā*) van gehouwen (*gāzīt*, 'hardstenen') huizen, en onderstreept daarmee de welvaart, die deze rijken ten koste van de armen hebben verworven. De apodosis meldt echter dat het hunzelf niet beter zal vergaan: 'Huizen van steen hebt gij gebouwd, maar gij zult er niet in wonen' (imperfectum van

---

¹⁶⁰Cf. C. van Leeuwen, o.c., 174 vv..

¹⁶¹Contra o.a. J.L. Mays, o.c., 90 v.; F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 482 vv.; A. Weiser, o.c., 142 v.; W. Rudolph, o.c., 195; S. Amsler, *Amos* (CAT), Genève 1985², 208.

¹⁶²Zo o.a. A. Weiser, o.c., 143; H.W. Wolff, o.c., 273; W. Rudolph, o.c., 198.

¹⁶³Cf. B. Jongeling, *OTS* 21, 195

¹⁶⁴Met W. Rudolph, o.c., 195, is de hapax legomenon *bōšaskēm* beter op te vatten als verschrijving van *būs*, 'vertrappen' dan als metathesis van het akkadische *šabāšu*, 'pacht'. De lezing van de Septuaginta als *maś'ōt*, 'geschenken' past wel, maar is onnodig.

¹⁶⁵W. Rudolph, o.c., 198; cf. J.L. Mays, o.c., 94.

yāšab). De tweede spreuk completeert het beeld van de verwoesting van de persoonlijke leefomgeving van de rechtsfraudeurs. Het bijvoeglijk naamwoord *ḥēmēd* geeft de welstand aan van de geplante wijngaarden. Echter: 'Begeerlijke wijngaarden hebt gij geplant (perfectum van *nāta*'), maar gij zult de wijn ervan niet drinken' (imperfectum van *šātā*).

3.7.3. Amos 8:12

12: *w^enā'ū miyyām 'ad-yām*
ūmiššāfōn w^e'ad-mizrāḥ y^ešōṭeṭū
l^ebaqqēš 'èt-d^ebar-yhwh
w^elō' yimšā'ū

'En zij zullen rondwankelen van zee tot zee,
en van het noorden en tot het oosten zullen ze rondzwerven
om het woord van YHWH te zoeken,
maar ze zullen (het) niet vinden.'

Amos 8:4-14 bevat verscheidene profetieën, die in de huidige context het vierde visioen (8:1-3: einde voor Israël) motiveren en toelichten.¹⁶⁶ De verzen 11-14 bestaan uit twee oordeelswoorden rond het thema 'honger en dorst', die beide worden ingeleid door een eschatologische formule (11a, 13a). Met de meeste exegeten beschouwen we de verzen 13 en 14 wel als een van oorsprong afzonderlijke eenheid, die, anders dan in de verzen 11 en 12, geen geestelijke maar fysieke dorst in het vooruitzicht stelt.¹⁶⁷ Hoewel *bayyōm hahū'* (vers 13a) behalve een nieuw begin, ook een accentuerende herhaling midden in een profetie kan markeren¹⁶⁸, blijft in dat geval moeilijk verklaarbaar waarom in vers 13 juist de jongelingen door het gebrek aan Godsopenbaring getroffen worden¹⁶⁹, terwijl die in vers 12 helemaal niet genoemd worden als personen die bij uitstek als onderwerp van het vergeefse zoeken hebben te gelden. Het lijkt daarom waarschijnlijker dat het in de verzen 13 v. om een ander, op materiële dorst doelend, gerichtswoord gaat, dat in de huidige samenhang als gevolg van het voorafgaande oordeel gelezen mag worden.

---

¹⁶⁶Cf. in dezen de veronderstelling van C. van Leeuwen, o.c., 296, dat de plaats van 8:4-14 na 8:1-3 een vroeger stadium in de overlevering van Amos' profetieën vertegenwoordigt dan de verzameling van soortgelijke woorden in Amos 3-6: "Zo kan de plaats van 8:4 vv. wel eens een herinnering bewaren aan de manier waarop Amos zijn visionair ontvangen openbaring (vs. 1-3) aan de hoorders (resp. lezers) heeft medegedeeld, en in aansluiting daaraan nader heeft geadstrueerd (vs. 4 vv.)."

¹⁶⁷Zo F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 704 v.; A. Weiser, o.c., 171 v.; H.W. Wolff, o.c., 374 v.; W. Rudolph, 268 v..

¹⁶⁸C. van Leeuwen, o.c., 308

¹⁶⁹Zo J.L. Mays, o.c., 149.

Het eerste oordeelswoord Amos 8:11-12, dat een door God gezonden geestelijke honger en dorst betreft om naar de woorden van God te horen, kan onzes inziens, zowel naar thematiek als naar vorm gerekend, heel goed van Amos zijn en behoeft niet, zoals door H.W. Wolff en K. Koch aan deuteronomistische redactoren te worden toegeschreven.¹⁷⁰ Hiervoor pleiten:

- a) de correlatie van deze verzen met Amos 3:7 (God spreekt door zijn profeten)
- b) de achtergrond van de zonden in 2:12 en 7:10-17 (spreekgebod en wegzenden van profeten), waar deze profetie een (directe?) reactie op is
- c) het teruggrijpen in deze verzen op het oordeel van de hongersnood in 4:6 vv., waar eveneens het verbum *nūa'* een 'Wirkungslosigkeitsspruch' inleidt (4:8).

In vers 12 geeft een 'Wirkungslosigkeitsspruch' het eigenlijke gericht aan: 'En zij zullen rondwankelen van zee tot zee, en van het noorden en tot het oosten zullen ze rondzwerven om het woord van YHWH te zoeken, maar ze zullen (het) niet vinden'. Het eerste versdeel tekent in twee chiastisch opgebouwde parallelle zinnen de wanhopige zoektocht van het volk. Enerzijds onderstrepen de werkwoorden de zoekijver van het volk. Het *qal perfectum* van *nūa'*, 'rondwankelen', dat de intensiteit aangeeft, wordt voortgezet in een *poel imperfectum* van *šūt*, 'rondgaan'¹⁷¹, dat de wijde van het doorzochte gebied aanduidt. Gezien deze opbouw moet de atnach, die in de masoretische tekst na het substantivum *mizrāḥ* staat, wel achter dit verbum geplaatst worden.¹⁷² Anderzijds versterken ook de genoemde zoekrichtingen het beeld van een verwoed pogen. Mogelijk zijn met de zeeën (de Septuaginta las per abuis *mayim* in plaats van *miyyām*) de westelijke Middellandse Zee en zuidoostelijk gelegen Dode Zee bedoeld, zodat de zoektocht een kring rond Israël betreft.¹⁷³ Even onnodig als verandering van *mizrāḥ*, 'oosten' in *midbār*, 'woestijn/zuiden' is het onzes inziens het ontbreken van het pure zuiden op de wijze van W. Rudolph zo te verklaren, dat het daar gelegen YHWH-vererende land van Amos' herkomst, het rijk Juda, voor de bewoners van het tienstammenrijk verboden terrein zou zijn.¹⁷⁴ De uitleg van H.W. Wolff, die 'van zee tot zee' als uiterste grenzen der aarde (Ps. 72:8; Zach. 9:10), en 'van noord tot oost' als het gebied van de toekomstige ballingschap interpre-

---

¹⁷⁰Contra H.W. Wolff, o.c., 373, en K. Koch, o.c., Teil II, 54.

¹⁷¹Cf. P. Joüon/T. Muraoka, *A grammar of biblical Hebrew*, 2 vols., Roma 1991, 168 v. (par. 59a); W. Gesenius/E. Kautzsch, par. 671. Anders H.W. Wolff, o.c., 380, en C. van Leeuwen, o.c., 309, die *y^ešōṭ^etū* als *yiqtol*-vorm van *šūt* pilel benoemen.

¹⁷²Cf. W. Rudolph, o.c., 266.

¹⁷³Zo J.L. Mays, o.c., 149; C. van Leeuwen, o.c., 309 v..

¹⁷⁴W. Rudolph, o.c., 266 v.

teert¹⁷⁵, gaat voorbij aan de parallellie van beide vershelft-delen, zodat wij aan de eerstgenoemde uitleg vasthouden.

Volgend op de pi'el infinitivus van *bāqāš*, '(cultisch) zoeken', wordt het doel van de zoektocht genoemd: het eerder versmade woord van YHWH (cf. 2:12; 7:10-17).¹⁷⁶ Het kritisch apparaat van BHS stelt de wijziging *d^ebārī* voor. Deze aanpassing van de derde aan de eerste persoon is noch hier noch in vers 11b nodig, daar het een vaste uitdrukking betreft. De singularis-vorm (in plaats van de pluralis in 11b) is geen afdoende reden om de infinitivus-constructie als een de zin bevestigende toevoeging te beschouwen.¹⁷⁷ In vergelijking met de lange protasis is de apodosis, en daarmee de ontnuchtering, opvallend kort: *w^elō' yimšā'ū*. Zo behelst het oordeel een omdraaiing van de rollen. God die zijn volk zocht, maar niet vond, wordt dan door zijn volk gezocht, maar niet gevonden.

3.8. Micha

3.8.1. Micha 3:4

4a: 'āz yiz^aqū 'èl-yhwh
w^elō' ya^anè 'ōtām

'Dan zullen zij schreeuwen tot YHWH,
maar Hij zal hen niet antwoorden.'

De werkzaamheid van de, evenals Jesaja in het zuidelijk rijk Juda optredende, profeet Micha is te dateren in de periode 740(?)–700 v. Chr..¹⁷⁸ In Micha 3:1-12 wordt het oordeel aangezegd aan de gezagsdragers van het volk. In de verzen 1-4 betreft dit de het recht miskennende en het volk uitbuitende machthebbers, in 5-8 de valse profeten, die hen daar blijkens de verzen 9-11 in steunen. Het geheel loopt uit op de aankondiging van de totale verwoesting van Godsstad en Godshuis (vers 12), die de profeet kenmerkend onderscheidt van de overigens nauw verwante tijdgenoot Jesaja.¹⁷⁹ Na de oproep tot horen (vers 1a) en formulering van de aanklacht (vers 1b-3) volgt in vers 4a het oordeel in de vorm van een 'Wirkungslosigkeitsspruch': 'Dan zullen zij schreeuwen tot YHWH, maar Hij zal hen niet antwoorden'. Gezien de traditionele en voor de hoorders vertrouwde

---

¹⁷⁵H.W. Wolff, o.c., 380

¹⁷⁶Het thema 'zoeken-vinden' staat hier in een heel andere context dan in Hos. 2:9. Terwijl het daar gaat om het zoeken van kanaänitische goden, is hier sprake van het zoeken van het woord van YHWH.

¹⁷⁷Contra H.W. Wolff, o.c., 371 v..

¹⁷⁸Cf. W.H. Schmidt, o.c., 225.

¹⁷⁹Zie W.H. Schmidt, o.c., 227-229.

opbouw hoeft het pas in vers 4b toegelichte partikel 'āz niet noodzakelijk temporeel-conditioneel vertaald te worden.¹⁸⁰ In zijn dissertatie 'Oordeel en heil' heeft J.A. Wagenaar nog weer voor een dergelijke opvatting gepleit. Interpretatie van 'āz als 'dan' zou niet zoveel zin hebben, aangezien de leidsleiden van het volk, zolang zij de zwakken onderdrukken, niet tot YHWH om hulp zullen roepen.¹⁸¹ Voor het schaarse gebruik van 'āz als conjunctie in de zin van 'wanneer' beroept Wagenaar zich op een artikel van A.S. van der Woude en verwijst hij naar het commentaar van M. Dahood op Ps. 56:10, waar 'āz eveneens 'wanneer' zou betekenen.¹⁸² Overeenkomstig vele andere op de (onmiddellijke) toekomst gerichte profetenwoorden (cf. bijvoorbeeld de omringende verzen Micha 2:12 v. en 3:7 v.) interpreterden de hoorders het 'āz, 'dan' van vers 4a onzes inziens echter automatisch als toekomstig gericht, waarbij de betekenis wellicht door de profeet zelf in vers 4b wordt toegelicht (het alom als glosse beschouwde *bā'ēt hahī'* ontbreekt in geen enkele tekstgetuige). In de nood van het toekomstige oordeel zullen leidslieden en volk YHWH opnieuw aanroepen. Deze gedachtengang is vergelijkbaar met Jer. 11:9-11. Tegen de suggestie van W. Rudolph dat vers 4a mogelijk, in pallelie met vers 11b, op de tegenwoordige tijd betrekking heeft¹⁸³, spreekt de opeenvolging van de werkwoordstijden: Na de constaterende reeks perfecta geven in vers 4a een serie imperfecta verandering van tijd aan. Ook verplaatsing van vers 2b achter vers 3 als eerste deel van het strafgericht miskent de tijdswisseling en berust op onvoldoende argumenten.¹⁸⁴

De in vers 4a gebruikte werkwoorden komen overeen met de terminologie van de klacht.¹⁸⁵ Het 'luid schreeuwen' (*zā'aq*; Ps. 22:6) refereert aan de toekomstige grote nood, maar blijft onbeantwoord (*'ānā*; Ps. 20:2). Ingeleid door een *waw*-explicativum geeft vers 4bα de redenen aan: 'want Hij zal zijn aangezicht te dien tijde voor hen verbergen' (*sātar*; Ps. 69:18). Blijkens de verzen 5 vv. behelst dit een uitblijven van elke profetische openbaring. Vers 4bβ meldt dat het oordeel in overeenstemming is

---

¹⁸⁰Contra H.W. Wolff, *Micha* (BK), Neukirchen 1982, 61, 70; A.S. van der Woude, *Micha* (POT), Nijkerk 1976, 105.

¹⁸¹J.A. Wagenaar, *Oordeel en heil. Een onderzoek naar samenhang tussen de heils- en onheilsprofetieën in Micha 2-5*, diss. s.n. 1995, 32

¹⁸²A.S. van der Woude, *Das hebräische Pronomen demonstrativum als hinweisende Interjektion*, *JEOL* 18 (1963-1964), 307-313, speciaal 313; M. Dahood, *Psalms II* (AB), New York 1968, 47

¹⁸³W. Rudolph, *Micha, Nahum, Habakuk, Zephanja* (KAT), Gütersloh 1975, 71

¹⁸⁴Contra A. Weiser, o.c., 227; J.L. Mays, *Micah* (OTL), London 1976; R. Vuilleumier, *Michée* (CAT), Genève 1990², 38.

¹⁸⁵J.L. Mays, o.c., 80.

(ka'ʾaššēr heeft zowel causale als vergelijkende betekenis¹⁸⁶) met de slechte daden van Israëls leidslieden. Het zich niet ontfermen over de nood der armen leidt ertoe dat zij eens zullen ontdekken dat YHWH, als zij zelf in nood geraken, zich ook over hen niet zal ontfermen.

3.8.2. Micha 6:14-15

- 14: 'attā tō'kal w^lō' tišbā'
w^eyèšh^akā b^eqirbèkā
w^etassēg w^lō' taflīṭ
w^a'aššēr t^efallēt laḥèrèb 'èttēn
- 15: 'attā tizra' w^lō' tiqšōr
'attā tidrōk-zayit w^lō'-tāsūk šēmèn
w^etīrōš w^lō' tištè-yāyin

- 14: 'Gij zult eten, maar niet verzadigd worden;
ja, uw hongergevoel (blijft) in uw binnenste.
En gij zult wegbergen, maar niet in veiligheid brengen;
ja, wat gij in veiligheid brengt, geef Ik aan het zwaard.
- 15: Gij zult zaaien, maar niet maaien.
Gij zult olijven treden, maar u niet met olie zalven;
en most, maar geen wijn drinken.'

Het rechtsgeding in de vorm van een Godswoord tegen het volk Israël (Micha 6:1-8) wordt vanaf vers 9 voortgezet met een herhaalde oproep aan 'de stad' om te horen. Afhankelijk van het al dan niet aannemen van de theorie van een noord-israëlitische Deutero-Micha interpreteert men la'īr als Samaria of Jeruzalem. A.S. van der Woude noemt een reeks argumenten die voor de noord-israëlitische these pleiten.¹⁸⁷ Onzes inziens spreekt de door hem in argument f genoemde aanwezigheid van 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Micha 6 niet noodzakelijk voor een noord-israëlitische afkomst, gezien de aanwezigheid van dezelfde 'Gattung' in Micha 3:4. Met betrekking tot de hier besproken perikoop wijst H.W. Wolff op de gebruikelijke verbinding van zowel 'de stad' (Jeremia; Ezechiël) als van de leefregels van Omri en Achab (2 Kon. 21) met Jeruzalem, waarbij hij, mede op grond van enkele deuteronomistische woordverbindingen, de profetie na 550 dateert.¹⁸⁸ Met A. Weiser menen wij dat de profetie ook in Micha's mond goed denkbaar is, waarbij de assyrisch georiënteerde religieuze compromis-politiek in de tijd

---

¹⁸⁶Cf. A.S. van der Woude, o.c., 106.

¹⁸⁷A.S. van der Woude, Deutero-Micha: ein Prophet aus Nord-Israel, NTT 25 (1971), 365-378

¹⁸⁸H.W. Wolff, o.c., 163; cf. ten aanzien van de discussie aangaande een late datering van de perikoop 6:9-16 en andere gedeelten uit Micha O. Kaiser, o.c., 132 v..

van Achaz of Manasse tot de verwijzing naar Omri en Achab (vers 16) heeft geleid.¹⁸⁹

Na de formulering van de aanklacht in het 'Scheltwort' 9-12, bestaat het door vers 13 ingeleide 'Drohwort' uit een vijftal 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Het nadrukkelijke 'attā (vers 14a; herhaald in 15 a en b) klinkt dreigend en confronterend. De vertaling en interpretatie van vers 14 is zeer problematisch door de onduidelijke betekenis en samenhang van enkele woorden. Beter dan het aanbrengen van allerlei onvoldoende te verantwoorden wijzigingen, lijkt het ons de onduidelijke plaatsen vanuit de context te duiden. Naar de vorm valt vers 14 uiteen in twee 'Wirkungslosigkeitssprüche', waarbij de protasis van de apodosis is gescheiden door het de frustratie aanduidende *w^elō*'. Op beide spreuken volgt een *waw*-explicativum met een verklarende zin die inhoud of reden van het oordeel nader expliciteert. Na de eerste spreuk, die het eten zonder verzadiging beschrijft, moet het hapax legomenon *yēšah* hier in betekenis op aansluiten. Boven interpretatie als werkwoordsvorm van *ḥāšak* (met metathesis (*yšhk*): 'duister worden/maken'; LXX), afleiding van arabische wortels 'vernedering' (V) of 'dysenterie/ziekte'¹⁹⁰ (T), of wijziging in *yēš koah* ('is er kracht'), verdient derhalve een vertaling in de zin van 'honger(gevoel)' de voorkeur¹⁹¹: 'gij zult eten, maar niet verzadigd worden; ja, uw hongergevoel (blijft) in uw binnenste'.

Parallel aan vers 14aα vormt vers 14bα een tweede 'Wirkungslosigkeitsspruch'. De betekenis van het verbum *tassēg* is onzeker, zodat hier, omgekeerd aan vers 14a, de verklarende zin in vers 14b de oordeelsspreuk moet verhelderen: 'en wat gij in veiligheid brengt (*pālat* in pi'el en hif'il causatief), geef Ik aan het zwaard'. Hierbij past zowel een vertaling van *tassēg* in de zin van 'wegbrengen/wegslepen' (hif'il van *sūg*) als in de betekenis van 'rijk worden' (hif'il van *nāšag*; in de lijn van Lev. 25:47).¹⁹² H.W. Wolff interpreteert de eerste weergave als een verschuiven van grenzen (cf. vers 10 v. en Hos. 5:10), maar laat ook de tweede mogelijkheid open. Daar deze slechts op één tekst is gebaseerd¹⁹³, vatten wij de spreuk op als betrekking hebbend op een koortsachtig wegbergen van (de in de verzen 9-12 beschreven onrechtmatig verkregen) bezittingen voor plundering in een naderende oorlog (*lahêrêb*).

---

¹⁸⁹A. Weiser, o.c., 254

¹⁹⁰Cf. o.a. A. Ehrman, A note on Micah 6:14, *VT* 23 (1973), 103-105.

¹⁹¹Cf. W. Rudolph, o.c., 116 v., die hiertoe de arabische wortel *whš-* 'uitgehongerd zijn/kwellend verlangen voelen' te hulp roept.

¹⁹²Deze laatste interpretatie is o.a. bepleit door J. Jeremias, *ZAW* 83 (1971), 342-343; cf. H.W. Wolff, o.c., 161.

¹⁹³Cf. A.S. van der Woude, o.c., 280.

De exegese van A.S. van der Woude van vers 14b en c als secundaire toevoeging in seksuele zin, is theoretisch wellicht mogelijk¹⁹⁴, hoewel ook in deze visie enkele betekenissen van ver moeten worden gehaald (*yēšaḥ* als semen virile van het arabische *wašiḥa*, 'iets vuils/droogs/nats'; *sūg*, 'afwijken' als 'lozen'; *pālat* als het akkadische *balātu*, 'leven wekken'). Ook wordt door het trekken van vers 14aβ bij vers 14b (met weglating van de *waw* voor *tassēg*) de parallellie verstoord, die zelfs de Masoreten bij alle verwarring blijkens de plaatsing van de atnach vasthielden. In de door Van der Woude gereconstrueerde oorspronkelijke tekst ontstaat bovendien een elders niet voorkomende thematische verbinding van een 'Wirkungslosigkeitsspruch' aangaande 'eten-verzadigd worden' (vers 14a) met enkele, wel dikwijls parallel staande, spreuken die land- en wijnbouw betreffen (vers 15). Voorts is moeilijk verklaarbaar hoe een latere tradent *tizra*' in vers 15a, met zijn overduidelijke context van een oogst, in seksuele zin opvatte, en zijn verklaring vervolgens zonder enige verbinding niet daarachter, maar daarvoor zette. Ten slotte doet deze uitleg minder recht aan de context (vers 9 vv.) dan de door ons gevolgde verklaring.¹⁹⁵

Vers 15 bevat drie 'Wirkungslosigkeitssprüche' zonder verklarende toevoeging. Bij de derde dient niet alleen het aansprekende pronomen '*attā*' maar ook het verbum van het qua thematiek nauw verwante tweede oordeelwoord te worden meegelezen, zodat deze als 'double duty'-termen fungeren. Het totaal beschrijft de verijdeling van alle agrarische arbeid. Net als vers 14a maakt de samenstelling uit verba zonder object de eerste spreuk in zijn compactheid krachtig: 'Gij zult zaaien, maar niet maaien' (imperfecta van *zāra*' en *qāṣar*). Ook het treden van olijven blijft verstoken van het verwachte gevolg: zalven met olie (imperfecta van *dārak* en *sūk*). Samen met het ontzeggen van het drinken van wijn (als resultaat op het treden van de most; imperfectum van *šātā*) zal het Israël aan de meest elementaire levensbehoeften ontbreken. De interpretatie van *tīrōš* als verbum in de betekenis 'wijn persen', omdat het nomen elders meestal niet te onderscheiden is van parallelwoord *yayin*, is onzes inziens een verlegenheidsoplossing.¹⁹⁶ Voor deze wijziging bestaan geen tekstkritische gronden. Men zal moeten aannemen dat de Israëliet deze beide woorden niet alleen als synoniem/over-

---

¹⁹⁴A.S. van der Woude, o.c., 232; cf. M.H. Pope, The word *šāḥat* in Job 9:31, *JBL* 83 (1964), 270 v.; J.L. Mays, o.c., 143, die 14b achter vers 15 verplaatst.

¹⁹⁵Soortgelijke bezwaren gelden tegen de vertaling van R. Vuilleumier, o.c., 77, waartoe deze bovendien de versdelen 14aβ en bα moet omdraaien.

¹⁹⁶Contra W. Rudolph, o.c., 117, en H.W. Wolff, o.c., 171.

lappend, maar ook in een zekere eigenheid ervoer (cf. Hos. 4:11).¹⁹⁷

3.9. Sefanja

3.9.1. Sef. 1:13

13b: *ūbānū bāttīm w^elō' yēšēbū*
w^enāṭ^e'ū k^erāmīm w^elō' yištū 'èt-yēnām

'En zij bouwen huizen, maar zullen (ze) niet bewonen;
en zij planten wijngaarden, maar zullen de wijn ervan niet
drinken.'

Ten aanzien van de datering van de profetieën van Sefanja bewandelen de commentatoren in hoofdzaak twee te onderscheiden wegen. Naast de klassieke interpretatie van het boek vanuit de regeerperiode van koning Josia voor diens cultusreformatie (640-622) gaan stemmen op die pleiten voor een exilische of post-exilische datering, waarbij een latere auteur, eventueel met gebruikmaking van eerdere bronnen, een boodschap voor zijn tijd toeschreef aan een profeet uit een gezaghebbende periode. Tegen deze laatste, o.a. door K. Seybold en E. Ben Zvi verdedigde¹⁹⁸, opvatting blijven evenwel enkele belangrijke bezwaren bestaan:

1. Het in Sefanja 1 geschetste beeld van syncretisme past beter in de koningstijd dan in de (post-)exilische periode.
2. In de profetieën tegen de volken (Sefanja 2) ontbreekt Babel, hetgeen bij een (post-)exilische ontstaanstijd op zijn minst merkwaardig is.
3. Onduidelijk blijft bij het aannemen van een (post-)exilische datering van Sefanja waarom een latere auteur de grotendeels oordeel aankondigende profetieën plaatste in de blijkens andere geschriften in het algemeen positief beoordeelde tijd van koning Josia.
4. De plaats van Sefanja in de rij van 'twaalf profeten' is geen argument voor een latere ontstaanstijd, mede vanwege de mogelijk eveneens op de tweede helft van de zevende eeuw terug te voeren boeken Nahum en Habakuk, die direct aan Sefanja voorafgaan.

Wij beschouwen de onderhavige profetieën derhalve als in hoofdzaak afkomstig van een rond 630 werkzame profeet Sefanja, die aan het van de dienst aan YHWH afgeweken Juda de nabijgekomen 'dag des Heren' aankondigde.

---

¹⁹⁷Of deze differentiatie typisch noord-israëlitisch genoemd kan worden (cf. A.S. van der Woude, *NTT*, 371) laat zich naar onze mening moeilijk vaststellen.

¹⁹⁸Cf. K. Seybold, *Satirische Prophetie. Studien zum Buch Zefanja* (Stuttgarter Bibelstudien 120), Stuttgart 1985, 83 vv.; E. Ben Zvi, *A historical-critical study of the book of Zephaniah* (BZAW 198), Berlin-New York 1991, 291-295, 357-358. Zie ook de uitvoerige inleiding van A. Berlin, *Zephaniah* (AB), New York-London-Toronto-Sydney-Auckland 1994, 32-42, en het overzicht van de discussie en van vertegenwoordigers van de verschillende standpunten, gegeven door O. Kaiser, o.c., 143 v..

Aangezien Sefanja in zijn profetieën menigmaal gedachten van vroegere profeten (vooral Amos en Jesaja) op zijn eigen tijd lijkt toe te passen¹⁹⁹, behoeft men de op Amos 5:11 gelijkende 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Sef. 1:13b niet voor een secundaire toevoeging te houden.²⁰⁰ Het afwijkende metrum kan samenhangen met de traditionele grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', terwijl de zinsstructuur in beide spreuken te zeer afwijkt van Amos 5:11 en andere parallellen om van rechtstreekse ontlening te kunnen spreken. Dat vers 13b de pointe verstoort door na de catastrofe van vers 13a nog huizenbouw en wijnbouw te veronderstellen (K. Elliger) ontkennen we, daar beide versdelen heel goed als elkaars aanvulling kunnen worden beschouwd. Daarbij is het niet noodzakelijk dat het oordeel van 13b op een tijdsfase na de straf van 13a slaat.²⁰¹ Vers 13b stelt de zinloosheid van alle huizenbouw en wijnbouw in heden en onmiddellijke toekomst in het licht van het ervoor aangekondigde komende onheil.²⁰²

Op deze wijze vormt het vers de afsluiting van een reeks profetieën tegen Jeruzalem (1:7-13), waarbij het oordeel in de laatste verzen vooral de huizen van de met zichzelf ingenomen rijken treft. De toekomstige plundering van hun vermogen en verwoesting van hun huizen (vers 13a; klankspel met m- en s-klanken in *limšissā* en *lišmāmā*) maakt het bouwen van en aan huizen tevergeefs: 'En zij bouwen (perfectum *bānā*) huizen, maar zullen (ze) niet bewonen (imperfectum *yāšab*; opvallend zonder objectsuffix, cf. Amos 5:11)'. Parallel aan deze spreuk verschijnt een tweede spreuk, die, overeenkomstig een vaker voorkomende samenhang, de wijnbouw betreft (cf. Amos 5:11; Hos. 4:10; Micha 6:14-15; Deut. 28:30, 39) en die eveneens goed bij het voorafgaande (vers 12b) aansluit: 'en zij planten (perfectum *nāta*) wijngaarden, maar zullen de wijn ervan niet drinken (imperfectum *šātā*)'. Zo blijken alle zekerheden van de rijken ijdel, daar ze niet gerekend hebben met het oordeel van Israëls God.

---

¹⁹⁹W.H. Schmidt, o.c., 233, stelt in dezen: "Vor allem aktualisiert Zephania die Ankündigung bevorstehenden Gerichts als des 'Tages Jahwes' (Amos 5:18 vv; Jes. 2:12 vv.), so dass der Charakter der Naherwartung prophetischer Unheilsansage scharf hervortritt".

²⁰⁰Zo o.a. K. Elliger, *Die zwölf Propheten II* (ATD), Göttingen 1967⁶, 62; A.S. van der Woude, *Habakuk-Zefanja* (POT), Nijkerk 1978, 101, en J. Vlaardingerbroek, *Sefanja* (COT), Kampen 1993, 69, 111. K. Seybold, o.c., 33, noemt vers 13b "ein Versatzstück". Zie ook het kritisch apparaat BHS, dat een citeren uit Amos 5:11 suggereert.

²⁰¹De tijdsvolgorde van het oordeel van 13b na de catastrofe van 13a wordt wel gehandhaafd door E. Ben Zvi, o.c., 116, die, eveneens uitgaand van de eenheid van de tekst, de thematische aanvulling in de verzen 12-13 als volgt verwoordt: "The wealth of the indicted is to be destroyed and their efforts to restore will be in vain".

²⁰²Zo W. Rudolph, o.c., 269, die het schrappen van vers 13b eveneens afwijst; cf. ook C.A. Keller, *Nahoum, Habacuc, Sophonie* (CAT), Genève 1990², 194, en A. Berlin, o.c., 88 v..

3.10. Haggai

3.10.1. Hagg. 1:6a, 9

6a: z^era'tēm harbē w^ehābē' m^e'āṭ
'ākōl w^e'ēn-l^eśob'ā
šātō w^e'ēn-l^ešokrā
lābōš w^e'ēn-l^ehōm lō

'Gij hebt veel gezaaid, maar weinig binnengehaald;
gegeten, maar zonder verzadigd te worden;
gedronken, maar zonder voldaan te worden;
u gekleed, maar zonder er warm in te worden.'

9a: pānō 'ēl-harbē w^ehinnē lim'āṭ
wah^abē'tēm habbayit w^enafh^etī' bō

'Uitgekeken (hebt gij) naar veel, maar zie: het werd
weinig;
en gij hebt bijeengebracht in huis, maar Ik heb erin
geblazen.'

Het boek Haggai vormt de schriftelijke neerslag van de verkondiging van een in het jaar 520 v. Chr. in het kader van de wederopbouw van Jeruzalems tempel optredende profeet.²⁰³ Rondom de centrale aansporing tot herstel van de tempel tot Gods eer in de verzen 7 en 8 van Haggai 1 vormen de 'Disputationsworte' 4-6 en 9-11 de omlijsting. De 'binnenrand' daarvan bevat een aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' (vier in vers 6a; twee in 9a), die ook qua inhoud onderling samenhangen. Met het vaststellen van deze concentrische compositie wijzen wij splitsing van de perikoop in 2-8 en 9-11, als afzonderlijke tot respectievelijk achtergebleven en teruggekeerde bewoners gerichte profetieën, van de hand. W. Rudolph wijst bovendien op de continuïteit in aanspraak in beide gedeelten en de veronderstelling van slechts één bevolkingsgroep in de verzen 12-14²⁰⁴

Op de oproep tot overdenking (vers 5) volgt een beschrijving van de economische situatie in een vijftal spreuken, waarvan we in vier de vorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' herkennen. Anders dan bij de meeste andere 'Wirkungslosigkeitssprüche' zijn deze spreuken niet op de toekomst gericht, maar inventariseren ze het reeds ingetreden onheil om het volk van zijn nalatigheid inzake

---

²⁰³Cf. O. Kaiser, o.c., 145 vv.: Ten aanzien van het literaire karakter van het boek Haggai is te onderscheiden tussen de verwerkte profetenwoorden, hun redactionele, verhalende omraming en latere theologische interpretaties. De hier besproken verzen uit Haggai 1 worden vrij algemeen gerekend tot de 'Grundlage' van het boek.

²⁰⁴Cf. W. Rudolph, *Haggai, Sacharja, Maleachi* (KAT), Gütersloh 1976, 36, in een weerlegging van de exegese van O. Steck.

de tempelbouw te doordringen.²⁰⁵ Opvallend is de variërende en deels geheel eigen vorm van deze spreuken bij Haggai. Het constaterend perfectum 2 masc. plur. van *zāra* 'wordt voortgezet door een infinitivus van *bō*' *hif'il* ('binnenbrengen/binnenhalen', cf. 2 Sam. 9:10). Niet het tegenover elkaar stellen van twee, een logische gang aangevende, werkwoorden met behulp van de negatie *lō*', maar het contrast van de objecten duidt in de eerste spreuk de frustratie aan: 'Gij hebt veel gezaaid, maar weinig binnengehaald'.

Drie volgende spreuken zijn opgebouwd volgens het bijzondere patroon van een infinitivus absolutus, die de activiteit aangeeft (respectievelijk van *'ākal*, *šātā*, *lābēš*), gevolgd door een infinitivus constructus, die de frustratie van de handeling vermeldt (telkens ingeleid door *w^e'ēn l^e*; klankspel *šob'ā-šokrā; ḥom lō*): '... gegeten, maar zonder verzadigd te worden; gedronken, maar zonder voldaan te worden; u gekleed, maar zonder er warm in te worden'. Het verbum *šākar* heeft hier, blijkens de parallellie met *šāba*', geen negatieve betekenis in de zin van Jer. 25:37, maar duidt een naar oosterse maatstaven gewoon 'lekker drinken' (bijv. Gen. 43:43) aan.²⁰⁶ Het enigszins uit de toon vallende *lō* wordt verklaard als verwijzing naar kleding ('erin': C.L. Meyers/E.M. Meyers), pronomens indefinitivum ('voor iemand': J.L. Koole; A.S. van der Woude; H.W. Wolff), of individualiserend enkelvoud ('voor ieder van jullie': W. Rudolph).²⁰⁷ De oude tekstgetuigen (LXX: *en autois*) geven onzes inziens in dit geval de doorslag ten gunste van de eerstgenoemde uitleg.

Na de vier 'Wirkungslosigkeitssprüche' in vers 6a volgt in Hagg. 1:6b een vijfde spreuk van geheel andere structuur. Deze handelt over de zich vergeefs verhurende dagloner (twee elkaar versterkende participia *hitpa'el* van *šākar* met metathesis): 'En wie zich verhuurt, verhuurt zich voor een doorboorde buidel' (*š^erōr*, 'bundel, buidel', van *šārar*, 'samenbinden'). Beter gefundeerd dan de oudere verklaring van T. André, dat het beeld op een soort slavenketting en daarmee op verkoop tot slaaf zou duiden, is de verwijzing naar het ongemunte scherpe 'Hacksilber', dat gemakkelijk gaten in de beurs veroorzaakte. Overeenkomstig de voorafgaande spreuken zal de achterliggende gedachte zijn dat (gezien de inflatie?) het ontvangene volstrekt ontoereikend is voor een volwaardig bestaan.²⁰⁸ Doordat de voor het genre

---

²⁰⁵Cf. Jer. 12:13; H.W. Wolff, *Haggai* (BK), Neukirchen 1986, 27, spreekt van een 'Flucherfüllungsspruch'.

²⁰⁶Cf. J.L. Koole, o.c., 33; H.W. Wolff, o.c., 14.

²⁰⁷Cf. C.L. Meyers/E.M. Meyers, *Haggai-Zechariah 1-8* (AB), Garden City/ New York 1987, 26; J.L. Koole, o.c., 34; A.S. van der Woude, *Haggai, Maleachi* (POT), Nijkerk 1982, 28; H.W. Wolff, o.c., 14; W. Rudolph, o.c., 29.

²⁰⁸Cf. A.S. van der Woude, o.c., 28; J.L. Koole, o.c., 34. Schrapen van het tweede participium *mištakker* als dittografie (cf. C.L. Meyers/E.M. Meyers, o.c., 26) mist tekstkritische grond, wat ook geldt voor een weinig oplossende

kenmerkende antithetische relatie tussen een handeling en de voortgang daarvan ontbreekt, is deze spreuk niet te beschouwen als 'Wirkungslosigkeitsspruch'.

Na de aansporing tot herbouw van de tempel (vers 7-8) neemt de profeet in vers 9 het geconstateerde oordeel van vers 6 op en bouwt daarop voort door middel van twee spreuken, waarvan we de eerste als sterker en de tweede als zwakker voorbeeld van de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' beschouwen. In overeenstemming met de concentrische symmetrie gaat, omgekeerd als in vers 6, nu een infinitivus absolutus in de eerste spreuk vooraf aan het subject aanduidende perfectum 2 masc. plur. in de tweede spreuk. Opnieuw wordt de tegenstelling gevormd door *harbē-m^e'āṭ*, waarbij nu niet de arbeid van het zaaien, maar de daaraan ten grondslag liggende verwachting (*pānā*, 'uitzien naar') als vergeefs wordt getekend: 'Uitgekeken (hebt gij) naar veel, maar zie: het werd weinig (*lim'āṭ*)'.²⁰⁹

De tweede spreuk maakt de overgang van vers 6 naar de expliciete vermelding van de goddelijke veroorzaker van alle malaise: 'en gij hebt bijeengebracht (hif'il van *bō'*; cf. vers 6a) in huis, maar Ik heb erin geblazen'. De voor de 'Wirkungslosigkeitssprüche' kenmerkende antithetische verbinding tussen een expliciet genoemde handeling en de eveneens expliciet vermelde voortgang daarvan ontbreekt in deze spreuk. Mede in het licht van de parallellie met vers 9aα is deze voortgang door het in de apodosis aangekondigde Godsoordeel wel verondersteld. Het bijeenbrengen in huis hoeft niet in tegenspraak met vers 6a (weinig bijeenbrengen) te zijn, maar hier blijkt opnieuw de vrijheid, waarmee een profeet verschillende traditionele oordeelsbeelden met elkaar verbindt. Daarbij kan vers 9a ook als toelichting en/of uitzonderingsgeval ten opzichte van vers 6 gelezen worden (cf. Hos. 8:12). Het kernwoord *bayit* heeft in vers 9 driemaal een andere connotatie: 1) huis als opslagplaats 2) huis van God/tempel 3) huis als persoonlijke leefomgeving. De exegese van F. Peter (geciteerd door D. Deden²¹⁰) van *habbayit* als tempel en *nāfaḥ* als verachten van offers door God (Mal. 1:13; daar echter hif'il) is in strijd met de duidelijke context van een oogst in vers 6 en 9aα.²¹¹ Ook duiding van *nāfaḥ* als 'door tovenarij bederven' (J. Wellhausen) doet vreemd aan in de perikoop, terwijl interpretatie als 'doen verdorren' (J.L.

---

verandering in een imperfectum (door kritisch apparaat BHS op grond van twee handschriften voorgesteld).

²⁰⁹Op grond van LXX, T, S, V, heeft men *hinnē* wel willen wijzigen in een vorm van *hāyā* (cf. C.L. Meyers/E.M. Meyers, o.c., 29). Dit is echter, zeker in het licht van de eerdere nominale zinnen in vers 6, onnodig. Ook de plaats van de prepositie *l^e* komt overeen met vers 6, zodat de veronderstelling van een emfatische duiding (F. Nötscher, geciteerd door W. Rudolph, o.c., 29; cf. J.L. Koole, o.c., 40) overbodig is. Zie ten aanzien van de functie van *hinnē* als overgangssignaal W. Schneider, o.c., 266 v..

²¹⁰D. Deden, *De kleine profeten* (BOT), Roermond-Maaseik 1953, 303

²¹¹Cf. A.S. van der Woude, o.c., 31 v..

Koole) dwingt tot plusquamperfectische vertaling en het karakter van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' miskent.²¹² Ingeleid door een retorische vraag volgt de reden van Gods toorn: Men heeft Gods huis (*bētī*) verwoest (*ḥārēb* heeft ook de zin van 'verdroogd'; cf. het oordeel van droogte in vers 10 v.) laten liggen, doordat ieder slechts bezig was te rennen (participium pluralis van *rūṣ*) voor zijn eigen huis (*bētō*).

3.11. Zacharia

3.11.1. Zach. 7:13

13: way^ehī
ka'^ašēr-qārā' w^elō' šāmē'ū
kēn yiqr^e'ū w^elō' 'èšmā'
'āmar yhwh ṣ^ebā'ōt

'En het zal geschieden:
zoals Hij riep, maar zij niet hoorden,
zo zullen zij roepen, maar Ik zal niet horen;
zegt YHWH der heerscharen.'

Evenals zijn tijdgenoot Haggai heeft de profeet Zacharia geprofeteerd over de met de wederopbouw van Jeruzalems tempel verbonden verwachtingen van heil voor en herstel van Israël. In het kader van de, dikwijls als vastenprediking betitelde, literaire eenheid Zach. 7:1-8:23 wordt in Zach. 7:4-14 de zelfzuchtige cultuspraktijk van het volk onder kritiek gesteld, daar deze niet vergezeld gaat van rechtvaardige daden.²¹³ Vanaf vers 7 wordt daarbij herinnerd aan de ongehoorzaamheid aan Gods woorden ten tijde van de vroegere profeten. De hierdoor opgewekte toorn van God wordt in vers 13 verwoord in een spreuk die geformuleerd is op de wijze van de 'analoge vergelding'²¹⁴ (*ka'^ašēr-kēn*). Centraal staat in beide vershelften de tegenstelling tussen de kernwoorden *qārā'* en *šāma'*. Deze, in het

---

²¹²J.L. Koole, o.c., 40 vv.; cf. A.S. van der Woude, o.c., 32, die 'blazen' als algemeen beeld voor 'vloek zenden' opvat.

²¹³Zach. 7:1-8:23 vormt, na een oproep tot bekering (1:1-6) en de nachtgezichten (1:7-6:15), het derde onderdeel van op de profeet Zacharia teruggaande en uit de jaren 520-518 v. Chr. stammende profetieën, waarvan Zacharia 1-8 de schriftelijke neerslag zijn. Van Zach. 7:1-8:23 worden verschillende stukken (o.a. 7:8-10, 11-14) aan een (chronistische) redactionele bewerking toegedicht; cf. O. Kaiser, o.c., 152. Met A.S. van der Woude, *Zacharia*, Nijkerk 1984, 13, is evenwel te rekenen met de mogelijkheid dat Zacharia zich in zijn prediking aansloot bij bestaande deuteronomistische homiletische stijl, zodat 7:4-8:23 (behoudens 8:9-13 een literaire eenheid) als authentiek zachariaans kan gelden.

²¹⁴Zo A.S. van der Woude, o.c., 133, die hierbij aanvult: "Dat neemt niet weg dat het roepen van YHWH en dat van het volk, evenals het luisteren van YHWH en dat van het volk, een verschillende inhoud heeft: Gods roepen is de prediking van de profeten, het roepen van het volk is het schreeuwen om hulp in de noodsituatie; Gods luisteren is ingaan op de roep om hulp, het luisteren van het volk is gehoor geven aan de bepalingen van het verbond."

voorgaande reeds genoemde werkwoorden (*qārā'* in vers 7; *šāma'* in vers 12) keren in vers 13 versterkt terug. Het eerste versdeel beschrijft, overeenkomstig de stijl van het voorafgaande, in de derde persoon Gods roepen tot het niet horende volk. Hiertegenover staat in vers 13b een misschien geciteerd Godswoord in de vorm van een 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Dit Godswoord zegt in de eerste persoon een analoge sanctie aan: 'Zo zullen zij roepen, maar Ik zal niet horen' (cf. Jer.11:11; Spr.1:28).²¹⁵ De abrupte overgang van derde naar eerste persoon in het midden van vers 13 komt overeen met eenzelfde verandering aan het begin van vers 9 (ook daar een Godswoord met '*āmar yhwh š^ebā'ōt*'). Zo vormen enerzijds de verzen 7 en 11-13a, anderzijds de verzen 9-10 en 13b-14a elkaars complement. Deze analogie in opbouw pleit voor de eenheid van de perikoop 7:7-14. Ook maakt zij elke voorgestelde verandering in de verba van vers 13 (bijvoorbeeld het eerste *qārā'* in *qārā'tī*) overbodig.²¹⁶ De voortzetting van dit Godswoord (vers 14a) geeft de concretisering van dit oordeel aan: verstrooiing en verwoesting.

3.12. Maleachi

3.12.1. Mal. 1:4

4aß: *kō 'āmar yhwh š^ebā'ōt*
hēmā yibnū wa'anī 'èh^erōs

'Zo zegt YHWH der heerscharen:
 zij mogen bouwen, maar Ik zal afbreken.'

De profetie van Maleachi 1 beschrijft een rechtsgeding tussen God en zijn volk, waarbij in de verzen 2-5 het volk als aanklager en YHWH als aangeklaagde optreedt.²¹⁷ Deze verzen, die corresponderen met Mal. 3:6-12, moeten wel tot het grondbestand van het boek Maleachi gerekend worden. De datering van dit grondbestand moet na 515 v. Chr. (wederopbouw van Jeruzalems tempel) en vermoedelijk in de eerste helft van de vijfde eeuw v. Chr. gesteld worden.²¹⁸ Op de aanklacht van het volk ten aanzien van Gods liefde, verwijst YHWH naar zijn sparende liefde voor zijn volk in vergelijking met het broedervolk Edom. Op welke

---

²¹⁵De relatie tussen de vier verba in vers 13 wordt door C.L. Meyers/E.M. Meyers, o.c., 404, als volgt onder woorden gebracht: "The series of four verbs in verse 13 thus has a chiasmic structure, with the first and fourth verbs referring to Yahweh and the second and third ones describing the people's response."

²¹⁶Cf. ook A.S. van der Woude, o.c., 133, die, onder verwijzing naar Micha 2:1-3, in een dergelijke overgang de vorm van de oordeelsprofetie weerspiegeld ziet.

²¹⁷Na Gods 'rechtvaardiging' in 1:5 wisselen de rollen: de ten onrechte Aangeklaagde wordt Aanklager, de aanklager blijkt de met reden aangeklaagde.

²¹⁸Cf. O. Kaiser, o.c., 161 v..

historische gebeurtenis hier is bedoeld, laat zich niet met zekerheid vaststellen. P.A. Verhoef bespreekt drie mogelijkheden: 1. verwoesting door Nebukadnessar rond 587; 2. verwoesting gedurende de perzisch-egyptische oorlogen; 3. verdrijving door arabische stammen (Nabateeërs) gedurende de vijfde eeuw. Verhoef kiest, evenals K. Elliger, voor de derde optie.²¹⁹ Origineel, maar enigszins een verlegenheidsoplossing, is de exegeze van A.S. van der Woude, die vers 3 als een toekomstig oordeel vertaalt.²²⁰ Met W. Rudolph zal men zich wel moeten beperken tot het aannemen van een kennelijk kort geleden over het buurland Edom uitgebroken catastofe, waarbij Juda gespaard was gebleven.²²¹ Duidelijk is wel dat de verwoesting van Edom permanent en Edoms hoop op wederopbouw vergeefs is. Tegenover Edoms spreken (*kī tō'mar*) staat immers het *kō 'āmar* van 'YHWH der legerscharen'. Het op deze bodeformule volgende oordeelswoord bestaat voor het eerste deel uit een 'Wirkungslosigkeitsspruch', waarin niet alleen de verba maar ook de pronomina de tegenstelling gestalte geven: *hēmmā yibnū wa'anī 'ēh'ērōs*: 'zij mogen bouwen, Ik zal afbreken'. De spreekwoordelijke benamingen, die vervolgens over Edom worden uitgeroepen, onderstrepen de onomkeerbaarheid van het onheil over dit volk.

3.13. Job

3.13.1. Job 8:15

15: *yiššā'ēn 'al-bētō w'elō' ya'amōd*
yaḥ^azīq bō w'elō' yāqūm

'Hij steunt op zijn huis, maar het blijft niet staan;
 hij grijpt zich eraan vast, maar het houdt geen stand.'

Hoewel de overlevering aangaande Job op oude tradities lijkt terug te gaan (cf. Ez. 14: 14, 20), wordt het boek Job in zijn huidige compositie meestal gedateerd in de perzische of vroeghellenistische tijd (tussen de vijfde en derde eeuw v. Chr.).²²² Omgeven door een prozaïsche raamvertelling (Job 1:1-2:13; 42:7-17) bevatten de poëtische hoofdstukken Job 3:-42:6 een dialoog aangaande Jobs lijden tussen Job, zijn vrienden en ten slotte ook God zelf. In zijn eerste rede, waarin hij Job tot schuldbejdenis oproept, beschrijft Bildad in Job 8:14-19 in verschillende beelden het schijngeluk van wie God vergeet (vers 13). Daarbij past vers 15 het beeld van het broze 'huis van de spin' (vers 14) toe op 'zijn huis'. Met A. de Wilde achten wij eliminatie van vers 15 als verklarende glosse bij vers 14

²¹⁹P.A. Verhoef, *Maleachi* (COT), Kampen 1972, 93 v.; K. Elliger, o.c., 180

²²⁰A.S. van der Woude, *Haggai-Maleachi* (POT), Nijkerk 1982, 88 v.

²²¹W. Rudolph, o.c., 255

²²²Cf. W.H. Schmidt, o.c., 336 vv..

onnodig en ongegrond.²²³ Dit geldt ook voor het schrappen van de zinsnede 'al-bētō (al dan niet omdat vers 15 ook het 'spinnen-huis' van vers 14b zou betreffen).²²⁴ Twee qua vorm duidelijk aan de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verwante spreuken tekenen het ijdele steunen van de goddeloze op zijn huis (in de brede betekenis van de staat of totale welstand van een mens²²⁵): 'Hij steunt op zijn huis, maar het blijft niet staan; hij grijpt zich eraan vast, maar het houdt geen stand'. Het in de eerste verschelst genoemde imperfectum van šā'an betekent ook metafo- risch leunen/vertrouwen op iets. Het imperfectum van het veelkleurige ḥāzaq hif'il met de prepositie b^e in de tweede protasis zal hier vanwege de zeer nauwe parallellie als 'zich vastgrijpen aan' moeten worden opgevat²²⁶. In beide spreuken geeft de apodosis, bestaande uit de negatie w^elō' met een imperfectum van de synoniemen 'āmad en qūm, de vergeefsheid van zowel het vertrouwen op als het krampachtig pogen tot redden van de vermeende bestaanszekerheid aan.

3.13.2. Job 27:17

16: 'im-yiṣbōr kē'āfār kāsēf
w^ekaḥōmēr yākīn malbūš
17: yākīn w^ešaddīq yilbāš
w^ekēsēf nāqī yaḥ^alōq

16: 'Al stapelt hij geld op als stof
en bereidt hij kleding als leem;
17: hij bereidt (ze) maar de rechtvaardige kleedt zich (ermee)
en de onschuldige verdeelt het geld.'

Job 27:13-23 wordt door de meerderheid van uitleggers als een van zijn plaats geraakt fragment beschouwd, dat woorden van Jobs vrienden bevat. Hiervoor zou pleiten dat Job in deze verzen over de goddelozen spreekt in de lijn van zijn vrienden (vrijwel woordelijke overeenkomst 20:29 en 27:13), terwijl hij in Job 21 een hieraan tegengestelde visie verkondigde. Velen schrijven deze woorden daarom toe aan Zohar²²⁷; A. van Selms denkt aan een

---

²²³A. de Wilde, *Das Buch Hiob, eingeleitet, übersetzt, und erläutert*, OTS 22 (1981), 135

²²⁴Contra F. Horst, *Hiob* (BK), Neukirchen 1974³, 133.

²²⁵Zo M.H. Pope, *Job* (AB), Garden City/New York 1974⁴, 65. J.T. Nelis, *Job* (BOT), Roermond-Maaseik 1968, 61, stelt: "Het huis waarop de slechte mens meent te kunnen steunen, wordt gevormd door zijn familie, zijn bezit, zijn positie enz.". Enige uiterlijke gelijkenis met deze spreuk vormt het concreet gerichte Neh. 4:3: Tegenover het bouwen van muren door de Judeeërs staat het afbrokkelen ervan door het ertegen opspringen van een enkele vos.

²²⁶Cf. J.H. Kroeze, *Job* (COT), Kampen 1961, 121.

²²⁷Zo J.H. Kroeze, o.c., 302; J.T. Nelis, o.c., 119; M.H. Pope, o.c., 172; S. Terrien, *Job* (CAT), Neuchatel 1963, 188; A. de Wilde, o.c., 261.

rede van Bildad²²⁸. In al deze verklaringen wordt echter voorbijgegaan aan het proces van redactie, waarbij deze woorden, ondanks hun mogelijk andere herkomst, in Jobs mond werden gelegd.²²⁹ Daarbij is te bedenken dat Job, anders dan ten aanzien van de goddelozen in hoofdstuk 21 en in onderscheid van zijn eigen leed, hier spreekt in het kader van een vervloeking met de daarbij gebruikelijke formuleringen.

Job 27:14 vv. vormt in de huidige context een concretisering van de vloek die Job in vers 7 over zijn vijanden heeft uitgesproken. Na het inleidende vers 13 werken de verzen 14-15 en 16 vv. het Godsoordeel uit ten aanzien van respectievelijk het nakomelingschap en het bezit van de goddeloze. De verzen 16 en 17 kondigen daarbij, opgebouwd in een fraai chiasme, het lot aan dat geld en kleding van de *rāša'* zal treffen. Evenals in vers 14a leidt het conditionele '*im* een in dit geval dubbele casus in, waarna vers 17 in een duidelijker voorbeeld van een 'Wirkungslosigkeitsspruch' de vergeefsheid van de activiteit verwoordt: 'Al stapelt hij geld op als stof en bereidt hij kleding als leem; hij bereidt (ze), maar de rechtvaardige kleedt zich (ermee) en de onschuldige verdeelt het geld'. De tegenstelling wordt versterkt door het opnemen van in vers 16 genoemde verba en nomina in het oordeel van vers 17 (*kēsêf*, *yākīn*, *malbūš-yilbāš*). Met name vindt ze haar kracht in de gedachte dat anderen (de *ṣaddīq* en *nāqī*) zullen profiteren van de door de goddeloze opgebouwde welvaart. A. de Wilde wijst op de waarde die zilver en kleding naast goud bezaten (cf. o.a. Gen. 24:53; Joz. 7:21; 2 Kon. 5:22).²³⁰ De gedachte dat goederen van goddelozen aan rechtvaardigen ten goede komen treffen we ook aan in Ps. 39:7; 49:11; Spr. 13:22; 28:8; Pred. 2:26; 6:2. Hoe schokkend dit is voor de goddeloze, verwoordt vers 19. De goddeloze, die zich in de schijnzekerheid van zijn broze rijkdom (vers 18) te ruste heeft gelegd, ontwaakt in armoede.

3.13.3. Job 31:8

7: '*im* *tittè* '*aššurī minnī haddārèk*
wē'ahar '*ēnay hālak libbī*
ūbēkappay dābaq mē'ūm

8: '*èzrē* '*ā wē'ahēr yō'kēl*
wēṣè '*ēṣā'ay yēšōrāšū*

7: 'Indien mijn stap van de weg is afgeweken
en mijn hart mijn ogen volgde
en aan mijn handen smet kleeft,

8: ik moge zaaien, maar een ander moge (het) eten;
en mijn opbrengst moge ontworteld worden.'

---

²²⁸A. van Selms, *Job* II (POT), Nijkerk 1983, 75

²²⁹Cf. G. Fohrer, o.c., 387.

²³⁰A. de Wilde, o.c., 262

Job 31 bevat een opeenstapeling van betuigingen van onschuld door Job. Telkens leidt het 'Eideswort' 'im²³¹ de beschrijving van een mogelijke overtreding in, gevolgd door een dikwijls inhoudelijk verwante zelfvervloeking. Zo veronderstelt Job in het tristichon van vers 7 op beeldende wijze achtereenvolgens een dwaling van voet, hart en handen. Door menige uitlegger wordt vers 7c als een glosse beschouwd.²³² A. van Selms wijst er echter op dat met het schrappen van dit versdeel weinig gewonnen is, daar het onregelmatige metrum onverklaard blijft.²³³ Van belang is in dit verband ook de vaststelling door E.C. Webster van een aanzienlijk onderscheid in vorm van de strofen in Job 31, zodat het moeilijk is op grond van verschillen in metrum conclusies te trekken.²³⁴ De onduidelijkheid aangaande de interpretatie van m^e'ūm (ketib: m^e'ūmā, 'iets'; qere: mūm, 'vlek') is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat de masoreten over twee teksttradities beschikten, die zij beide wilden bewaren.

Na de voorwaardelijke aanklacht in vers 7 roept Job in vers 8 een in dat geval plaats te vinden oordeel over zich af. De eerste helft van de parallelismus membrorum bevat een voorbeeld van een 'Wirkungslosigkeitsspruch'. De cohortativus van zārā', 'zaaien', wordt gevolgd door de verwensing dat een 'aḥēr het zal consumeren ('ākal): 'ik moge zaaien, maar een ander móge (het) eten'. De parallelle spreuk duidt aan hoe op deze wijze de opbrengst van zijn wortel wordt afgesneden (pi'el šāraš, vers 8). Ook de vervloekingen in de verzen 10 (misbruik van Jobs vrouw; cf. Deut. 28:30aα) en 40 (dorens voor tarwe; cf. Jer. 12:13a) doen denken aan verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche'. In beide spreuken ontbreekt evenwel de voor dit genre kenmerkende antithetische relatie van een handeling en het bijbehorende gevolg. Daarentegen wordt vers 10 geheel beheerst door het thema van de 'aḥēr. In vers 40 wordt zelfs in het geheel geen handeling genoemd, maar valt alle nadruk op het kwaliteitsbederf van de oogst.

3.14. Spreuken

3.14.1. Spr. 1:28

28: 'āz yiqrā'unnī w^elō' 'è'è'nè
y^ešah^arunnī w^elō' yimsā'unnī

---

²³¹Cf. A. de Wilde, o.c., 297.

²³²Zo A. de Wilde, o.c., 299; G. Fohrer, *Das Buch Hiob (KAT)*, Gütersloh 1963, 425.

²³³A. van Selms, o.c., 90

²³⁴E.C. Webster, Strophic patterns in Job 29-42, *JSOT* 30 (1984), 96

'Dan zullen zij tot Mij roepen, maar Ik zal niet antwoorden;
zij zullen Mij zoeken, maar Mij niet vinden.'

Binnen het wel als relatief van late datum afkomstig te beschouwen corpus Spreuken 1-9²³⁵ vinden we een dubbel voorbeeld van onze 'Gattung' in Spr. 1:28. Dit vers bevat twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' in een parallelismus membrorum. Beide spreken van het oordeel dat volgt op het niet luisteren naar de vermaning van de gepersonifieerde wijsheid, die in de wijsheidsrede Spreuken 1:20-33 oproept tot gehoorzaamheid. Vers 27 leidt met het beeld van een natuurramp de aankondiging van het oordeel van vers 28 in. De in vers 27 genoemde vrees (*paḥad*), verderf (*'ēd*), smart (*šārā*) en druk (*šūqā*) worden overtroffen door het gerichtswaard dat aankondigt dat dan (*'āz*) de wijsheid onvindbaar zal blijken. Opmerkelijk is de overgang van tweede naar derde persoon pluralis. A. Barucq wijst op aanpassing van het eerste verbum in vers 28 aan de tweede persoon van de voorafgaande verzen in de Septuaginta. Met hem volgen wij de masoretische tekst.²³⁶ O. Plöger verklaart de verandering van tweede in derde persoon onzes inziens onvoldoende als overgang van 'Anredeform' naar "eine ernüchternde Feststellung".²³⁷ De onregelmatige overgang tussen de verzen 27 en 28 lijkt het best te verklaren als een opnemen van oudere, profetische tradities in vers 28 v..²³⁸ De verba in vers 28 zijn alle imperfecta, driemaal voorzien van een nun-paragogicum. In beide verschelten wordt de tegenstelling gevormd door de negatie *w^elō'*. Voor deze negatie staan de verba *qārā'*, 'roepen' en *šāḥar pi'el*, 'zoeken' als parallele verba die de activiteit van de ongehoorzamen tot uitdrukking brengen. Deze parallellie maakt het onnodig teveel accent te willen leggen op specifieke connotaties van het verbum *šāḥar* (bijvoorbeeld 'vroeg' of 'ijverig' zoeken).²³⁹ Hun tegendeel vormen respectievelijk de verba *'ānā*, 'antwoorden' en *māšā'*, 'vinden'. Samen kondigen zij een vergeefs zoeken van de wijsheid als oordeel aan. De wijsheid, die men in het verleden niet wilde aanroepen, zal men ten tijde van het kwaad niet kunnen bereiken.

---

²³⁵Cf. W.H. Schmidt, o.c., 324 v..

²³⁶A. Barucq, *Le livre des Proverbes* (SB), Paris 1964, 54

²³⁷O. Plöger, *Sprüche Salomos* (*Proverbia*) (BK), Neukirchen 1984, 19

²³⁸Cf. aangaande een mogelijke profetische achtergrond van deze woorden en hun context C. Bauer-Kayatz, *Einführung in die alttestamentliche Weisheit* (Biblische Studien 55), Neukirchen 1969, 65 vv.. L.A. Snijders, *Spreuken* (TeT), 31, schrijft in dezen: "'Wijsheid' lijkt hier op de profeet, die onheil verkondigt aan misdadige leiders en een dwalend volk."

²³⁹Cf. C.H. Toy, *The book of Proverbs* (ICC), Edinburgh 1899 (1970), 28: "the verb means simply 'seek', here parallel to 'call'."

4. EXEGETISCH ONDERZOEK VAN ENKELE NEVENVORMEN

4.1. Deuteronomium/Jozua

4.1.1. Deut. 6:10b-11a/Joz. 24:13

Deut. 6:10b-11a:

'ārīm ḡ^edōlōt w^eṭōbōt 'aššēr lō'-bānītā
ūbāttīm m^elē'im kol-ṭūb 'aššēr lō'-millē'tā
ūbōrōt ḡ^aṣūbīm 'aššēr lō'-ḡaṣabtā
k^erāmīm w^ezētīm 'aššēr lō'-naṭā'tā

'- grote en goede steden, die gij niet hebt gebouwd;
en huizen, vol met allerlei goederen, die gij niet hebt
gevuld;
en uitgehouwen waterbakken, die gij niet hebt uitgehouwen;
wijngaarden en olijfbomen, die gij niet hebt geplant -'

Joz. 24:13:

wā'ēttēn lākēm 'èrèṣ 'aššēr lō'-yāga'tā bāh
w^e'ārīm 'aššēr lō'-b^enītēm watēšbū bāhēm
k^erāmīm w^ezētīm 'aššēr lō'-n^eṭa'tēm 'attēm 'ōk^elīm

'En Ik gaf u een land waarvoor gij niet hebt gezwoegd;
en steden die gij niet hebt gebouwd, maar gij woont daarin;
van wijngaarden en olijfbomen die gij niet geplant hebt,
eet gij.'

In Deut. 6:10b-11a en Joz. 24:13 vinden we opsommingen van verschillende rijkdommen, die het door YHWH aan het volk geschonken land bevat. K. Baltzer heeft deze en soortgelijke reeksen (Neh. 9:24-25; Deut. 8:7-9; 11:10-12; 32:14) in verband gebracht met zogenaamde lijsten van 'Immobilien' in het onderdeel 'Vorgeschichte' in oud-oosterse verdragsteksten.²⁴⁰ Op grond van exacte bepalingen van het grondrecht werden in dergelijke opsommingen omvang en gaven van het land dat een koning aan zijn vazal beschikbaar stelde, nauwgezet vastgelegd.

Dergelijke 'Listen von Immobilien' komen ook voor in ugaritische teksten. Baltzer wijst in het bijzonder op enkele 'Schenkungs-urkunden' van de koningen van Ugarit. In al deze lijsten betreft het, evenals in de meeste oud-testamentische parallellen, verder nauwelijks toegelichte opsommingen van goederen als land, steden, huizen, akkers, wijn- en andere gaarden. Een duidelijk

---

²⁴⁰K. Baltzer, *Das Bundesformular, sein Ursprung und seine Verwendung im Alten Testament* (WMANT 4), Neukirchen 1964², 21 v. en 29 v.; cf. ook G. von Rad, o.c., 15 en 46.

voorbeeld treffen we aan in tekst nr. 16269, waarvan we de regels 1-6a als volgt vertalen²⁴¹:

'Vanaf deze dag geeft Nimqadu, koning van Ugarit, het huis van Urgananu, de zoon van Sakukunu, zijn veld, zijn wijngaard, zijn olijventuin, zijn boomgaard, alle goederen op zijn naam; hij geeft het aan Ga'anu...'

Een vergelijkbare opsomming bevatten de regels 1-10a van een verkoopakte, tekst nr. 16.353. Evenals in Deut. 6:10b-11a zijn de genoemde goederen in een tussenzin als bijstelling vermeld:

'Vanaf deze dag heeft, ten overstaan van Ammistamru, de zoon van Niqmeqa, koning van Ugarit, Yanhamu, zoon van Ginatanu, zijn velden, die (zijn gelegen) in het ve[ld van...], verkocht aan Takhulinu voor dui[ze]nd zilver[stukken]. De velden zijn verbonden, - met inbegrip van zijn toren²⁴², met inbegrip van zijn olijventuin, met inbegrip van zijn wijngaard, met inbegrip van al zijn goed -, aan Takhulinu en aan de zo[nen van de zonen] van zijn zonen, voor altijd.'

In zowel Deut. 6:10b-11a als Joz. 24:13 is een dergelijke lijst van geschonken goederen op unieke wijze uitgebreid. Elke genoemde zegening wordt gevolgd door een mededeling dat het volk zich voor de desbetreffende gave niet heeft ingespannen. Behalve de terminologie en de opbouw komt vooral de grondgedachte van de op deze wijze uitgebreide spreuken overeen met het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Deze grondgedachte behelst de discrepantie tussen het verrichten van arbeid en het, in Deut. 6:10b-11a impliciet door de nomina, in Joz. 24:13 ook expliciet door enkele verba aangegeven, genieten van de vrucht daarvan. Anders dan in de oordeelsspreuken, is de ontkenning in deze reeks zegeningen niet verbonden met het resultaat, maar met de daaraan voorafgaande arbeid. Op deze wijze vindt er een verrassende omkering van vloek in zegen plaats.

De passage Deut. 6:10b-11a staat in het kader van de prediking van de verzen 10-15. Uitgaande van de vervulling van Gods beloften aan Israël, waarschuwt de aan Mozes toegeschreven prediking tegen de verleiding dat het volk door haar toekomstige welvaart YHWH zou vergeten.²⁴³ In een tekening van Gods zegeningen vormen de verzen 10b en 11a een bijstelling bij *hā'ārêš* (vers 10a). In vier parallelle zinnen, die elk bestaan uit één of enkele nomina, aangevuld met een door het relativum 'ašêr ingeleide verbale bijzin met de negatie *lō'*, wordt zowel de waarde als het onverdiende van Gods gaven aan Israël benadrukt.

---

²⁴¹Ten aanzien van de akkadische tekst van deze en volgende oorkonden zijn we uitgegaan van de reconstructie van J. Nougayrol, *Le palais royal d'Ugarit III. Textes accadiens et hourrites des archives est, ouest et centrales* (Mission de Ras Shamra, Tome VI), Paris 1955.

²⁴²Akkadisch: *dimtišu*; te denken is aan een wacht- en uitkijkpost in de zin van Jes. 5:2.

²⁴³C.J. Labuschagne, *Deuteronomium Ib (POT)*, Nijkerk 1987, 86, stelt hierbij: "Daarom bevindt deze waarschuwing zich op deze gepaste plaats: direct na het grote gebod."

P.C. Craigie wijst op het bijzondere, met rijm te vergelijken, effect van herhaling doordat elke regel eindigt met de uitgang -tā.²⁴⁴ Het land dat YHWH zijn volk zal geven bestaat uit 'grote en goede steden, die gij niet hebt gebouwd en huizen, vol met allerlei goederen, die gij niet hebt gevuld'. Op grond van het naast elkaar voorkomen van *tābu* en *tūbu* in het akkadisch, is met M. Weinfeld *tūb* te interpreteren als status absolutus in plaats van status constructus van *tōb* (cf. ook Neh. 9:25).²⁴⁵

Via de als derde genoemde waterbakken verschuift het beeld van welvaart in de vorm van bouwwerken naar zegen over wat groeit en bloeit: 'en uitgehouwen waterbakken, die gij niet hebt uitgehouwen (twee vormen van *hāsēb*, 'uithouwen'; in combinatie met *bōrōt*, 'waterreservoirs' ook in 2 Kron. 26:10; Neh. 9:25); wijngaarden en olijfbomen, die gij niet hebt geplant.' Steden, huizen, water en wijn geven samen de welvaart aan die Israël zal ontvangen, hoewel men zich daarvoor geen moeite heeft getroost. Dit moet voor het volk een extra motivatie zijn om YHWH te blijven vrezen (vers 12 v.). Het slot van vers 11, dat bestaat uit twee perfecta 2 masc. sing. van respectievelijk '*ākal*, 'eten', en '*šāba*', 'verzadigd worden', valt buiten de door vier parallelle versdelen gevormde bijstelling en vervolgt de gedachtengang van vers 10. Hoewel deze verba ook in verscheidene 'Wirkungslosigkeitssprüche' naast elkaar voorkomen (Lev. 26:26; Hos. 4:10; Mi. 6:14; Hagg. 1:6), is deze 'Gattung' hier op generlei wijze te constateren. De samenhang van 'eten en verzadigd worden' drukt in algemene zin een toestand van zegen uit (cf. Deut. 8:10, 12; 11:15; Ps. 22:27).

Terwijl Deuteronomium 6 op de drempel van het beloofde land naar de zegeningen van dit land uitziet, kijkt Jozua 24, in het kader van een verbondsvernieuwing, hierop terug. De verzen 2-13 zijn gesteld in de vorm van een Godsspraak. De trouw van YHWH, uitkomend in Israëls geschiedenis (vers 2-12) en uitlopend op een reeks goede gaven (vers 13)²⁴⁶, moet het volk, evenals in Deuteronomium 6, bewegen tot oprechte en blijvende dienst aan Hem.²⁴⁷ De verzen 2-13 functioneren derhalve op een wijze die vergelijkbaar is met de zogenaamde 'historische introductie' in

---

²⁴⁴P.C. Craigie, o.c., 173

²⁴⁵M. Weinfeld, *Deuteronomy 1-11* (AB), New York 1991, 335 v.

²⁴⁶De samenhang tussen de verzen 2-12 en 13 wordt door H.W. Hertzberg, *Die Bücher Josua, Richter, Ruth* (ATD), Göttingen 1985⁶, 135, als volgt omschreven: "Damit wird als wichtigster Gedanke der Josuarede herausgehoben, dass der Gott, der die Berufung der Patriarchen, die Herausführung aus Ägypten, die Bewahrung in der Wüste und die Landnahme bewerkstelligt hat, nunmehr das Land dem bis dahin auf der Wanderschaft begriffenen Volk übergibt. Der Herr selbst erscheint dabei als der über den Raum Erhabene; sein Herrschaftsbereich geht über alle Länder."

²⁴⁷Cf. M.H. Woudstra, *The book of Joshua* (NICOT), Grand Rapids/Michigan 1981, 350: "Thus the stage is set for the exhortations that follow".

oud-oosterse verdragsteksten.²⁴⁸ Door de toevoeging van *watešbū bāhēm* ('en gij woont daarin') aan de tweede en '*attēm 'ōk^elīm* ('van .... eet gij') aan de derde zegening, is de het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in Joz. 24:13 nog beter herkenbaar dan in Deut. 6:10b-11a: In huizen die de Israëlieten niet hebben gebouwd wonen zij. Van wijngaarden en olijfbomen die zij niet hebben geplant eten zij. Met uitzondering van de verba (2 masc. pluralis; in Deut. 6:10b-11a singularis) komen deze spreuken vrijwel woordelijk overeen met de eerste en vierde zegening van Deut. 6:10b-11a. Zij worden voorafgegaan door een spreuk over de gave van 'een land waarvoor gij niet hebt gezwoegd'. De oude versiones hebben het enkelvoud (2 masc.) van *yāga*', 'zwoegen', aangepast aan de daarop volgende meervoudsvormen.²⁴⁹ De moeilijkste (masoretische) lezing verdient hier echter de voorkeur. Deze komt bovendien overeen met de wisseling van enkelvouds- en meervoudssuffixen in de voorafgaande verzen.²⁵⁰ Terwijl menige 'Wirkungslosigkeitsspruch' spreekt over een zich aftobben zonder resultaat (Gen. 4:12; Lev. 26:20; Deut. 28:33; Hagg. 1:9), wordt Israël in deze teksten een welvarend land in het vooruitzicht gesteld, waarvoor het zelf geen enkele inspanning behoeft te verrichten.

De deels bijna woordelijke overeenkomst tussen Deut. 6:10b-11a en Joz. 24:13 pleit voor het aannemen van een onderlinge afhankelijkheid. Een extra argument hiervoor is de in beide teksten voorkomende verbinding tussen de genres van de 'Liste von Immobilien' en de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Dat onafhankelijk van elkaar in twee teksten deze verbinding zou zijn gelegd lijkt ons zeer onwaarschijnlijk. Ook zijn wij het oneens met K. Baltzer die meent dat beide opsommingen teruggaan op oudere voorbeelden in 'Listen von Immobilien'.²⁵¹ De unieke verbinding van dit genre met de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', zoals die heeft plaatsgevonden in Deut. 6:10b-11a en Joz. 24:13, hebben we namelijk in geen van de desbetreffende oud-oosterse teksten aangetroffen. De wijze van afhankelijkheid tussen beide oud-testamentische passages laat zich overigens niet eenvoudig vaststellen. Enerzijds pleit de context van de oude traditie van de verbondsvernieuwing in Sichem er voor Joz. 24:13 als oudste tekst te beschouwen. Anderzijds zou dit vers deel uit kunnen maken van de deuteronomistische bewerking die Jozua 24 heeft ondergaan.²⁵²

---

²⁴⁸Cf. o.a. J.A. Thompson, *The ancient near eastern treaties and the Old Testament* (The Tyndale lecture in Biblical archaeology 1963), London 1964, 22.

²⁴⁹Zo bepleit o.a. M. Noth, *Das Buch Josua* (HAT), Tübingen 1953², 138.

²⁵⁰Cf. R.G. Boling, *Joshua* (AB), Garden City/New York 1982, 537.

²⁵¹K. Baltzer, o.c., 30

²⁵²Cf. in dezen o.a. M. Noth, o.c., 135 v.; cf. ook H. Jagersma, *Geschiedenis van Israël in het oudtestamentische tijdvak*, Kampen 1979, 110 vv.; zie aangaande de betekenis van Sichem ook J.H. Kroeze, *Jozua* (COT), Kampen 1968, 249

4.1.2. Deut. 20:5-7

5aß: *mī-hā'īš 'aššēr bānā bayit-ḥādāš*
w^elō' ḥ^anākō

'Wie heeft een nieuw huis gebouwd,
maar het niet ingewijd?'

6aα: *ūmī-hā'īš 'aššēr-nāṭa' kèrèm*
welō' ḥill^elō

'En wie heeft een wijngaard geplant,
maar die niet voor eigen gebruik aangewend?'

7aα: *ūmī-hā'īš 'aššēr-'ēraś 'iššā*
w^elō' l^eqāḥāh

'En wie heeft een vrouw ondertrouwd,
maar haar niet genomen?'

Op interessante wijze achten we grondvorm en grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verwerkt in Deut. 20:5-7. In de context van voorschriften rond oorlogvoering (Deut. 20:1-20) worden de verzen 5-7, 9, en 19-20 vaak als een oude kern beschouwd.²⁵³ De in vers 5 genoemde *šōṭ^erīm* kan men als 'koninklijke beambten' opvatten (G. von Rad; P. Buis/J. Leclerq), mogelijk echter ook meer algemeen als 'voormannen' (Ex. 5:6, 10, 14, 19), 'bestuurders' (Deut. 16:18-20; cf. J. Wijngaards) of 'militaire officials' (S.R. Driver).²⁵⁴ In het kader van legermobilisatie worden in Deut. 20:5-7 tot driemaal toe in vraagvorm een handeling en de ontkenning van de bijbehorende voortgang daarvan tegenover elkaar gezet: 'Wie heeft een nieuw huis gebouwd, maar het niet ingewijd?' (tegenstelling *bānā-ḥānak*); 'En wie heeft een wijngaard geplant, maar die niet voor eigen gebruik aangewend?' (tegenstelling *nāṭa'-ḥālal pi'el*; lett.: 'ontwijden'; cf. bespreking Deut. 28:30; Jer. 31:5); 'En wie heeft een vrouw ondertrouwd, maar haar niet genomen?'

---

v..

²⁵³Cf. C.J. Labuschagne, *Deuteronomium II*, Nijkerk 1990, 159.

²⁵⁴G. von Rad, o.c., 94; P. Buis/J. Leclerq, o.c., 145; J. Wijngaards, o.c., 215; S.R. Driver, o.c., 237

(tegenstelling 'āraś pi'el-lāqah²⁵⁵). In al deze gevallen wordt de opgeroepene vrijstelling van dienst verleend.

Reeds de overeenkomst met de trits 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:30 wijst op een verbinding met dit genre in deze passage. Door de wijze van vraagstelling (*mī-hā'īš 'aššēr*) is de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', waarin een basishandeling en vervolgactiviteit antithetisch zijn verbonden, goed zichtbaar. De verbinding van dit 'vrijstellingsritueel' met de 'Wirkungslosigkeitsspruch' geeft deze verzen een extra geladenheid ten opzichte van een soortgelijk voorschrift in Deut. 24:5. Dat dergelijke bepalingen in het oude oosten meer voorkwamen, blijkt uit het sumerische gedicht 'Gilgamesj en het land der levenden'. Bij het werven van vijftig vrijwilligers voor het leger van Gilgamesj vindt een vergelijkbare wijze van vrijstelling plaats. S.N. Kramer geeft de regels 50-51 (woorde-lijk herhaald in 52-53) als volgt weer:

"Who has a house, to his house! Who has a mother, to his mother! Let single males who would do as I (do), fifty, stand at my side."²⁵⁶

De relatering van dit 'vrijstellingsprotocol' aan de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in Deut. 20:5-7 geeft aan dat het hier niet slechts mensvriendelijke bepalingen betreft, die zijn ingegeven door een gevoel van humaniteit of angst voor demonische machten (G. von Rad²⁵⁷). Te vriendelijk is ook de uitleg van J.A. Thompson, die ten aanzien van de in Deut. 20:7 veronderstelde soldaat stelt: "It is proper that he should take his wife and raise up a family rather than be slain in battle and have another man take his wife."²⁵⁸ Hetzelfde geldt voor de verklaring van C.J. Labuschagne, die wijst op het mogelijke gebrek aan motivatie tot vechten bij mannen als deze.²⁵⁹ Interessant maar enigszins gezocht is de suggestie van P.C. Craigie, die een achterliggende reden voor deze bepalingen zoekt in het feit dat bij Israëls oorlogen altijd het bezit van het beloofde land in het geding was. De normale voortgang van de wezenlijke aspecten van het dagelijks leven in dat land zouden

---

²⁵⁵C. van Leeuwen, *Hosea (POT)*, Nijkerk 1978, 75 v., verwoordt in zijn commentaar op Hosea 2 het onderscheid tussen beide verba als volgt: "Terwijl *lāqah* aangeeft, dat de bruidegom zijn bruid meeneemt naar zijn huis, wijst 'āraś naar de daaraan voorafgaande ceremonie, waarbij de bruidegom het meisje voorgoed aan zich verbindt door de huwelijksprijs, *mōhar*, aan haar vader te geven ter compensatie voor het verlies van zijn dochter."

²⁵⁶S.N. Kramer, *ANET*, 48; Naar deze parallel verwijzen o.a. P. Buis/J. Leclerq, o.c., 145 en P.C. Craigie, o.c., 273.

²⁵⁷G. von Rad, o.c., 94, schrijft hierover: "Nach uraltem und weitverbreitetem Glauben war der Hochzeiter, aber überhaupt jeder, der etwas einzuweihen hatte, in besonderem Masse von Dämonen bedroht." C.J. Labuschagne, o.c., 163, ontkent deze achtergrond.

²⁵⁸J.A. Thompson, *Deuteronomy (TOTC)*, London 1974, 221

²⁵⁹C.J. Labuschagne, o.c., 163

daarom voorrang hebben boven de vereisten van het leger.²⁶⁰

Beter is het onzes inziens de in Deut. 20:5-7 gestelde vragen te verstaan vanuit een beleving waarin het niet samengaan van genoemde handelingen en bijbehorende gevolgen als een toestand van vervloeking werd ervaren. In de verbinding met het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' heeft deze beleving een bijpassende uitdrukkingsvorm gekregen.

4.2. Jesaja II

4.2.1. Jes. 41:12

12a: *t^ebaq(q)^ešēm w^elō' timšā'ēm*
'anšē maššutèkā

'Gij zult hen zoeken, maar gij zult hen niet vinden:
de mannen die ruzie met u maken.'

Ook in Jes. 41:12 treffen we een verbinding aan van de stijlform van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' met een ander literair genre. In de context van de heilsprofetie van Jesaja 41 bevatten de verzen 11 en 12 een viertal parallelle 'woorden van beschaming'. Deze 'woorden van beschaming' vindt men, dikwijls als bede, in de klaagpsalmen (Ps. 35:26; 40:15; maar ook Ps. 25:3). In Jesaja 40-55 functioneren ze als onderdeel van de heilsverkondiging aan het volk Israël in ballingschap.²⁶¹ Deze spreekvorm onderscheidt zich onder meer daardoor van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', dat niet de beschrijving van vergeefs handelen, maar de verijdeling daarvan alle nadruk ontvangt. Dit komt reeds tot uiting in de omkering van oorzaak en gevolg in de zinsopbouw, terwijl ook de wederkerige verbondenheid van de verba minder sterk is. De versdelen 11b α en 12a α ontbreken in 1QIs^a, op grond waarvan G. Fohrer ze schrapt.²⁶² Wij achten de argumentatie hiertoe ontoereikend, mede vanwege de parallelle in de verzen 11 en 12. P.E. Bonnard en K. Elliger wijzen bovendien op de gewoonte van de Qumran-schrijver om bij beschadigingen van de tekst versdelen gemakkelijk aaneen te rijgen.²⁶³ Wij houden derhalve de masoretische tekst aan.

Omgeven door deze 'woorden van beschaming' wordt in de derde spreuk (vers 12a) het predikaat gevormd door een authentieke

---

²⁶⁰P.C. Craigie, o.c., 274

²⁶¹C. Westermann, *Zur Erforschung und zum Verständnis der prophetischen Heilsworte*, ZAW 98 (1986), 6, stelt dat vooral in Deuterokesaja de heilsverkondiging het antwoord vormt op een klacht, waarbij de fundamentele heilsaankondiging die van een redding is.

²⁶²G. Fohrer, *Zum Text von Jes. 41:8-13*, VT 5 (1955), 239-249

²⁶³P.E. Bonnard, *Le second Isaïe. Son disciple et leurs éditeurs. Isaïe 40-66* (Etudes Bibliques), Paris 1972, 112 v.; K. Elliger, *Deuterokesaja I: Jesaja 40:1-45:7* (BK), Neukirchen 1978, 133

'Wirkungslosigkeitsspruch': 'gij zult hen zoeken (imperfectum van *bāqaš* pi'el met suffix 3 masc. plur.), maar gij zult hen niet vinden (imperfectum van *māša'* met suffix 3 masc. plur.). De korte spreuk in vers 12a ontvangt zijn kracht geheel door de tegenstelling van de werkwoorden, waarbij de suffixen 3 masc. pluralis reeds het object aanduiden. Dit wordt verduidelijkt in een tweede, meer uitgebreide vermelding van het object, die analoog is geconstrueerd aan de omringende versdelen ('*anšē* met nomen *rīb*). De hapax legomenon *mašsutēkā* (*maššūk*, nomen van *nāšā* nif'al, 'ruzie maken, twisten') vormt een mogelijke woordspeling met het voorafgaande verbum *timšā'ēm*.²⁶⁴ Op zichzelf genomen is deze 'Wirkungslosigkeitsspruch' een oordeelswoord. Door de inpassing in het verband van de beschaming van de vijanden functioneert zij echter als bevrijdingswoord. Het uitblijven van het verwachte gevolg (vinden na zoeken) is voor de ballingen geen vloek maar een zegen, die te danken is aan de reddende nabijheid van Israëls God (vers 13).²⁶⁵

4.2.2. Jes. 62:8b-9

8b: 'im-'èttēn 'èt-d^egānēk 'ōd ma'^akāl l^e'ōy^ebayik
w^e'im-yištū b^enē-nēkār tīrōšēk 'aš^er yāga'att^e bō

'Nooit zal Ik uw koren nog ten voedsel aan uw vijanden geven;
en nooit zullen vreemdelingen de most drinken waarvoor gij hebt gezwogd.'

9: kī m^e'aspāw yōk^eluhū
w^ehil(l)^elū 'èt-yhwh
ūm^eqabb^ešāw yištuhū
b^ehašrōt qodšī

'Voorwaar: die het inzamelen zullen het eten
en ze zullen YHWH loven;
en die het bijeenbrengen zullen het drinken
in de voorhoven van Mijn heiligdom.'

In de heilsprofetieën van Jesaja 60-62 en 65, die veelal als latere aanvullingen in de geest van Deuterokesaja worden beschouwd²⁶⁶, vinden we enkele duidelijke voorbeelden van tot

---

²⁶⁴Zo J.L. Koole, *Jesaja II/1* (COT), Kampen 1985, 109.

²⁶⁵Dezelfde thematiek herkennen we in Ps. 37:36, waar ook de goddeloze en geweldenaar onvindbaar blijkt.

²⁶⁶De uitgebreide discussie omtrent de achtergrond van Jesaja 56-66 laten we hier buiten beschouwing. Omdat de benaming Tritokesaja ten onrechte één bron van herkomst achter deze hoofdstukken suggereert en derhalve meer verwarring dan helderheid schept, plaatsen wij de in het vervolg besproken teksten onder het opschrift Jesaja II. Cf. ten aanzien van de complexe wordingsgeschiedenis van Jesaja 56-66 de bespreking van O. Kaiser, *Grundriss der Einleitung in die kanonischen und deuterokanonischen Schriften des Alten Testaments. Band 2: Die prophetischen Werke*, Gütersloh 1994, 60-66.

zeggingspreuken omgekeerde 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Dit betreft allereerst Jes. 62:8b-9. Jesaja 62 bevat een heilsvisioen dat Sions toekomstige heerlijkheid in het midden van de volken beschrijft. In plaats van een mikpunt van verachting zal Jeruzalem, dankzij het welgevallen van YHWH, een alom bewonderd sieraad zijn (verzen 2-4). Zeer wel passend zijn in dit verband de tot zeggingspreuken omgekeerde 'Wirkungslosigkeitssprüche', die we in zwakkere zin in vers 8b en op duidelijker wijze in vers 9 aantreffen. Gepaard aan de verandering van spotnaam in erenaam gaat de omkering van vloek in zegen. Vanwege deze opbouw zijn wij het oneens met C. Westermann, die de verzen 8 en 9 beschouwt als een latere toevoeging, die beter in hoofdstuk 60 zou passen.²⁶⁷ Wanneer men de achtergrond van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in deze verzen erkent, is een dergelijke veronderstelling onnodig. Ook is het tegen deze achtergrond wel erg mager deze verzen slechts als "een belofte van economische vrijheid" op te vatten.²⁶⁸ Meer recht aan de 'Gattung' doet W.A.M. Beuken: "YHWH kondigt aan dat Hij de in werking getreden verbondsvloeken ongedaan zal maken."²⁶⁹

Onder verwijzing naar het zweren bij zijn rechterhand en sterke arm ('Hij geeft zijn hand erop'), verzekert YHWH het volk in vers 8 door middel van een dubbele eed ('im met imperfectum gal van *nātan* en *šātā*) van zijn zegen. Dat God een eed aflegt is op zichzelf genomen een bekend thema, dat in oordeelsprofetieën het onherroepelijke van Gods besluiten tot oordeel aangeeft (o.a. Jes. 14:24; Jer. 22:5; Amos 4:2).²⁷⁰ Daarentegen benadrukt het in de deuteronomistische literatuur dikwijls de onverbreekelijke geldigheid van Gods beloften. Het woordpaar *yāmīn* en *z^erōa'* (cf. Ps. 98:1) vormt in de context van de eed een unieke verbinding. Beide woorden verwijzen elders naar Gods kracht, waardoor Hij grote daden doet om zijn volk te bevrijden (Jes. 41:10; 51:9; Deut. 26:8; Ps. 118:15-16).²⁷¹ De dubbele zegen in vers 8b herinnert aan het oordeel dat over Israël kwam, doordat YHWH vijanden liet profiteren van hun oogst (cf. Lev. 26:16; Deut. 28:33; Jes. 1:7; Ez. 25:4; Job 31:8). Nooit meer zal YHWH (subject) echter Israëls koren aan hun vijanden tot spijze geven. De tweede eed richt zich, meer dan op de veroorzaker, op de inhoud van de door YHWH teweeggebrachte vervloeking. In de toekomst zullen vreemdelingen niet meer de most drinken waarvoor Israël zich heeft ingespannen. Door de tegenstelling tussen de verba (imperfectum pluralis van *šātā* en perfectum singularis van *yāga'*) verraadt deze spreuk sterker dan de eerste verschelpt de

---

²⁶⁷C. Westermann, *Das Buch Jesaja. Kapitel 40-66* (ATD), Göttingen 1966, 301

²⁶⁸Zo A. Schoors, *Jesaja* (BOT), Roermond-Maaseik 1972, 366.

²⁶⁹W.A.M. Beuken, *Jesaja IIIa* (POT), Nijkerk 1989, 234

²⁷⁰Cf. W.A.M. Beuken, o.c., 233 v..

²⁷¹Cf. P.E. Bonnard, o.c., 429.

achtergrond van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' (cf. Deut. 28:30, 39; Jes. 5:10; Amos 5:11; Mi. 6:15; Sef. 1:13).

Na de negatief geformuleerde zegenspreuken van vers 8b beschrijft vers 9 het gevolg hiervan in twee positief gestelde heilstoezeggingen. In een fraaie, parallelle opbouw grijpen de versdelen 9a en 9b terug op respectievelijk 8b α en 8b β . Vers 9a neemt het thema van het eten van de oogst op. Verzekerd wordt (partikel *kī*, 'voorwaar' of na ontkenning: 'maar'²⁷²) dat wie inzamelen ook de opbrengst (suffix *hū*) zullen eten (verba 'āsaf en 'ākal). Ook in vers 9b wordt door de opeenvolging van een participium en imperfectum de samenhang tussen de verrichte arbeid en het gewenste resultaat gegarandeerd. Zij die bijeenbrengen (*qābaṣ*) zullen (de most) ook drinken (*šātā*). In beide spreuken is de zegen verbonden met de nu niet meer verstoorde verhouding tot YHWH. Hij zal worden geprezen en in zijn heiligdom zal de opbrengst van het land worden genoten. Mogelijk wordt hier gezinspeeld op de grote oogstfeesten.²⁷³ Wijziging van van vers 9a β overeenkomstig lQIs^a ('en zij zullen de naam van YHWH loven') heeft tekstkritisch te weinig grond en is daarom af te wijzen.

4.2.3. Jes. 65:21-22a(22b-23)

21: *ūbānū bāttīm w^eyāšābū*
w^enāṭ^e 'ū krāmīm w^e'āk^elū piryām

22a: *lō' yibnū w^e'ahēr yēšēb*
lō' yiṭṭ^e 'ū w^e'ahēr yōkēl

21: 'En zij zullen huizen bouwen en erin wonen;
en zij zullen wijngaarden planten en de vrucht ervan eten.

22a: Zij zullen niet bouwen, terwijl een ander er gaat wonen;
zij zullen niet planten, terwijl een ander ervan gaat eten.'

Nadat in het eerste gedeelte van Jesaja 65 Gods vergelding aan de afvalligen is aangekondigd, volgt een beschrijving van het heil dat Gods knechten wacht. In het kader van de tekening van een nieuwe hemel en aarde (vers 17 vv.), worden met name in de verzen 21-22a welzijn en welvaart in de toekomstige bedeling beschreven door enkele tot zegenspreuken omgebogen 'Wirkungslosigkeitssprüche'. W.A.M. Beuken wijst op de thematische verbinding van de verzen 21 vv. met het voorafgaande door het laatste woord van vers 20: *y^equllāl*. Dit vormt "het aanknopingspunt voor de belofte dat twee andere vloeken het Jeruzalem van de heilstijd niet meer zullen treffen".²⁷⁴ De verzen 21-22a vertonen qua opbouw een sterke gelijkenis met Jes. 62:8-9. In

---

²⁷²Cf. A. Schoors, *The particle kī*, OTS 21 (1981), 250 vv..

²⁷³A. Schoors, o.c., 367; P.E. Bonnard, o.c., 430

²⁷⁴W.A.M. Beuken, *Jesaja IIIb (POT)*, Nijkerk 1989, 86

een dubbele parallellie grijpen de versdelen 22a α en 22a β terug op respectievelijk 21a en 21b. In tegenstelling tot Jes. 62:8-9 gaan hier evenwel de positief geformuleerde zegeningen aan de in negatieve vorm gestelde spreuken vooraf.

De inhoud van de in deze spreuken in het vooruitzicht gestelde zegen behelst het bewonen van gebouwde huizen en het genieten van de vrucht van aangeplante wijngaarden. Beide themata herinneren aan de in ruime mate en menigmaal in een zelfde parallellie voorkomende 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Ten aanzien van het bouwen maar niet bewonen van huizen denke men aan Deut. 28:30; Amos 5:11; Sef. 1:13; Mal. 1:4; Job 8:15 (cf. ook Job 27:18; Neh. 4:3). Het oordeel dat de vrucht van de wijngaard niet of door anderen genoten wordt, treffen we aan in Deut. 28:30, 39; Jes. 5:10; Amos 5:11; Mi. 6:15; Sef. 1:13 (cf. Hagg. 2:17; Neh. 5:5). In vers 21 wordt tweemaal een perfectum (van *bānā*, 'bouwen' en *nāṭa*, 'planten') gevolgd door een imperfectum (van *yāšab*, 'wonen' en *ākal*, 'eten'). In vers 22a dient de negatie *lō'*, anders dan gebruikelijk in deze 'Gattung', niet ter bekrachtiging maar ter ontkrachting van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. In beide spreuken vormt de tussen de imperfecta genoemde '*aḥēr* ('een ander') het speerpunt van de vervloeking, die thans tot een zegen is omgekeerd. Vers 22b α werkt deze zegen uit in een beeld dat aansluit op de paradijselijke beschrijving van vers 20.

Vanwege de inhoudelijke parallellie is er onzes inziens veel voor te zeggen vers 22b β bij vers 23 te trekken en als parallel van vers 23a α te beschouwen. Na de positieve verzekering dat Gods uitverkorenen (*bāhīr*; cf. Jes. 42:1; 43:20; 45:4; 65:9, 15) het maaksel (afgeleid substantivum van *āśā*) van hun handen ten volle zullen benutten (*bālā*, 'oud/versleten worden'; hier pi'el met causatieve betekenis: 'verslijten', te interpreteren als 'volkomen gebruiken' in tegenstelling tot het vroegtijdig ten prooi vallen van bezit aan vijanden), volgt een kortere, negatief geformuleerde toezegging dat zij zich niet tevergeefs zullen aftobben (imperfectum van *yāga*). Hoewel de kenmerkende vorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' hier minder herkenbaar is dan in de verzen 21 en 22a, doen beide spreuken denken aan vervloekingen als Lev. 26:20; Deut. 28:33; Hagg. 1:9 (cf. Job 20:18; 27:16-19; Spr. 5:10). In vers 23a β en b staat eveneens, in omgekeerde volgorde, een korte en met de negatie *lō'* geformuleerde spreuk parallel aan een langere, positief gestelde heilstoezegging. Samen verzekeren zij het volk van een groot nageslacht. Niet zal het baren van kinderen (door misgeboorten of toedoen van vijanden) nog langer ontzetting teweegbrengen (cf. 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:32, 41; Hos. 4:10; 9:12, 16; cf. Job 27:14). Daarentegen zal men van geslacht tot geslacht mogen leven onder Gods zegen. De verzen 22b β en 23 bevatten, aldus beschouwd, een fraaie opbouw, waarbij twee langere, positief geformuleerde heilstoezeggingen de omraming vormen van twee kortere, in negatieve vorm gestelde zegen-spreuken. Vers 22b β (lang-positief) en 23a α (kort-negatief), alsook 23a β (kort-negatief) en 23b (lang-positief) zijn daarbij thematisch elkaars parallellen. Dat de laatste spreuk inzet met

het nadruk gevende partikel *kī* komt overeen met de structuur van Jesaja 65:17 vv., waarin verscheidene malen een kleinere teksteenheid door een dergelijke 'voorwaar'-zin wordt afgeloten (bijv. vers 20b, 22bα).²⁷⁵

4.3. Jeremia

4.3.1. Jer. 29:5-6a (28)

5: *b^enū bāttīm w^ešēbū*
w^eniṭ'ū gannōt w^e'iklū 'èt-piryān
6a: *q^ehū nāšīm w^ehōlīdū bānīm ūbānōt*
ūq^ehū libnēkēm nāšīm
w^e'èt-b^enōtēkēm t^enū la'^anāšīm
w^etēladnā bānīm ūbānōt

5: 'Bouwt huizen en woont erin;
en plant tuinen aan en eet de vrucht ervan.
6a: Neemt vrouwen en verwekt zonen en dochters
en neemt voor uw zonen vrouwen
en geeft uw dochters aan mannen
en laten zij zonen en dochters baren.'

Jeremia 29 bevat de weergave van een brief die de profeet Jeremia uit Jeruzalem naar Babel zond en waarin hij, anders dan de leugenprofeten, een lange duur van de ballingschap aankondigt. A. van Selms dateert deze correspondentie vanuit het verband met de hoofdstukken 27 en 28 in het jaar 594/93. Onrust in het babylonische rijk en plannen voor een gezamenlijke opstand gaven zowel de judese ballingen als de achterblijvers nieuwe, maar blijkens de verkondiging van Jeremia valse hoop.²⁷⁶ Aan de ballingen wordt bericht dat hun welzijn (*šālōm*) onlosmakelijk verbonden is met het welzijn van Babel (vers 7).²⁷⁷ In dit kader treffen we in de verzen 5 en 6a enkele spreuken aan die zowel qua vorm als thematiek sterk doen denken aan het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. In vers 5 (geciteerd in Jer. 29:28) worden de ballingen in Babel door een reeks imperativi opgeroepen huizen te bouwen en te bewonen, alsook tuinen aan te planten en de vrucht daarvan te eten (cf. voor parallelteksten ten aanzien van deze themata de bespreking van Jes. 65:21-23 en Amos 9:14). Vervolgens wordt, opnieuw door een aantal imperativi, bevolen huwelijkspartners te zoeken en zich te verzekeren van nageslacht (vers 6a; cf. de overeenkomstige thematische drieslag in Deut. 20:5-7; 28:30).

---

²⁷⁵Cf. W.A.M. Beuken, o.c., 60 v..

²⁷⁶A. van Selms, *Jeremia II (POT)*, Nijkerk 1974, 60 v; cf. ook W.L. Holladay, *Jeremiah II (Hermeneia)*, Philadelphia 1989, 139 v..

²⁷⁷Cf. R.P. Carroll, o.c., 556.

Behalve een negatieve boodschap aangaande een lang verblijf van de ballingen in Babel, om wille waarvan men zich maar in het vreemde land moet vestigen als ware het voorgoed, dragen deze spreuken ook een positief element in zich. Ondanks het nog voortdurende oordeel zal het mogelijk zijn zich te vestigen. A. Weiser stelt in dezen dat Jeremia's brief aan de ballingen een dubbel front heeft. Behalve tegen de lichtvaardige hoop op een spoedige terugkeer, die onder andere door valse profeten werd verkondigd, richt Jeremia zich tegen "die Niedergeschlagenheit dumpfer Verzweiflung derer, die sich in der neuen Lage weder äusserlich noch innerlich zurechtfinden konnten. .... Dieser Rat des Propheten, der mit einer längeren Dauer des Exils rechnet, musste für die Exulanten eine Enttäuschung bedeuten. Aber es birgt in sich den Trost, dass Gott sein Volk nicht ganz aufgegeben hat, sondern einen Zukunft für es bereit hält".²⁷⁸ De voor het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' zo kenmerkende opeenvolging van een handeling en de vervolgactiviteit heeft op deze wijze ook een zegenrijke betekenis. In tegenstelling tot eerder aangekondigde en voltrokken oordelen, zullen zij die de handeling verrichten ook de voortgang daarvan mogen beleven.²⁷⁹

4.3.2. Jer. 31:5

5: 'ōd tiṭṭe 'ī k^erāmīm b^ehārē šimrōn
nāṭe 'ū nōṭe 'īm w^ehillēlū

'Gij zult weer wijngaarden planten op de bergen van Samaria;
de planters zullen planten en het in gebruik nemen.'

De hoofdstukken Jeremia 30-31(33) profeteren over de belofte van een heilrijke toekomst voor het eerder zo verdrukte volk. Vanwege de tegenstelling met Jeremia's prediking van overwegend oordeel beschouwt R.P. Carroll Jeremia 30-31 als een bundeling van aan Hosea en Deuterocesaja verwante gedichten uit de perzische periode.²⁸⁰ Onzes inziens tonen eveneens scherpe wisselingen tussen onheils- en heilsprediking bij andere profeten (o.a. Jesaja; Ezechiël) en het ook elders in de profetieën van Jeremia niet ontbreken van heilsmotieven (cf. o.a. 23:5-8) aan dat een dergelijke tegenstelling op zichzelf geen reden is deze hoofdstukken aan Jeremia te ontzeggen. Ten

---

²⁷⁸A. Weiser, *Das Buch Jeremia* (ATD), Göttingen 1966⁵, 253; cf. ook W. Rudolph, *Jeremia* (HAT), Tübingen, 1968³, 167, en W.L. Holladay, o.c., 138.

²⁷⁹In zwakkere zin is hierbij nog te denken aan 2 Kon. 19:29 (= Jes. 37:30), waar de relatie tussen zaaien en oogsten, alsook tussen het planten van wijngaarden en het eten van de vrucht daarvan, het teken is van Juda's herstel.

²⁸⁰R.P. Carroll, o.c., 568 vv; cf. ook N. Lohfink, *Der junge Jeremia als Propagandist und Poet*, in P.-M. Bogaert, *Le livre de Jérémie: le prophète et son milieu: les oracles et leur transmission* (BETHL 54), Leuven 1981, 351-368, die een oorspronkelijke jeremiaanse kern met latere, deuteronomistische bewerkingen aanneemt.

aanzien van ontstaan en opbouw van Jeremia 30-31 stelt S. Herrmann dat rond een kern van spreuken die de terugkeer van Efraïm-Israël op het oog hebben (waaronder ook Jer. 31:2-6) andere overleveringen het aangekondigde heil op geheel Israël toepassen.²⁸¹ W.L. Holladay reconstrueert in de oorspronkelijke, tot het noordelijke rijk gerichte laag een symmetrische opbouw van zeven strofen, waarvan Jer. 31:2-6, 9b de centrale strofe vormt.²⁸² Van deze strofe beschouwt hij de verzen 4 en 5 als het hart.²⁸³ Hoewel Holladay zijn reconstructie van het ontstaan van Jeremia 30-31 zorgvuldig onderbouwt, houdt deze zwakke plekken, hetgeen o.a. uitkomt in de verklaring van de begrippen 'Jakob' en 'Sion', die in beide vermeende lagen voorkomen. Van belang is in dezen ook de visie van G. Fischer, die de spanningen in de tekst verklaart op grond van de door hem als kenmerkend geachte combinatie in deze hoofdstukken van enerzijds een veelvuldig teruggrijpen op jeremiaanse en andere tradities, gepaard aan een voorliefde voor tegenpolen (twee inleidingsformules; mannelijk/vrouwelijk; poëzie/proza) en anderzijds een strakke literaire opbouw en een grote dichtheid in de wijze van uitdrukken.²⁸⁴

In hoofdstuk 31:4-5 wordt Israël van Godswege als een jonge vrouw (*b^etūlā*) aangesproken. Drie versdelen, die telkens beginnen

---

²⁸¹Cf. S. Herrmann, *Die prophetischen Heilserwartungen im Alten Testament*, Stuttgart 1965, 216 vv..

²⁸²W.L. Holladay, o.c., 156 vv.

²⁸³W.L. Holladay, o.c., 159

²⁸⁴Cf. G. Fischer, *Das Trostbüchlein. Text, Komposition und Theologie von Jer 30-31* (Stuttgarter Biblische Beiträge 26), Stuttgart 1993, 129, 231 vv.. Cf. ook G. Fohrer, *Der Israel-Prophet in Jeremia 30-31*, in *Mélanges bibliques et orientaux en l'honneur de M. Henri Cazelles* (FS H. Cazelles; AOAT 212), Kevelaer-Neukirchen 1981, 136, die Jeremia 30-31 op grond van stijl, wijze van uitdrukking en thematiek beschouwt als afkomstig van een enkele profeet. Deze typeert hij als een nog niet eschatologisch georiënteerde voorloper van Deuterokesaja uit de periode na de ondergang van Jeruzalem. Aan dezelfde tijd van ontstaan denkt ook B. Becking, 'Bedrukte Rachel schort dit waren', *Jeremia 31:15-17; Matt. 2:18 en Vondels Gijsbrecht*, in *Door het oog van de profeten* (FS C. van Leeuwen), Utrecht 1989, 13. Een overzicht van de discussie ten aanzien van de oorsprong van Jeremia 30-31(33), de plaats van het noordelijke rijk Israël in deze profetieën en latere literaire omlijsting van de hoofdstukken geeft ook M. Biddle, *The literary frame surrounding Jeremiah 30:1-33:26*, *ZAW* 100 (1988), 409 v..

met het partikel 'ōd, geven de weer aanwezige levensvreugde en welvaart aan die volgen op de herstelde relatie met en door YHWH. De derde spreuk (vers 5a) stelt in het vooruitzicht dat men weer wijngaarden zal planten op de bergen van Samaria.²⁸⁵ Het resultaat hiervan wordt vervolgens verzekerd in de vorm van een korte, tot zegenspreuk omgekeerde 'Wirkungslosigkeits-spruch'. Op grond van afwijkingen in metrum en de overgang van aansprekende rede (vers 5a) naar schilderende beschrijving (vers 5b), is de echtheid van vers 5b dikwijls betwijfeld.²⁸⁶ Voor handhaving van het versdeel pleiten echter de volgende argumenten:

- a) Het is gevaarlijk op grond van in het hebreuws dikwijls voorkomende variatie in metrum vergaande conclusies te trekken aangaande de echtheid van een tekst.
- b) De overgang van (tweede persoons-) aanspraak naar (in de derde persoon gestelde) beschrijving is niet ongewoon en komt overeen met andere tot zegenspreuk omgekeerde 'Wirkungslosigkeitssprüche' (Jes. 62:8-9: van tweede naar derde persoon; Amos 9:14: van eerste naar derde persoon).
- c) Als zegenspreuk sluit vers 5b thematisch aan op 5a en past het goed in de context, die het toekomstig heil voor Israël beschrijft.

De protasis van vers 5b geeft door de combinatie van een perfectum en participium van *nāṭa'*, 'planten', de intensiteit van de arbeid aan. De apodosis bevat slechts een enkel verbum, waarvan de interpretatie omstreden is: *w^hillēlū*. Hoewel de context (vers 4: reidans; vers 6: opgaan naar Sion) ervoor pleit dit perfectum te herleiden van *ḥālal* II, 'fluitspelen' (cf. Ps. 87:7; pi'el in 1 Kon. 1:40) of, overeenkomstig Septuaginta²⁸⁷ en syrische vertaling, van *ḥālal* pi'el, 'loven', is de overeenkomst met Deut. 20:6 en 28:30 onzes inziens beslissend. We interpreteren het verbum derhalve als vorm van *ḥālal* III, 'ontwijden, profaan maken', in tegenstelling tot het heiligen van de opbrengst van de wijngaard (Lev. 19:23-25) en we vertalen als volgt: 'De planters zullen planten en het in gebruik nemen'.²⁸⁸

---

²⁸⁵A. van Selms, o.c., 71, wijst, behalve op Jes. 28:1, op de zogenaamde ostraka van Samaria, die aangeven dat de omgeving van Samaria bekend stond om haar wijngaarden.

²⁸⁶Cf. A. Weiser, o.c., 284, noot 6.

²⁸⁷Zie ten aanzien van de complexe relatie tussen de masoretische tekst en de weergave in de Septuaginta van Jeremia 30-31 B. Becking, *Jeremiah's book of consolation: A textual comparison. Notes on the masoretic text and the old greek version of Jeremiah XXX-XXXI*, VT 44 (1994), 145-169.

²⁸⁸Zo ook J. Bright, o.c., 281: "'The planters who planted will profane' i.e., put the produce to ordinary use, after a period in which it was regarded as holy". Origineel is de passieve vertaling van W.L. Holladay, o.c., 152, : "they are planted and enjoyed", waartoe beide verba evenwel als nif'al moeten worden gelezen. Dat het door Holladay als correlatief van *nāṭa'* beschouwde verbum *bānā* in vers 4 daar behalve in gal ook in nif'al wordt gebruikt, is onzes inziens geen overtuigend argument, aangezien zowel subject als object in beide verzen zeer verschillend zijn.

Het in dit verband zeldzame gebruik van dit verbum ondersteunt de gedachte dat in dit vers is teruggegrepen op het in Deut. 28:30 genoemde oordeel (cf. ook Deut. 20:6), dat nu evenwel tot een aankondiging van zegen is omgekeerd.

4.4. Amos

4.4.1. Amos 9:14

14: w^ešabtī 'èt-š^ebūt 'ammī yisrā'ēl
ūbānū 'ārīm n^ešammōt w^eyāšābū
w^enāt^e'ū k^erāmīm w^ešātū 'èt-yēnām
w^e'āsū gannōt w^e'āk^elū 'èt-p^erīhēm

'Want ik zal een keer brengen in het lot van mijn volk
Israël.

En zij zullen de verwoeste steden herbouwen en erin wonen;
en zij zullen wijngaarden planten en de wijn daarvan
drinken;

en zij zullen tuinen aanleggen en de vrucht daarvan eten.'

In de, in de huidige context van het boek afsluitende, heilspro-
fetiën van Amos 9:11-15 bevatten de verzen 13 vv. enkele
duidelijke voorbeelden van tot zegenspreuken omgekeerde
'Wirkungslosigkeitssprüche'. Samen vormen deze een tegenbeeld
van de beide 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Amos 5:11, waarin
aan het bouwen van huizen en het planten van wijngaarden het
gewenste resultaat werd ontzegd. Deze antithetische samenhang
vormt onzes inziens een krachtig argument voor het auteurschap
van Amos ten aanzien van deze passage.²⁸⁹

Ingeleid door een waw-explicativum, kondigt YHWH in vers 14aα
het herstel van zijn volk en de bezittingen van Israël aan.
Vanwege de onderlinge samenhang in de dikwijls voorkomende
uitdrukking ligt afleiding van het substantivum š^ebūt van het
verbum šūb (te interpreteren als een woordspeling met het
verbum), hoewel niet geheel zeker, meer voor de hand dan de
oudere, maar soms onduidelijke interpretatie als 'gevangenschap'
(nomen fem. van šābā; moeilijk te plaatsen in bijvoorbeeld Job
42:10; Jer. 33:11).²⁹⁰ Daarop volgt de verzekering dat de

---

²⁸⁹Zie ten aanzien van de verdere discussie over deze kwestie o.a. W.
Rudolph, *Joel, Amos, Obadja, Jona* (KAT), Gütersloh 1971, 285 v. (argumentatie
contra U. Kellermann, *Der Amosschluss als Stimme deuteronomistischer
Heilshoffnung*, *EvTh* 29 (1969), 169-183). Een overzicht van de verschillende
meningen geeft ook C. van Leeuwen, o.c., 343 vv., die onder meer wijst op de
relatie tussen Amos 5:11 en 9:14 (cf. F.I. Andersen/D.N. Freedman, o.c., 887).
H.W. Wolff, *Joel, Amos* (BK), Neukirchen 1975², 404, stelt in dezen: "Jede der
drei Reihen beschreibt eine menschliche Tat und deren Erfolg; damit werden
Vergeblichkeitsandrohungen wie in 5:11aß umgekehrt, zumeist in Aufnahme des
Wortlauts."

²⁹⁰Mogelijk dachten de Masoreten bij de vocalisatie aan deze laatste
opvatting; zo E. Hammershaimb, o.c., 142 v.. J.L. Mays, *Amos* (OTL), London 1969,
167, verklaart de uitdrukking als volgt: "It refers to the action of Yahweh when

Israëlieten hun verwoeste steden niet alleen zullen opbouwen, maar ook zullen bewonen. Behalve Amos 5:11 roept deze zegenspreuk oordelen als Deut. 28:30; Sef. 1:13 en Mal. 1:14 in herinnering.

De twee hierop volgende spreuken sluiten aan bij de gedachte van vers 13 door te verwijzen naar de grote opbrengst die wijngaarden en tuinen zullen opleveren. Zowel verba (viermaal perfectum) als nomina (viermaal pluralis; eerste van elke spreuk zonder, tweede met nota objecti 'èt en suffix 3 masc. plur.) treffen we aan in een strak, parallel gevormd schema. De thematiek van het planten en genieten van de opbrengst van wijngaarden komt dikwijls voor in 'Wirkungslosigkeitssprüche', alsook in daaruit afgeleide zegenspreuken (oordeel: Deut. 28:30, 39; Jes. 5:10; Amos 5:11; Mi. 6:15; Sef. 1:13; Hagg. 2:17; zegen: Jes. 62:8-9; 65:21-22; Jer. 31:5). Het in de parallelle spreuk genoemde thema van het aanleggen (verbum 'āśā) van tuinen (pluralis van *gannā*; mogelijk te verstaan in paradijselijke zin) vinden we in mindere mate in enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' terug (oordeel: Lev. 26:20; Deut. 28:40, 42; Mi. 6:15; zegen: Jer. 29:5). In tegenstelling tot vroegere dagen zal de arbeid in de verschillende gaarden niet vergeefs zijn, aangezien anderen niet meer van de opbrengst zullen profiteren.

---

he shifts from the wrath to mercy in dealing with his chosen people, and here specifically has the change from curse to blessing under the covenant in view."

5. DE VORM VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE'

5.1. De grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'

Bij het zoeken naar een definitie voor de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' is reeds gewezen op de veelvormigheid van dit genre. Naast korte, sobere vormen treffen we langere tot zeer uitgebreide spreuken aan. De 'Wirkungslosigkeitsspruch' bestaat in haar kern uit een onderling verbonden protasis en apodosis. Daarom onderscheiden we in het vervolg eerst de verschillende wijzen waarop deze zinsdelen zijn opgebouwd en aan elkaar gerelateerd. Daarna besteden we aandacht aan enkele andere vormaspecten van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' zoals verklarende bijzinnen, inleidende partikels en de 'tempora' van het verbum (paragraaf 5.2.). Voorts gaan we na hoe, naast afzonderlijke 'Wirkungslosigkeitssprüche', deze spreuken ook in verschillende parallellismen voorkomen en behandelen we enkele vragen aangaande het metrum van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' (paragraaf 5.3.). Ten slotte bespreken we de vormaspecten van de reeds in het eerste hoofddeel onderscheiden nevenvormen van deze 'Gattung' (paragraaf 5.4.).²⁹¹

Toen D.R. Hillers in zijn studie 'Treaty-curses and the Old Testament prophets' de 'futility curses' als een afzonderlijke 'Gattung' onderscheidde, definieerde hij deze in termen van de bijzondere relatering van "a protasis, which describes the activity, and an apodosis, the frustration of the activity".²⁹² Binnen deze als grondpatroon van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' te beschouwen vorm komen protasis en apodosis in verschillende spreuken evenwel op zeer uiteenlopende wijze voor. Naast een korte vorm, waarin de spreuk slechts bestaat uit twee verba, verbonden door de samengestelde conjunctie $w^{\epsilon}l\bar{o}$ of $w^{\epsilon}\bar{e}n$, vinden we meer uitgebreide voorbeelden, waarin verschillende nomina en/of partikels in protasis en/of apodosis de 'Wirkungslosigkeitsspruch' mede vorm geven. In het vervolg zullen ook enkele vormen worden onderscheiden, waarbij we de 'Wirkungslosigkeitsspruch', met behoud van haar grondvorm, verbonden achten met elementen van andere vervloekingstypen.

Hoewel het verleidelijk is de korte, sobere vorm als de oorspronkelijke grondvorm van de 'Gattung' op te vatten en meer uitgebreide vormen als varianten daarop te beschouwen, ontbreken daarvoor de noodzakelijke aanwijzingen uit de verschillende teksten. Zowel oudere (bijvoorbeeld Hosea) als jongere (bijvoorbeeld Haggai) teksten bevatten een diversiteit aan kortere en langere vormen. Hoewel de het genre kenmerkende grondgedachte

---

²⁹¹Hoewel Jes. 42:12a α door de toepassing in de context is aan te merken als een nevenvorm van het genre, zal dit versdeel in het eerste deel van dit hoofdstuk aan de orde komen, aangezien het de authentieke grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' bevat.

²⁹²D.R. Hillers, o.c., 28

daarbij steeds hoorbaar is, variëren ook binnen één bijbelboek de vormen van 'Wirkungslosigkeitssprüche' sterk. Vooruitlopend op de behandeling van enkele oud-oosterse parallellen stellen we hier reeds, dat deze ten aanzien van de diversiteit in vormen een zelfde beeld vertonen als de oud-testamentische voorbeelden van het genre.

Om de verschillen in vorm duidelijk te doen uitkomen, zijn de in het vervolg aangehaalde voorbeelden dikwijls losgemaakt uit hun directe context van parallelle 'Wirkungslosigkeitssprüche' en/of verklarende toevoegingen. Voor deze context verwijzen we naar de exegetische bespreking van de desbetreffende teksten in de vorige hoofdstukken. Ook overlappen sommige vormaanduidingen elkaar gedeeltelijk, zodat bepaalde spreuken onder verschillende categorieën zouden kunnen worden gerangschikt. In dat geval is op grond van het meest opvallende kenmerk een keuze gemaakt. Het volgende overzicht geeft de rijke variatie in vormen aan:

5.1.1. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin twee verba met gelijk subject door een negatie antithetisch zijn verbonden

In deze eenvoudigste en soberste wijze van opbouw bestaan zowel protasis als apodosis uit niet meer dan een enkel verbum. De verba zijn onderling verbonden door een negatie, meestal *w^elō'*, een enkel maal ook *w^e'ēn*. Doordat het subject van de, qua betekenis in elkaars verlengde liggende, verba gelijk is, is de band tussen beide zinsdelen bijzonder nauw. Dit geeft een extra geladenheid aan de tegenstelling die door de verbindende negatie wordt aangegeven. Doordat in deze vorm de verba niet voorzien zijn van een verduidelijkend subject en object, heeft de 'Wirkungslosigkeitsspruch', zeker wanneer ook een verklaring vanuit de context ontbreekt, een bijna mysterieuze klank. We vinden deze sobere vorm in de volgende teksten:

Lev. 26:26b:

wa^akaltēm w^elō' tišbā'ū

Jer. 12:13aβ:

nēḥlū lō' yō'ilū

Hos. 4:10a:

*w^e'āk^elū w^elō' yišbā'ū
hiznū w^elō' yifrōṣū*

In Jer. 12:13aβ is, in vergelijking met soortgelijke spreuken, het ontbreken van de copula voor de negatie *lō'* opvallend. Hoe verleidelijk het aanbrenge van een verandering ook moge zijn, de tekstkritische grond om van de masoretische tekst af te wijken ontbreekt ten enen male.²⁹³

---

²⁹³Cf. de exegetische bespreking van Jer. 12:13.

Hoewel omgeven door verklarende toevoegingen rekenen we ook drie 'Wirkungslosigkeitssprüche' uit Micha 6:14-15 in hun kern tot deze korte vorm:

Micha 6:14aα:

'attā tō'kal w^elō' tiśbā'

Micha 6:14bα:

w^etassēg w^elō' taflīṭ

Micha 6:15a:

'attā tizra' w^elō' tiqṣōr

De eerste en de derde spreuk wijken enigszins af door de accentuering van het subject in de protasis door middel van het pronomensuffixum 2 masc. sing..

In al deze teksten worden twee verba (imperfectum of perfectum), die in dezelfde persoon zijn gesteld, tegenover elkaar geplaatst door de negatie w^elō'. Een afwijkende vorm bevatten drie korte spreuken in Hagg. 1:6aβ:

'ākōl w^e'ēn-l^eśob'ā

šātō w^e'ēn-l^ešokrā

lābōš w^e'ēn-l^eḥōm lō

Bijzonder kenmerkend is in deze trits vloekspreuken de volgehouden reeks van infinitivi, die het perfectum 2 masc. plur. van Hagg. 1:6aα voortzetten. In de protasis geeft telkens een infinitivus absolutus een activiteit aan. Ingeleid door de negatie w^e'ēn kondigt een infinitivus constructus, voorafgegaan door l^e, hiervan de verijdeling aan. De ontkenning 'ayin, die in plaats van lō' de tegenstelling in deze spreuken aanduidt, is hier te verstaan als een volstreckte negatie in de zin van een 'er niet zijn' van datgene wat men wel had verwacht.²⁹⁴

5.1.2. 'Wirkungslosigkeitssprüche' in dezelfde grondvorm als onder 5.1.1., met uitbreiding van protasis en apodosis

In een groot aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' bestaan protasis en apodosis niet slechts uit verba. Hoewel deze, doorgaans met gelijk subject en antithetisch verbonden door de negatie w^elō', ook dit type vervloeking domineren, zijn protasis en apodosis uitgebreid met aanvullende bepalingen. In veel spreuken geven substantiva of pronominale suffixen het object van vervloeking aan. In een aantal gevallen wordt dit object in de protasis door een substantivum aangeduid, waarop de apodosis vervolgens door middel van een pronominaal suffix teruggrijpt. Ook bespreken we

---

²⁹⁴De grondbetekenis van de negatie 'ayin wordt door S. Schwertner, art. 'ájin-Nichtsein, in *THAT I*, 127-130 weergegeven als "Nichtsein/Nichtvorhanden-sein". Th.C. Vriezen, Opmerkingen over gebruik en betekenis van de negatie 'ajin-'ēn, in *Übersetzung und Deutung. Studien zu dem Alten Testament und seiner Umwelt* (Festschrift A.R. Hulst), Nijkerk 1977, 187-203, heeft de nominale, adverbiale en verbale functies van het partikel in kaart gebracht. In al deze functies heeft 'ayin-'ēn de zin van een volstreckte negatie. Cf. ook W. Gesenius/E. Kautzsch, o.c., 480 vv. (par. 152k-n, u); P. Joüon/T. Muraoka, o.c., 604 vv. (par. 160g-h).

een voorbeeld, waarin de genoemde activiteit en haar verijdelde resultaat extra nadruk krijgen door een dubbel verbum in zowel protasis als apodosis.

Een zeer korte aanduiding van het object vinden we in Spr. 1:28b:

y^ešah^arunnī w^elō' yimšā'unnī

Zowel in de protasis als in de apodosis geeft het suffix 1 c. sg. het voorwerp van het vergeefse zoeken aan.

Ook in Jes. 41:12aα duiden zowel de protasis als de apodosis het object door een enkel suffix aan. Het suffix 3 masc. plur. in de apodosis wordt, overeenkomstig de omringende 'woorden van beschaming', evenwel gevolgd door een tweede, meer uitgebreide, objectsaanduiding, waarin een substantivum en participium het voorwerp van het vergeefse zoeken nader preciseren:

t^ebaq(q)^ešēm w^elō' timšā'ēm 'anšē maššutèkā

Toevoeging van een substantivum als object bij de verba komt onder andere voor in Deut. 28:30aβ-b:

*bayit tibnè w^elō'-tēšēb bō
kèrēm tiṭṭa' w^elō' t^eḥall^elènnū*

De expliciet vermelde objecten *bayit* en *kèrēm* in de protasis en de daarop terugslaan suffixen in de apodosis van beide spreuken verduidelijken de op antithetische wijze verbonden verba.

Een gelijksoortige opbouw met dezelfde objecten als in Deut. 28:30aβ-b, maar nu in pluralisvorm, vinden we in Amos 5:11 en Sef.1:13. In Amos 5:11aβ-b geven twee aan de substantiva gekoppelde adjectiva de bitterheid van de frustratie van de genoemde arbeid extra kracht:

*bāttē gāzīt b^enītēm w^elō'-tēš^ebū bām
karmē-ḥèmèd n^eṭa'tèm w^elō' tištū 'èt-yēnām*

In Sef. 1:13b ontbreekt een objectsuffix in de apodosis van de eerste spreuk. In de tweede spreuk vermeldt ook de apodosis door middel van een substantivum het object expliciet:

*ūbānū bāttīm w^elō' yēšēbū
w^enāṭ^e'ū k^erāmīm w^elō' yištū 'èt-yēnām*

Bijzonder fraai is de wijze waarop het object van de verba is aangegeven in de twee parallelle, dezelfde thematiek betreffende spreuken in Hos. 2:9a. In elk volgend zinsdeel wordt het in de protasis van de eerste spreuk door middel van een substantivum genoemde object korter weergegeven²⁹⁵:

*w^eriđ^efā 'èt-m^e'ah^abèhā w^elō' taśśīg 'ōtām
ūbiq(q)^ešātam w^elō' timšā'*

Het eerste verbum wordt gevolgd door een substantivum dat het object noemt. In de apodosis, alsook in de protasis van de

---

²⁹⁵Cf. C. van Gelderen/W.H. Gispen, *Hosea (COT)*, Kampen 1953, 48.

parallele spreuk wordt hier door middel van een respectievelijk langer en korter pronominaal suffix op teruggesproken. Bij het afsluitende verbum blijft vermelding van het object geheel achterwege, waardoor het suffix in de (tweede) protasis een 'double duty'-karakter krijgt.

Vanwege de bijstellingen 'naar rechts' en 'naar links' noemen we hier ook Jes. 9:19a:

wayyigzōr 'al-yāmīn w^erā'ēb
wayyō'kal 'al-š^emō'l w^elō' šābē'ū

De vrijheid waarmee oud-testamentische auteurs met vormen omgingen valt ook in dit vers op. Hoewel de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' duidelijk zichtbaar is, bevat met name de eerste spreuk een opvallende variatie. In tegenstelling tot het gebruikelijke patroon bevat de apodosis geen negatie met verbum. In plaats daarvan geeft, slechts ingeleid door een *waw*-adversativum, het verbum zelf de frustratie van de activiteit aan. Deze afwijking is te verklaren vanuit de parallelie met de apodosis van de tweede spreuk, waarvan de apodosis van de eerste vervloeking het positief gestelde synoniem vormt.

In Deut. 28:39a-bα zijn protasis en apodosis niet alleen door een het object vermeldend substantivum, maar ook door een extra verbum versterkt:

k^erāmīm tiṭṭa' w^e'ābādtā
w^eyayin lō'-tištē w^elō' tē'gōr

Zowel in protasis als apodosis wordt het vooraan genoemde object door twee verba gevolgd. In de apodosis wordt daarbij de negatie herhaald. Opvallend in deze 'Wirkungslosigkeitsspruch', alsook in die van Deut. 28:40a-bα, is de onderbreking van de copula *w^e* en de negatie *lō'* door de substantiva *yayin* (vers 39) en *šēmèn* (vers 40). Met name in Deut. 28:40a-bα bepalen, onder andere door het qua betekenis neutrale verbum in de protasis, de substantiva *zētīm*, 'olijfbomen' en *šēmèn*, 'olie' mede de tegenstelling tussen verrichte arbeid en uitblijvend resultaat:

zētīm yihyū l^ekā b^ekol-g^ebūlèkā
w^ešēmèn lō' tāsūk

5.1.3. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin een lange protasis door een negatie is verbonden met een korte apodosis

In de profetieën van Hosea, Amos en Jesaja I vinden we enkele teksten waarin een uitgebreide protasis wordt gevolgd door een korte apodosis. Ook hier wordt de antithetische verbinding gewoonlijk gelegd door copula en negatie *w^elō'*. Behalve een uitgebreide objectvermelding en/of andere bepalingen kenmerkt de protasis in deze spreuken zich ook door een samenstelling of nevenschikking van verschillende verba. Doordat de apodosis in dit type spreuken uit een enkel verbum zonder enige objectvermelding bestaat, is het verschil in lengte tussen beide zinsdelen opvallend. Deze verhouding resulteert in een zeker schokeffect, dat kenmerkend mag heten voor deze vorm. De in de protasis uitvoerig aangegeven activiteit wordt in de apodosis

met een enkel woord te niet gedaan. Voorts is het frappant dat de ons bekende voorbeelden van deze vorm alle de thematiek 'zoeken-vinden' betreffen. Er lijkt hier sprake te zijn van een bijzondere, nauw met deze thematiek verbonden variant van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'.

Een voorbeeld van een dergelijke spreuk vinden we in Hos. 5:6a:

*b^eṣō'nām ūbibqārām yēl^ekū l^ebaqqēš 'èt-yhwh
w^elō' yimṣā'ū*

De protasis bestaat uit een samenstelling van twee verba omringd door enkele verduidelijkende bijstellingen. Na de negatie w^elō' duidt zonder enige toevoeging het imperfectum van māṣā' de verijdeling van de genoemde activiteit aan.

Een interessante parallel van deze tekst is Jes. 16:12. Het oordeel van een vergeefse cultus, dat in Hos. 5:6 Israël wordt aangekondigd, wordt hier in een qua vorm overeenkomstige vervloeking aan Moab in het vooruitzicht gesteld:

*w^ehāyā kī-nir'ā kī nil'ā mō'āb 'al-habbāmā
ūbā' 'ël-miqdāšō l^ehitpallēl
w^elō' yūkāl*

Voorts zijn hier twee teksten uit het boek Amos te vermelden die beide zijn opgebouwd vanuit het verbum nūa':

Amos 4:8a:

*w^enā'ū š^etayim šālōš 'ārīm 'ël-'īr 'aḥat lištōt mayim
w^elō' yiśbā'ū*

Behalve de door de negatie w^elō' tegenover elkaar gestelde verba, vervullen ook de in de protasis genoemde getallen een belangrijke rol in deze spreuk (cf. Lev. 26:26a; Deut. 28:38; Hagg. 1:6a, 9aα). Omdat niet deze, maar de verba de eigenlijke vervloeking aangeven, vermelden wij de spreuk op deze plaats.

Amos 8:12:

*w^enā'ū miyyām 'ad-yām
ūmiṣṣāfōn w^e'ad-mizrāḥ y^ešōṭ^eṭū
l^ebaqqēš 'èt-d^ebar-yhwh
w^elō' yimṣā'ū*

In de laatstgenoemde tekst is de tegenstelling tussen de uitvoerige protasis en de korte apodosis wel zeer opvallend. Het uitgebreid vermelde dwalen en ronddolen om het woord van YHWH te zoeken loopt stuk op het met een enkel woord aangeduide oordeel: 'maar zij zullen niet vinden'.

5.1.4. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de apodosis het object van de protasis als subject overneemt

Het kenmerk van deze vorm is het op andere wijze verlopen van de gedachtengang, doordat de apodosis van de spreuk het object van de protasis als subject overneemt. Vanwege het verschil in subject ligt de betekenis van het verbum van de apodosis niet op dezelfde wijze als bij hiervoor genoemde vormen in het verlengde

van het in de protasis genoemde werkwoord. In plaats daarvan geven in de apodosis het object van de protasis (nu als subject) en een hierbij passend verbum samen de normaliter verwachte voortgang van de inspanning aan. De tegenstelling tussen activiteit en vermeend resultaat blijft in dit type spreuken evenwel op de gebruikelijke wijze bewaard door middel van de samengestelde conjunctie *w^elō'*.

Een voorbeeld van deze vorm is Gen. 4:12a:

*kī ta 'a**b**ōd èt-hā 'a**d**āmā
lō'-tōsēf tēt-kōḥāh lāk*

Het object van de protasis, *hā 'a**d**āmā*, 'de aardbodem', funktioneert als subject van de verba in de apodosis.

Hoewel enigszins afwijkend, noemen we, vanwege de gelijkenis met Gen. 4:12a op deze plaats ook Lev. 26:20:

*w^etam lārīq kōḥ^akēm
w^elō'-tittēn 'arṣ^ekēm 'èt-y^ebūlāh
w^e'eṣ hā'ārēṣ lō' yittēn piryō*

Het bijwoord *lārīq* maakt de protasis reeds tot een vervloeking op zichzelf. Wanneer wij echter, evenals in Lev. 26:16, *lārīq* mogen interpreteren als een toevoeging in tegenstelling tot *b^e'ittām* in Lev. 26:4, is in het geheel van het vers de vorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' duidelijk herkenbaar.²⁹⁶ Hoewel de objecten van het 'kracht verbruiken' in de protasis ontbreken, geeft de dubbele apodosis deze als subjecten aan. Akker en boomte zullen hun opbrengsten niet geven.

De deze vorm kenmerkende wijze van opbouw treffen we voorts aan in twee parallelle spreuken in Job 8:15. Het in de protasis door respectievelijk een substantivum en een pronominaal suffix aangegeven object vormt het subject van de, uit een enkel verbum bestaande, apodosis:

*yiššā'ēn 'al-bētō w^elō' ya 'a**m**ōd
yah^azīq bō w^elō' yāqūm*

Ook in Deut. 28:41a-bα neemt de apodosis het object van de protasis als subject over:

*bānīm ūbānōt tōlīd
w^elō'-yihyū lāk*

Door deze vorm wordt tevens een aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' gekenmerkt die het onderwerp 'roepen-antwoorden' in het kader van de relatie Israël-YHWH tot thema heeft. Nadat in de protasis is gesproken over het roepen van het volk (subject) tot YHWH (object), meldt de apodosis dat YHWH (subject) niet zal antwoorden. We verwijzen naar de volgende teksten: Jer. 11:11b:

*w^ezā 'a**q**ū 'ēlay w^elō' 'èšma' 'a**l**ēhēm
Micha 3:4a:*

---

²⁹⁶Cf. de exegetische bespreking van Lev. 26:16

'a_z yiz 'a_{qū} 'èl-yhwh w^elō' ya 'anè 'ōtām
Spr. 1:28a:

'āz yiqrā 'unnī w^elō' 'è'è^{nè}

Opvallend is dat in alle drie voorbeelden de persoon van het verbum in de apodosis zich voegt naar de persoon van het in de protasis genoemde object. Dit laatste betreft in Jer. 11:11b en Spr. 1:28a een suffix 1 c. sing., waarna ook het verbum in de apodosis in de eerste persoon is gesteld. In Micha 3:4a staat dit verbum in de derde persoon, waarmee het zich voegt naar het object van de protasis 'èl-yhwh.

Een bijzondere variant vormt Zach. 7:13:

way^ehī ka 'aššèr-qārā' w^elō' šāmē'ū
kēn yiqr^e'ū w^elō' 'èšmā'

Binnen de vergelijkingsconstructie ka 'aššèr-kēn functioneert de 'Wirkungslosigkeitsspruch' yiqr^e'ū (subject: het volk; niet expliciet vermeld object: YHWH) w^elō' 'èšmā' (subject YHWH) als analoge vergelding voor het vergeefse roepen van YHWH tot de Israëlieten; Hij riep immers zonder dat zij hoorden.

5.1.5. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de apodosis een op zichzelf staande oordeelsaankondiging bevat

In de bovengenoemde typen van 'Wirkungslosigkeitssprüche' werd de antithetische relatie tussen de zinsdelen steeds gelegd door een negatie. In het vervolg vragen we aandacht voor enkele vormen waarin protasis en apodosis op andere wijze zijn verbonden, met behoud van dezelfde grondgedachte. Allereerst wijzen we op enkele spreuken die we bij de bepaling van een definitie reeds als zwakkere voorbeelden van de 'Gattung' hebben aangeduid. Het betreft enkele teksten waarin niet een handeling en de voortgang daarvan op antithetische zijn verbonden, maar waarin de verijdeling van de handeling wordt aangezegd door een op zichzelf staand oordeel. In de oud-testamentische voorbeelden van dit type 'Wirkungslosigkeitsspruch' is YHWH meestal het subject van dit oordeel dat de beschreven arbeid tevergeefs maakt. Hoewel de zinsdelen in deze vorm minder sterk op elkaar betrokken zijn, grijpen verba en nomina in de apodosis dikwijls op de protasis terug. De beschrijving van de activiteit en aankondiging van het oordeel hierover zijn aan elkaar gekoppeld door een waw-adversativum.

In Mal. 1:4aß vermeldt de protasis van de vloekspreuk de activiteit van het bouwen (van huizen/steden). Vervolgens beschrijft de apodosis de verijdeling hiervan niet in termen van 'niet wonen' (cf. Deut. 28:30aß; Amos 5:11aß; Sef. 1:13bα), maar door de aankondiging van een zelfstandig Godsoordeel. Daarbij versterkt de nadrukkelijke vermelding van de pronomina personalia de tegenstelling tussen beide zinsdelen:

hēmmā yibnū wa 'anī 'èh^erōs

Op dezelfde wijze kondigt ook in Hagg. 1:9a^ß de apodosis een oordeel van YHWH aan. De thematiek van deze spreuk, die parallel staat aan een sterker voorbeeld van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', betreft ook hier (het opslaan van goederen in) huizen:

wah^abē'tēm habbayit w^enaḥ^etī bō

Twee voorbeelden van deze vorm vinden we in Hosea 9.

Hos. 9:12a:

kī 'im-y^egadd^elū 'èt-b^enēhēm w^ešikkaltīm

Hos. 9:16b:

gam kī yēlēdūn w^ehēmattī maḥ^amaddē biṭnām

In de protasis van beide spreuken wordt op hypothetische wijze een activiteit verondersteld (*kī-'im; gam kī*). Deze wordt gevolgd door een aankondiging van vergeefsheid in de vorm van een in de eerste persoon gesteld Godsoordeel.

5.1.6. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de verijdeling van de activiteit door middel van 'vreemden' plaatsvindt

In een aantal spreuken neemt de vermelding van 'vreemden/vijanden' in de apodosis de functie van zowel het subject van de protasis als die van de, beide zinsdelen antithetisch verbindende, negatie over. Enerzijds geeft de verbinding met het in veel vloekspreuken voorkomende element van de 'profiterende vreemden' 'Wirkungslosigkeitssprüche' van dit type een extra dimensie. Anderzijds verliezen zij door de expliciete vermelding van de veroorzaker van de frustratie iets van de mysterieuze kracht die de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in haar eenvoudigste vorm zo zeer kenmerkt.

De vermelding dat verkregen goederen toevallen aan anderen (^a*hērīm*), vreemden (*zārīm*), een onbekende (*nokrī*) of vijand (*'ōyēb*) is een bekend thema in vloek- en oordeelsaankondigingen. In de begrippen ^a*hērīm*, *zārīm* en *nokrī* klinkt daarbij, anders dan de betrekkelijk neutrale betekenis die deze termen elders kunnen hebben, een vijandige ondertoon door.²⁹⁷ In de term *zar* is deze dikwijls gericht op alles wat cultisch vreemd is (buitenlanders als cultisch of moreel onwaardige lieden).²⁹⁸ Het begrip *nokrīm*, 'buitenlanders' bevat de bijklank van 'vijanden', 'barbaren'.²⁹⁹ Beide woorden verwijzen menigmaal naar plunderaars en gehate personen (Jes. 61:5; Obadja 11;

---

²⁹⁷Cf. E. Jenni, art. 'ōyēb-Feind, in *THAT I*, 119 v. en R. Martin-Achard, art. *zar*-fremd, in *THAT I*, 520-521 en art. *nēkār*-Fremde, in *THAT II*, 66-68.

²⁹⁸Cf. C. van Leeuwen, *Joël* (POT), Nijkerk 1993, 205.

²⁹⁹Cf. C. van Leeuwen, *Obadja* (POT), Nijkerk 1993, 60.

Klaagl. 5:2; Spr. 5:20).³⁰⁰ Terwijl het begrip *zār* een meer algemene betekenis heeft ('vreemdeling' in de breedste zin van het woord), geeft de term *gēr* in onderscheid daarvan een rechtspositie aan. In tegenstelling tot de *gēr*, die aanspraak kon maken op een zekere status en bescherming in de israëlitische samenleving (Ex. 23:9, 12; Lev. 16:29; Deut. 5:14; 16:11, 14), was de *nokrī* vrijwel geheel rechteloos. De *nokrīm* waren niet verbonden met een stam en konden geen wettelijke rechten doen gelden. De welvaart die in aankondigingen of beschrijvingen van oordeel aan vreemden/vijanden ten goede komt, betreft in Jes. 1:7 de akker (*'arskēm*; cf. ook Hos. 8:7); in Ez. 25:4 vrucht (*piryēk*) en melk (*h^alābēk*); in Neh. 5:5 velden (*š^edōtēnū*) en wijngaarden (*k^erāmēnū*); in Spr. 5:10 vermogen (*kōhēkā*) en moeitevolle arbeid (*'^asābēkā*; cf. ook Ps. 109:11; Pred. 6:2). Cf. ook 1 Sam. 8:14-15 ten aanzien van het nemen van zonen en dochters, oogsten, slaven en vee door de koning. Het ten prooi vallen van verworven welvaart aan vreemden beheerst ook verschillende vervloekingsreeksen die het kader van enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' vormen, zoals Deut. 28:30-33 (met betrekking tot vrouwen, vee, kinderen en vrucht van de akker; cf. 28:51) en Job 31:7-10 (met betrekking tot oogst en vrouw). Jes. 62:8 bevat een vorm van dit type spreuken, waarbij de vloek is veranderd in zijn tegendeel: een zegenrijke belofte. In Jes. 62:9 wordt deze gevolgd door twee tot zegenspreuken omgebogen 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Opvallend in al deze spreuken zijn de pronominale suffixen die, gehecht aan de substantiva, de bitterheid van het aangekondigde oordeel onderstrepen: 'Uw/onze' opbrengsten worden door anderen genoten. Bij de verbinding met de 'Wirkungslosigkeitsspruch' is deze beklemtoning door een suffix weggevallen en overgenomen door de expliciete vermelding van een activiteit in de protasis. Van de arbeid, die de adressanten van de oordeelsaankondiging hebben verricht, zullen vreemden de vruchten plukken.

We vinden deze vorm in de volgende teksten:
Lev. 26:16b:

ūz^era'tēm lārīq zar'^akēm wa'^akāluhū 'ōybēkēm

Door het in de protasis ingevoegde *lārīq* vormt deze op zichzelf reeds een vervloeking.³⁰¹ De apodosis meldt dat vijanden de vruchten zullen eten van de arbeid (het zaaien) waarvoor de Israëlieten zich hebben ingespannen.

Deut. 28:30α:

'iššā t^e'ārēs w^e'iš 'aḥēr yišgālennā

In deze spreuk kondigt de apodosis het misbruik van een ondertrouwde vrouw door een vreemde aan.

---

³⁰⁰Cf. E. Neufeld, The prohibitions against loans at interest in ancient Hebrew laws, *HUCA* 26 (1955), 388-394.

³⁰¹Cf. ten aanzien van de positie van *lārīq* in dit vers het hierboven aangaande Lev. 26:20 opgemerkte en de exegetische bespreking van Lev. 26:16 en 20.

Uit het boek Job rekenen we twee spreuken tot deze vorm:

Job 31:8a:

'èzr^e 'ā w^e'aḥēr yō'kēl

Duidelijk zichtbaar is ook in deze spreuk dat, behalve de 'vervanging' van *w^elō'* door *w^e'aḥēr*, de opbouw van de spreuk feitelijk gelijk is aan bovengenoemde meer eenvoudige vormen, waarbij het verbum van de apodosis qua betekenis in het verlengde van dat van de protasis ligt.

Ten slotte noemen we Job 27:17a:

yākīn w^eṣaddīq yilbāš

Dit voorbeeld is vooral interessant, doordat het een oordeels-aankonding betreft aan 'de goddeloze mens' (Job 27:13). De 'profiteur' is thans geen vreemde of vijand, maar juist de rechtvaardige, die zal zich kleden met wat de goddeloze heeft bereid.

5.1.7. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin protasis en apodosis antithetisch zijn verbonden door de tegenstelling veel-weinig

Een laatste categorie 'Wirkungslosigkeitssprüche' betreft enkele spreuken waarin de antithetische relatie wordt gelegd in termen van veel (protasis) en weinig (apodosis). Deze tegenstelling is in dit type spreuken verbonden met een expliciet genoemde activiteit. Nadat de protasis de grote omvang van een genoemde handeling heeft aangegeven, stelt de apodosis daar het geringe resultaat tegenover.

Ook hier betreft het een verbinding van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' met een ander element dat dikwijls in oordeelsspreuken voorkomt, namelijk het gericht van reducering. Talrijk zijn in het Oude Testament de teksten waarin vermeerdering en aanwas als een zegen van God worden getekend. Het voorwerp van zegen zijn o.a. bezit (Deut. 8:13; Ez. 28:5; Ps. 73:12), nakomelingen (Jes. 26:15; Jer. 3:16; 23:3; 29:6b; 30:19; Ez. 37:26), vee (1 Kron. 5:7), lengte van jaren (Job 29:18; Spr. 3:2; 9:11; 10:27) en kracht (Jes. 40:29). Daarentegen worden vermindering en reducering van welvaart als oordeel en teken van vervloeking opgevat (Lev. 26:22; Ps. 107:38). De tegenstelling wordt in dergelijke onheilsaankondigingen dikwijls door middel van getallen uitgedrukt. Zo spreekt Lev. 26:26a (in vers b gevolgd door een 'Wirkungslosigkeitsspruch') over tien vrouwen die in één oven brood bakken. Jes. 5:10 kondigt een mislukte oogst aan door de schrijnende tegenstelling tussen de grootte van de maten voor het zaaigoed en van die van de opbrengst. In de protasis van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in Amos 4:8 wankelen twee/drie steden naar één stad om water te drinken. Het gericht van Amos 5:3 behelst de reducering van duizend inwoners van een stad tot honderd en van honderd tot tien. In Amos 6:9 worden, in de context van verwoesting door oorlog, natuurramp of epidemie, tien overgebleven mannen in één huis zelfs tot nul gereduceerd. Het getal tien, dat dikwijls de waarde van een minimum heeft (Gen. 18:12; Jes. 6:13; Amos 5:3; de 'minyan' in de synagoge), lijkt hier te functioneren als beeld van kracht (cf. Lev. 26:26a).³⁰² Hagg. 2:16 verwoordt de slechte economische omstandigheden door de tot de verbeelding sprekende beschrijving van het aantreffen van slechts tien maten

---

³⁰²Cf. C. van Leeuwen, *Amos* (POT), Nijkerk 1985, 181, 250. W. Rudolph, *Joel, Amos, Obadja, Jona* (KAT), Gütersloh 1971, 198, spreekt ten aanzien van Amos 6:9 over de "Stilform des irrationalen Ausnahmefalls".

koren en twintig maten wijn, waar respectievelijk twintig en vijftig te verwachten waren. Een vergelijkbaar tegenover elkaar stellen van 'veel/weinig' vindt in omgekeerde zin in een aantal zegenspreuken plaats (Lev. 26:8; cf. ook Deut. 32:30; Joz. 23:10; Richt. 7; Jes. 30:1; Ps. 91:7). In de volgende 'Wirkungslosigkeitssprüche' wordt de tegenstelling gevormd door een combinatie van verba, die een activiteit beschrijven en de adverbialia *rab* en *m^e'āṭ*, die respectievelijk omvang en reducering van deze activiteit aangeven.

Een duidelijk voorbeeld van dit type spreuken vinden wij in Deut. 28:38a-bß:

zēra' rab tōṣī' haśśādè ūm^e'aṭ tē'^esōf

Tegenover het verspreiden van veel zaad dat over de akker staat het inzamelen van slechts weinig.

In Haggai 1 treffen we deze tegenstelling tweemaal aan. Hagg. 1:6aα:

z^era'tēm harbē w^ehābē' m^e'āṭ

Hagg. 1:9aα:

pānō 'èl-harbē w^ehinnē lim'āṭ

Ook hier doet de in de apodosis aangekondigde geringe opbrengst de grote inspanning van de protasis te niet. In beide spreuken vervult de infinitivus absolutus *harbē* de functie van het adverbium *rab*.³⁰³

Onder dit type 'Wirkungslosigkeitssprüche' rangschikken we ten slotte ook Jer. 12:13aα:

zār^e'ū ḥiṭṭīm w^eqōṣīm qāṣārū

De tegenstelling veel-weinig is in deze spreuk weergegeven door het kwalitatieve verschil tussen zaaigoed en opbrengst. Het zaaien van tarwekorrels levert bij het oogsten slechts dorens op.

5.2. Verschillende zinsdelen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'

In bovenstaande paragraaf hebben we aandacht geschonken aan protasis en apodosis, die het hart van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' vormen. Daarbij stelden we een grote verscheidenheid in vormen vast. Deze variatie geldt ook voor andere zinsdelen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Naast spreuken die enkel uit een protasis en apodosis zijn opgebouwd, zijn verscheidene vervloeken voorzien van een verklarende bijzin die de spreuk een eigen accent geeft. Ook geven verschillende inleidende partikels aan menige spreuk een bijzondere nadruk. In deze paragraaf richten wij ons eerst op verklarende bijzinnen die met protasis en/of apodosis verbonden zijn. Vervolgens gaan we de functie van enkele partikels in een aantal spreuken na. Ten slotte besteden we nog enige aandacht aan de 'tijden' (preformatief of afforma-

---

³⁰³Cf. ten aanzien van dit adverbiale gebruik van de infinitivus absolutus A.B. Davidson, *Hebrew syntax*, Edinburgh 1894, 1942³, 120 v.; W. Gesenius/E. Kautzsch, o.c., 341 (par. 113k); P. Joüon-T. Muraoka, o.c., 210 (par. 79q) en 331 (par. 102e).

tief; de zogenaamde 'perfecta' of 'imperfecta') van het verbum, dat in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' zo'n belangrijke plaats inneemt.

5.2.1. Verklarende bijzinnen

Veelal blijft het in een 'Wirkungslosigkeitsspruch' aangekondigde oordeel onverklaard. Dit geeft de spreuk een geheel eigen, bijna mysterieuze geladenheid. Dikwijls worden evenwel in omringende verzen of versdelen reden, inhoud en gevolg van het in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' aangekondigde oordeel verhelderd. In de exegetische bespreking is ten aanzien van de verschillende teksten hiervan rekenschap afgelegd. Daarnaast is in een aantal gevallen de 'Wirkungslosigkeitsspruch' zelf voorzien van een bijzin die het door protasis en apodosis aangegeven oordeel nader verklaart. Deze verklaring kan zowel reden als ook inhoud of gevolg van de vervloeking betreffen. Meestal is de bijzin door het partikel *kī* met causatieve betekenis, soms ook door een *waw* met explicatieve of adversatieve functie, met de apodosis verbonden.

Een aantal van dergelijke verklarende bijzinnen treffen we aan in Deut. 28:38-41:

zēra' rab tōṣī' haśśādè ūm^e'aṭ tē'^àsōf
kī yaḥs^elènnū hā'arbè

k^erāmīm tiṭṭa' w^e'ābādtā w^eyayin lō'-tištè w^elō' tē'^àgōr
kī tō'^klènnū hattōlā'at

zētīm yihyū l^ekā b^ekol-g^ebūlèkā w^ešēmèn lō' tāsūk
kī yiššal zētèkā

bānīm ūbānōt tōlīd w^elō'-yihyū lāk
kī yēl^ekū baššèbī

Protasis en apodosis worden telkens gevolgd door een door het partikel *kī* ingeleide bijzin die de inhoud van het oordeel aangeeft. Deze betreft respectievelijk insectenplagen en ballingschap. Hoewel enerzijds de 'Wirkungslosigkeitsspruch' hierdoor wordt verduidelijkt, verliest hij anderzijds iets van de raadselachtigheid, die hem in zijn korte vorm zo typeert.

In Hos. 4:10 zien we hoe volgens hetzelfde schema een bijzin de reden van het in protasis en apodosis vermelde oordeel verheldert:

w^e'āk^elū w^elō' yisbā'ū
hiznū w^elō' yifrōšū
kī 'èt-yhwh 'āz^ebū lišmōr

Opnieuw door *kī* ingeleid, wordt de apodosis gevolgd door een bijzin die de beschuldiging en grond voor het oordeel aangeeft. Een vergelijkbare spreuk vinden we in Amos 4:8, waar een *waw*-explicativum de functie van het causatieve *kī* vervult:

w^enā'ū š^etayim šālōš 'ārīm 'èl-'īr 'aḥat lištōt mayim
w^elō' yisbā'ū
w^elō'-šabtēm 'āday n^e'um-yhwh

Ook hier is de ongehoorzaamheid van het volk aan YHWH als motivering voor het oordeel aan de apodosis gekoppeld.

Ook in Micha 6:14 treffen we, in een fraai parallel schema, enkele verklarende bijzinnen aan:

'attā tō'kal w^elō' tišbā'
w^eyèšḥ^akā b^eqirbèkā
w^etassēg w^elō' taflīt
w^a'ašèr t^efallēt laḥèrèb 'èttēn

In dit vers zijn protasis en apodosis tweemaal door een copula verbonden met een bijzin die het gevolg van het oordeel aanduidt.

Als laatste noemen we op deze plaats twee spreuken uit Hosea, waar de apodosis zonder verbindend partikel is voorzien van een verklarende toevoeging.

Hos. 5:6:

b^ešō'nām ūbibqārām yēl^ekū l^ebaqqēš 'èt-yhwh
w^elō' yimšā'ū
ḥālaš mēhèm

Hos. 9:12a:

kī 'im -y^egadd^elū 'èt-b^enēhèm
w^ešikkaltīm
mē'ādām

Hoewel het partikel *kī* of een copula na de apodosis ontbreekt functioneren de zinsneden *ḥālaš mēhèm* en *mē'ādām* als verklaringen, die respectievelijk inhoud en gevolg van de in de apodosis aangegeven oordelen verhelderen. Het ontbreken van een verbindend partikel geeft de spreuken een zeker schokeffect.

5.2.2. Inleidende partikels

De variatie in vormen van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' blijkt ook uit het gebruik van verschillende inleidende partikels. Bij de meeste 'Wirkungslosigkeitssprüche' ontbreekt een dergelijk partikel. Zij staan op zichzelf of zijn door middel van een verbindende copula met hun context verbonden. Een aantal spreuken wordt evenwel voorafgegaan door een partikel, dat de vervloeking een extra accent meegeeft. Dit accent kan temporeel, concessief, of ook emfatisch van klank zijn.

Twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' worden voorafgegaan door het partikel 'āz:
Micha 3:4a:

'āz yiz 'aḡū 'èl-yhwh w^elō' ya 'anè 'ōtām

Het partikel 'āz maakt de spreuk niet alleen toekomstgericht, maar benadrukt ook het oordeelskarakter van de spreuk en verbindt deze met de in omringende verzen gegeven motivering.³⁰⁴
Spr. 1:28:

'āz yiqrā'unnī w^elō' 'è'ènè
y^ešah^arunnī w^elō' yimšā'unnī

In deze dubbele spreuk geeft het aan het begin geplaatste partikel beide parallelle spreuken een extra accent en plaatst deze in de context van het in de voorafgaande verzen geschetste toekomstige oordeel voor allen die de vermaning van de gepersonifieerde wijsheid in de wind slaan.

Verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche' worden ingeleid door het partikel kī of een combinatie van kī met een ander partikel. We noemen in dezen Gen. 4:12a:

kī ta 'abōd èt-hā 'adāmā lō'-tōsēf tēt-kōḡāh lāk

Het in deze tekst meestal temporeel vertaalde kī kan hier mogelijk ook emphatisch worden opgevat. In dat geval benadrukt het de zwaarte van het in het vervolg genoemde oordeel.³⁰⁵
Duidelijk temporeel is de betekenis van het dubbele kī in Jes. 16:12:

w^ehāyā kī-nir'ā kī nil'ā mō'āb 'al-habbāmā
ūbā' 'èl-miqdāšō l^ehitpallēl
w^elō' yūkāl

In Hos. 9:12 en 16 worden twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' ingeleid door een combinatie van kī en een ander partikel.
Hos. 9:12a:

kī 'im -y^egadd^elū 'èt-b^enēhēm w^ešikkaltīm mē'ādām

Hos. 9:16b:

gam kī yēlēdūn w^ehēmattī maḡ^amaddē biṡnām

Het temporele kī heeft in deze samengestelde vormen met de partikels 'im en gam een versterkte temporeel-concessieve betekenis.³⁰⁶ Zelfs wanneer de in de protasis genoemde activi-

---

³⁰⁴Cf. voor de discussie rond de al dan niet op de toekomst gerichte interpretatie van het partikel 'āz in Micha 3:4 in het licht van de context onze eerdere exegetische bespreking van deze tekst.

³⁰⁵Een overzicht van de verschillende betekenisaspecten van het partikel kī bieden onder andere A. Aejmelaeus, *JBL* 105, 193-209, en A. Schoors, *OTS* 21, 240-276. Behalve in de emphatische zin, die het dichtst bij de oorspronkelijk deiktische betekenis van het partikel ligt, functioneert kī op veelvoudige wijze als subordinatieve conjunctie.

³⁰⁶Cf. voor de adverstatieve en exceptionele betekenis van de samenstelling kī 'im na negatieve zinnen: C van Leeuwen, *OTS* 18, 15-48. In Hos. 9:12 versterken de concessieve betekenissen van beide partikels elkaar.

teit, in casu het kinderen voortbrengen en grootbrengen, plaats vindt, zal deze door een oordeel getroffen worden.

5.2.3. De 'tijden' van het verbum

De term 'tijden' of 'tempora' kan voor het hebreeuwse verbum tot misverstanden leiden. Aanduidingen als perfectum en imperfectum in de latijns-griekse zin zijn voor het Hebreeuws eigenlijk onbruikbaar, daar in het bijbelse Hebreeuws geen sprake is van tijden in onze westerse betekenis. Beter ware het daarom te spreken van qatal- en yiqtol-vormen³⁰⁷ of van preformatieve en afformatieve conjugaties³⁰⁸. Onder dit voorbehoud sluiten wij ons gemakshalve toch aan bij het nog steeds gebruikelijke hanteren van de termen tempora, perfectum en imperfectum voor hebreeuwse werkwoordsvormen.³⁰⁹

In de 'Wirkungslosigkeitssprüche' vervullen de verba een belangrijke functie. In de meeste typen van deze spreuken domineren zij, antithetische met elkaar verbonden, de vervloeking. Het gebruik van 'tempora' in protasis en apodosis blijkt daarbij zeer gevarieerd te verlopen. Op verschillende wijzen zijn perfecta en imperfecta verbonden. Het volgende overzicht geeft de diverse combinaties aan:

Een protasis met perfectum en apodosis met imperfectum:

Lev. 26:20 (dubbele apodosis), 26b; Jer. 11:11; 12:13aß;
Hos 2:9 (2x); 4:10 (2x); Amos 4:8 (protasis met infinitivus); 5:11 (2x); Sef. 1:13 (2x)

Een protasis met imperfectum en apodosis met perfectum:

Jes. 9:19 (2x); Hos. 9:12a, 16b

Een protasis met perfectum en apodosis met perfectum:

Lev. 26:16; Jer. 12:13aα; Hagg. 1:9aß

Een protasis met imperfectum en apodosis met imperfectum:

Gen 4:12 (apodosis met infinitivus); Deut 28:30 (3x), 31 (2x), 38-41 (4x); Jes. 41:12; Hos. 5:6 (protasis met infinitivus); Micha 3:4; 6:14-15 (6x)³¹⁰; Mal. 1:4; Zach. 7:13; Job 8:15 (2x); 27:17a; 31:8a; Spr. 1:28 (2x)

Een opmerkelijke variant vinden we in Amos 8:12 waar de lange protasis respectievelijk een perfectum, imperfectum en infinitivus bevat. De korte apodosis wordt gevormd door een imperfectum. In Jes. 16:12 wordt een reeks van drie perfecta gevolgd door een imperfectum. Voorts is te wijzen op het afwijkende Hagg. 1:6a met zijn opmerkelijke constructie van infinitivi.

---

³⁰⁷Cf. P. Joüon-T. Muraoka, o.c., 354 v. (par. 111b).

³⁰⁸Cf. W. Schneider, o.c., 182.

³⁰⁹Cf. met betrekking tot de betekenis van de hebreeuwse 'tempora' C. Brockelmann, *Hebräische syntax*, Neukirchen 1956, 37-39; P. Joüon/T. Muraoka, o.c., 353 vv., 418-420; W. Schneider, o.c., 182-208.

³¹⁰In de derde spreuk van Mi. 6:15 'leent' de protasis het imperfectum van de protasis van de tweede spreuk. Cf. de exegetische bespreking.

Uit dit overzicht blijkt dat de veelvormigheid, die ook ten aanzien van andere vormaspecten van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' opvalt, eveneens geldt voor de 'tijden' waarin de verba zijn gesteld. Hoewel de combinatie van twee imperfecta overheerst en slechts bij een beperkt aantal spreuken de apodosis een perfectum bevat, komen alle alternatieven voor. Wel wordt in een reeks parallelle spreuken vrijwel steeds hetzelfde schema volgehouden. Zo kennen alle 'Wirkungslosigkeitssprüche' van Deuteronomium 28 zowel in protasis als apodosis een imperfectum. Dit geldt eveneens voor de zes spreuken in Micha 6:14-15. Een aantal dubbele spreuken is consequent opgebouwd volgens het schema perfectum-imperfectum (Hos. 2:9; Amos 5:11; Sef. 1:13). De enige uitzondering hierop is Jer. 12:13a, waar de eerste spreuk twee perfecta bevat. In de tweede spreuk wordt een perfectum gevolgd door een imperfectum.³¹¹

Het gebruik van de 'tempora' geeft weinig informatie ten aanzien van de tijdsbetekenis van het verbum. Meestal moet deze uit de context worden afgeleid.³¹² P. Joüon-T. Muraoka³¹³ wijzen erop dat de verbale vormen in het Hebreeuws niet alleen een tijd (verleden, heden, toekomst) uitdrukken, maar ook bepaalde modaliteiten of aspecten van een actie (eenmalig of herhaald, op één moment of langdurig). Onze onderscheiding tussen voltooid en onvoltooid speelt in het bijbelse Hebreeuws een veel geringere rol. Veel belangrijker is het onderscheid tussen verba die een actie en die welke een toestand uitdrukken. Bij de laatste groep heeft de qatal-vorm primair de zin van een praesens, bij de eerste vooral die van een verleden tijd. Het 'perfectum' wordt evenwel ook gebruikt voor een actie die plaats vindt op hetzelfde moment dat de auctor zegt wat hij doet (soms ook voor wat hij in de toekomst gaat doen). Gewoonlijk betreft het hier uitspraken in de eerste persoon als 'amartî, 'ik zeg/beveel (bij dezen)' (2 Sam. 19:30; in vertaling 19:29). In de yiqtol-vormen overweegt de betekenis als futurum, maar deze vorm wordt ook gebruikt voor het heden, wanneer men een zich herhalend of duurzaam aspect tot uitdrukking wil brengen. In die zin kan de yiqtol-vorm ook voor het verleden worden gebruikt (Job 1:5; Gen. 2:6). Bovendien kan de yiqtol-vorm een nuance hebben, die wij met hulpwerkwoorden als 'kunnen', 'willen' of 'moeten' tot uitdrukking brengen. W. Schneider³¹⁴ benadrukt de noodzaak ten aanzien van het zogenaamde 'imperfectum' te onderscheiden tussen enerzijds het verhalende 'imperfectum consecutivum' en anderzijds het 'imperfectum' dat als 'Rede-Tempus' functioneert. Voor deze 'tijden' stelt Schneider respectievelijk de benamingen 'narratief' en 'discursief' voor. Dit laatste type is in niet-verhalende teksten, waartoe ook profetenspreuken en prediking gerekend moeten worden, de overwegende vorm. Het 'perfectum' treedt daarbij op als neventijd. Anders dan narratieve vormen zijn de 'discursieve' imperfecta niet beperkt tot het begin van een zin. De context van de spreek situatie wordt, anders dan in

---

³¹¹Deze vaststelling stemt overeen met de these van A. Niccacci dat het gebruik van yiqtol- en qatal-vormen in dezelfde tijd in parallelle regels kenmerkend is voor bijbelse poëzie; cf. A. Niccacci, *The syntax of the verb in classical hebrew prose* (translation W.G.E. Watson; JSOT Suppl 86), Sheffield 1990, 194 vv., die tevens wijst op het relatief complexe karakter van het gebruik van werkwoordsvormen in poëzie in vergelijking met prozaïsch materiaal.

³¹²Cf. J.P. Lettinga, *Grammatica van het bijbels Hebreeuws*, Leiden 1976, 164 vv..

³¹³P. Joüon-T. Muraoka, o.c., 353-373 (par. 111-113)

³¹⁴W. Schneider, o.c., 182-208

narratieve teksten, ook niet door de 'tempora', maar door andere kenmerken (samenstelling van de zin; partikels; verwijzingen naar de spreek situatie) getypeerd.

Aangezien de 'Wirkungslosigkeitssprüche' vaak een op de toekomst gericht onheil aankondigen, dienen ook de verba meestal toekomstgericht te worden vertaald. Uitzonderingen hierop zijn Jes. 9:19, Jer. 12:13 en Hagg. 1:6; 9a, die een toestand in verleden of heden beschrijven. De in deze spreuken voorkomende perfecta hebben derhalve een constaterend karakter.³¹⁵ Dit geldt tevens voor enkele spreuken waarin de in de protasis genoemde handeling (perfectum) aansluit bij het heden of verleden, waarna de apodosis een toekomstig onheil (imperfectum) in het vooruitzicht stelt (Amos 5:11; Sef. 1:13).

De hierboven ten aanzien van het gebruik van de verba geconstateerde variatie geldt ook voor de persoonsvormen waarin deze in de verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche' zijn gesteld. Afwisselend betreft dit, meestal in overeenstemming met de directe context, de tweede of derde persoon in zowel pluralis- als singularisvormen. In combinaties van twee of meer parallelle spreuken wordt in het algemeen dezelfde persoonsvorm volgehouden. Hoewel de persoonsvorm van de verba in de protasis en de apodosis van een spreuk meestal gelijk is, is dit, overeenkomstig de aard van enkele specifieke vormen, niet bij alle 'Wirkungslosigkeitssprüche' het geval (cf. 5.1.6. en 5.1.7.). In het onderstaande overzicht zijn we bij dergelijke spreuken uitgegaan van de aanspreekvorm in de protasis:

Tweede persoon singularis:

Gen. 4:12; Deut. 28:30; 38-42; Jes. 41:12; Micha 6:14-15

Tweede persoon pluralis:

Lev. 26:16 (protasis), 20 (pronominaal suffix), 26b; Amos 5:11; Hagg. 1:6a, 9b (in combinatie met infinitivi)

Derde persoon singularis:

Jes. 9:19; 16:12; Hos. 2:9; Job 8:15; 27:17

Derde persoon pluralis:

Jer. 11:11; 12:13; Hos. 4:10; 5:6; 9:12 (protasis), 16 (protasis); Amos 4:8; 8:12; Micha 3:4 (protasis); Sef. 1:13; Zach 7:13 (protasis); Mal. 1:4 (protasis); Spr. 1:28 (protasis)

De eerste persoon (singularis), die met name in spreuken van het type 5.1.6. vaak het verbum in de apodosis kenmerkt (als oordeelswoord in de goddelijke 'Ik-vorm'), vinden we ten aanzien van de protasis van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' slechts in Job 31:8, dat een voorwaardelijke zelfvervloeking bevat. Het verbum van de apodosis van deze tot vorm 5.1.7. te rekenen spreuk is vervolgens in de derde persoon (singularis) gesteld.

---

³¹⁵Cf. H.W. Wolff, *Haggai* (BK), Neukirchen 1986, 27 vv. ten aanzien van Hagg. 1:6 en 9.

5.3. Parallellismen en metrum van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'

In deze paragraaf besteden we aandacht aan enkele wezenlijke kenmerken van de hebreeuwse poëzie en onderzoeken het functioneren daarvan in de 'Wirkungslosigkeitssprüche'.

5.3.1. Parallellismen

Naast teksten waarin een 'Wirkungslosigkeitsspruch' afzonderlijk voorkomt, vinden we verschillende soorten combinaties van deze spreuken. Afzonderlijk voorkomende 'Wirkungslosigkeitssprüche', die overigens wel vaak in combinatie met andere soorten van spreuken optreden, treffen we aan in Gen. 4:12; Lev. 26:16, 20, 26; Jes. 16:12; Jes. 41:12, 17; Jer. 11:11; Hos. 5:6; Hos. 9:12, 16; Amos 4:8; 8:12; Micha 3:4; Zach. 7:13; Mal. 1:4; Job 27:14, 17; 31:8. Het afzonderlijk of in een parallellisme voorkomen van 'Wirkungslosigkeitssprüche' is niet afhankelijk van vorm of lengte van de spreuken. Afzonderlijke spreuken kunnen zowel lang (Hos. 5:6; Zach. 7:13) als kort (Lev. 26:26b) zijn en vertonen velerlei vormen. Wel blijken alle 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin een lange protasis wordt gevolgd door een korte apodosis (type 3.1.1.3.) afzonderlijke spreuken te zijn.

De combinaties waarin verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche' voorkomen, zijn eveneens veelvorming en evenmin gebonden aan de lengte van de spreuken (lang: Deut. 28:38-41; kort: Hagg. 1:6). In de meeste gevallen betreft het een tweetal van spreuken, opgebouwd volgens de aan de hebreeuwse poëzie zo eigen 'parallelismus membrorum'.³¹⁶ Ook zijn er enige drieledige parallellismen en zelfs nog langere reeksen van 'Wirkungslosigkeitssprüche'.

Voorbeelden van een dubbele, parallel gevormde spreuk geven de volgende teksten:

Jes. 9:19a:

wayyigzōr 'al-yāmīn w^erā'ēb
wayyō'kal 'al-š^emō'l w^elō' šābē'ū

Hos. 2:9a:

w^eridd^efā 'èt-m^e'ah^abèhā w^elō' taššīg 'ōtām
ūbiq(q)^ešātām w^elō' timšā'

Hos. 4:10a:

w^e'āk^elū w^elō' yišbā'ū
hiznū w^elō' yifrōšū

Amos 5:11aß-b:

bāttē gāzīt b^enītēm w^elō'-tēš^ebū bām
karmē-ḥēmèd n^eṭa'tēm w^elō' tištū 'èt-yēnām

---

³¹⁶Een overzicht van de verschillende typen van het parallellisme van de leden geeft o.a. W.Bühlmann/K. Scherer, *Stilfiguren der Bibel. Von Assonanz bis Zahlenspruch. Ein Nachschlagewerk* (2e verb. Auflage), Brunnen/Giessen 1994, 37 vv..

Micha 6:14:

'attā tō'kal w^elō' tiśbā' w^eyēšh^akā b^eqirbèkā
w^etassēg w^elō' taflīṭ w^a'ašēr t^efallēṭ laḥèrèb 'èttēn

Sef. 1:13b:

ūbānū bāttīm w^elō' yēšēbū
w^enāṭ^e'ū k^erāmīm w^elō' yištū 'èt-yēnām

Job 8:15:

yiššā'ēn 'al-bētō w^elō' ya'^amōd
yaḥ^azīq bō w^elō' yāqūm

Spr. 1:28:

'āz yiqrā'unnī w^elō' 'è'^ènè
y^ešah^arunnī w^elō' yimšā'unnī

Deze dubbele spreuken bevatten alle een herhalend of synoniem parallellisme. Met wisseling van thema verkondigt de tweede spreuk een synonieme inhoud. Meer aanvullend is het parallellisme in Jer. 12:13a en Hagg. 1:9a, waar de tweede spreuk de gedachte van het eerstgenoemde oordeel verder uitwerkt:

Jer. 12:13a:

zār^e'ū ḥiṭṭīm w^eqōšīm qāšārū
nèḥlū lō' yō'ilū

Hagg. 1:9a:

pānō 'èl-harbē w^ehinnē lim'^aṭ
wah^abē'tèm habbayit w^enafḥ^etī bō

In enkele teksten vinden we 'Wirkungslosigkeitssprüche' opgebouwd volgens een drieledig, herhalend parallellisme. Dit betreft allereerst Deut. 28:30, dat vanwege het onderscheid in vorm en thema van oorsprong wel beschouwd moet worden als een samenstelling van een enkele (vers aα) en een dubbele spreuk (vers aβ-b):

'iššā t^e'ārēs w^e'iš 'aḥēr yišgālènnā
bayit tibnè w^elō'-tēšēb bō
kèrèm tiṭṭa' w^elō' t^eḥall^elènnū

In de eerste spreuk over de ondertrouwde vrouw, wordt de opbouw gekenmerkt door de vermelding in de apodosis van een 'vreemde profiteur'. De tweede en derde spreuk worden daarentegen geheel

gedomineerd door de via de negatie *w^elō'* verbonden verba. Tevens gaat het in deze dubbele spreuk om de dikwijls samen voorkomende thematiek 'huizen-wijngaarden' (cf. Amos 5:11; Sef. 1:13). De samenvoeging in de huidige context van deze en omringende vloekspreuken duidt opnieuw op de vrijheid waarmee oud-testamentische auteurs verschillende typen spreuken combineerden en met elkaar verbonden.

Een drievoudig parallellisme treffen we eveneens aan in Micha 6:15:

'attā tizra' w^elō' tiqšōr
'attā tidrōk-zayit w^elō'-tāsūk šèmèn
w^etīrōš w^elō' tištè-yāyin

Zowel het pronomen personale als het verbum van de tweede spreuk functioneert als 'double duty' term, waardoor de tweede en derde spreuk extra nauw zijn verbonden en deze een tot op zekere hoogte zelfstandige positie innemen ten opzichte van de eerste spreuk.

Een bijzonder herhalend parallellisme bevat ook de op geheel eigen wijze vorm gegeven tekst Hagg. 1:6:

z^era'tèm harbē w^ehābē' m^e'aṭ
'ākōl w^e'ēn-l^eśob'ā
šātō w^e'ēn-l^ešokrā
lābōš w^e'ēn-l^eḥōm lō
w^ehammištakkēr mištakkēr 'èl-š^erōr nāqūb

Ingeklemd tussen twee langere spreuken staan drie korte, uit infinitivi opgebouwde, 'Wirkungslosigkeitssprüche'.

Ten slotte wijzen we op de reeks van vier langere 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:38-41:

zèra' rab tōšī' haśśādè ūm^e'aṭ tè'^èsōf
kī yahs^elènnū hā'arbè
k^erāmīm tiṭṭa' w^e'ābādtā w^eyayin lō'-tištè w^elō' tè'^ègōr
kī tō'^klènnū hattōlā'at
zētīm yihyū l^ekā b^ekol-g^ebūlèkā w^ešèmèn lō' tāsūk
kī yiššal zètèkā
bānīm ūbānōt tōlīd w^elō'-yihyū lāk
kī yēl^ekū baššèbī

Opmerkelijk is in deze reeks de consequent volgehouden afwisseling van vloekspreuken en met *kī* ingeleide verklarende toevoegingen. In een schema uitgedrukt verloopt deze zich herhalende parallellie als volgt: A-B; A'-B'; A''-B''; A'''-B''' (cf. Micha 6:14).

5.3.2. Het metrum

Evenals in andere vormen van de hebreeuwse poëzie is ook in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' een zeker metrum aanwijsbaar. Dit metrum betreft met name de ritmische afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen. W.G.E. Watson beschrijft verschillende interpretaties van het metrum in de hebreeuwse

poëzie, waaronder met name de theorie die uitgaat van een zekere regelmaat van beklemtoonde lettergrepen. Met uitzondering van het *qinā*-metrum (3+2), is een vast patroon in dezen evenwel niet aanwijsbaar. Naast het veel voorkomende 3+3 'pattern', vinden we ook 2+2, 4+4, 3+4, 4+3, 2+3, en zelfs langere versregels als 5+5, 5+4 en 4+5. Ook in *tricola* komen vele variaties in metrum voor: 3+3+3, 4+4+4, 2+2+2, 4+4+3 en 3+2+2.³¹⁷ Met Th.C. Vriezen/A.S. van der Woude kan gesteld worden "dat de hebreeuwse poëzie dus niet sterk gebonden is aan deze getalsverhouding en niet meer dan een zekere vrije ritmische beweging vertoont." Het allesbeheersende verschijnsel blijft de 'parallelismus membrorum'.³¹⁸

D.R. Hillers heeft ten aanzien van Deut. 28:30 en 31³¹⁹ het volgende ritme vastgesteld:

2 + 2 'iššā t^e'ārēs / w^e'īš 'aḥēr yišgālènnā
 2 + 2 bayit tibnè / w^elō'-tēšēb bō
 2 + 2 kèrèm tiṭṭa' / w^elō' t^eḥall^elènnū
 3 + 3 šōrkā tābūaḥ l^e'ēnèkā / w^elō' tō'kal mimmènnū
 3 + 3 ḥ^amōrkā gāzūl mill^epānèkā / w^elō' yā^sūb lāk
 3 + 3 šō'nkā n^etunōt l^e'ōybèkā / w^e'ēn l^ekā mōšīa'

In Deut. 28:38-41 vertoont het metrum van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' een schema 3+2 (vers 38-39) en 3+3 (vers 40-41), waarbij elke spreuk wordt gevolgd door een verklarende *kī*-zin, die steeds twee klemtonen bevat.³²⁰

Aangezien bij een groot deel van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' protasis en apodosis, enigszins uitgebreid en gescheiden door de negatie *w^elō'*, een ongeveer gelijke lengte hebben, vertonen vele van deze spreuken een overeenkomstig ritme. Enkele voorbeelden zijn:

Gen. 4:12a:

3 + 4 kī ta^abōd èt-hā^adāmā / lō'-tōsēf tēt-kōḥāh lāk

Amos 5:11aβ-b:

3 + 3 bāttē gāzīt b^enītēm / w^elō'-tēš^ebū bām
 3 + 3 karmē-ḥēmèd n^eṭa'tèm / w^elō' tištū 'èt-yēnām

Micha 3:4a:

3 + 3 'āz yiz^aqū 'èl-yhwh w^elō' ya^anè 'ōtām

---

³¹⁷Cf. W.G.E. Watson, *Classical Hebrew poetry. A guide to its techniques* (JSOT Suppl 26), Sheffield 1984, 1986, 87-113; in het bijzonder 97 v.. Zie ook W. Gesenius/E. Kautzsch, o.c., 14 v..

³¹⁸Cf. Th.C. Vriezen/A.S. van der Woude, o.c., 58 v.

³¹⁹Dit laatste vers is onzes inziens niet te beschouwen als voorbeeld van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Zie de bij de inventarisatie en exegetische bespreking gegeven argumenten.

³²⁰Cf. D.R. Hillers, o.c., 35 v.v..

Hagg. 1:9a:

2 + 2 pānō 'èl-harbē w^ehinnē lim'āṭ
2 + 2 wah^abē'tèm habbayit w^enafḥ^etī bō

In al deze voorbeelden heeft de symmetrische opbouw van de spreuken een vrijwel gelijke verdeling van klemtonen over protasis en apodosis ten gevolg. In andere typen van 'Wirkungslosigkeitssprüche' blijkt met het verschil in vorm het metrum echter aanzienlijk te variëren. Dit houdt direct verband met de reeds aangegeven veelvormigheid van protasis en apodosis van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. De zeer korte, slechts uit twee verba met negatie bestaande spreuken, bevatten in hun geheel slechts enkele klemtonen:

Lev. 26:26b:

1 + 2 wa'^akaltèm / w^elō' tišbā'ū

Hos. 4:10a:

1 + 2 w^e'āk^elū / w^elō' yišbā'ū

1 + 2 hiznū / w^elō' yifrōšū

Eveneens slechts enkele accenten bevat Jes. 9:19a:

2 + 1 wayyigzōr 'al-yāmīn / w^erā'ēb

2 + 2 wayyō'kal 'al-š^emō'l / w^elō' šābē'ū

Weer anders is het metrum in die teksten waar een lange protasis gevolgd wordt door een korte apodosis. Zo geeft in Hos. 5:6a ook het metrum de bijzondere verhouding tussen beide zinsdelen aan. Van de eigenlijke 'Wirkungslosigkeitsspruch' telt de protasis vijf beklemtoonde lettergrepen tegen slechts twee (met verklarende toevoeging vier) in de apodosis:

5 b^ešō'nām ūbibqārām yēl^ekū l^ebaqqēš 'èt-yhwh

2 w^elō' yimšā'ū

(2) (ḥālaš mēhèm)

Geconcludeerd kan worden dat het metrum van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' met het verschil in vorm varieert. Wel vertonen verschillende spreuken, wanneer zij in combinaties voorkomen, meestal een zelfde metrum als andere spreuken in de combinatie. Dat is blijkbaar te danken aan de parallelle opbouw waarin de spreuken, ook ten aanzien van het metrum, met elkaar zijn verbonden.

5.4. Nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'

Als laatste besteden we in deze paragraaf aandacht aan de in paragraaf 2.3. als nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' besproken teksten. Door de omkering van vloek in zegen of door verbinding met andere genres vertonen deze aan de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verwante teksten eigen en zeer uiteenlopende vormen. Niettemin is het grondpatroon van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' ook in deze nevenvormen in meerdere of mindere mate herkenbaar gebleven.

In de tot zegeningen omgekeerde 'Wirkungslosigkeitssprüche' ontbreekt door de wending van vloek naar zegen de dit genre zo kenmerkende antithetische relatie tussen een activiteit en de voortgang daarvan. Wel is de nauwe verbinding van qua betekenis uit elkaar voortvloeiende verba bewaard gebleven, thans echter niet in antithetische, maar in synthetische zin. In Jes. 62:9 is daarbij geen sprake meer van een onderscheiden protasis en apodosis. Tot tweemaal toe wordt een participium dat de activiteit beschrijft, gevolgd door een imperfectum dat het gewenste gevolg hiervan verzekert. Fraai is het afwisselende parallellisme met de, het cultisch kader van zegeningen aangevende, bijzinnen in vers 9aß en bß:

*kī m^e'aspāw yōk^eluhū
w^ehil(l)^elū 'èt-yhwh
ūm^eqabb^ešāw yištuhū
b^eḥašrōt qodšī*

De opbouw van deze spreuken doet sterk denken aan het ABA'B'-schema, dat we reeds bij de twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Micha 6:14 aantreffen.

Protasis en apodosis zijn duidelijk herkenbaar in de drie zegenspreuken in Amos 9:14. Vooral de tweede en derde spreuk vertonen zowel qua vorm als thematiek een overeenkomstige parallelle opbouw als de spreuken in Amos 5:11 en Sef. 1:13. Slechts het ontbreken van de negatie bepaalt het verschil tussen vloek of zegen:

*ūbānū 'ārīm n^ešammōt w^eyāšābū
w^enāṭ^e'ū k^erāmīm w^ešātū 'èt-yēnām
w^e'āšū gannōt w^e'āk^elū 'èt-p^erīhēm*

Een kortere maar vergelijkbare vorm bevat ook Jer. 31:5b:

nāṭ^e'ū nōṭ^e'īm w^eḥillēlū

Het perfectum van *nāta'* wordt in de protasis versterkt door een participium van dezelfde stam, waarna een copula de op deze wijze benadrukte activiteit verbindt met het gewenste resultaat. Door de imperativi op eigen wijze vorm gegeven, maar vergelijkbaar in opbouw is ook Jer. 29:5-6a:

*b^enū bāttīm w^ešēbū
w^eniṭ^e'ū gannōt w^e'iklū 'èt-piryān
q^ehū nāšīm w^ehōlīdū bānīm ūbānōt
ūq^ehū libnēkēm nāšīm
w^e'èt-b^enōtēkēm t^enū la'^anāšīm
w^etēladnā bānīm ūbānōt*

In vorm en thematiek nauw verwant met Amos 9:14 is ook de dubbele zegenspreuk Jes. 65:21:

*ūbānū bāttīm w^eyāšābū
w^enāṭ^e'ū k^erāmīm w^e'āk^elū piryām*

Heel anders is de vorm van de hierop aansluitende, inhoudelijk strak parallel aan vers 21 gevormde dubbele spreuk in Jes. 65:22a. Het betreft in beide korte spreuken een voorbeeld van het onder de 3.1.1.6. behandelde type 'Wirkungslosigkeitssprüche'

spruch', waarbij de vermelding van een 'vreemde profiteur' in de apodosis de functie van de negatie overneemt. Doordat het eerste verbum evenwel wordt voorafgegaan door de ontkenning *lō'*, is de vervloeking tot zegenaankondiging geworden:

lō' yibnū w^e'aḥēr yēšēb
lō' yiṭṭē'ū w^e'aḥēr yōkēl

Ook in de drie vraagzinnen van Deut. 20:5-7 herkennen we, in de tweede vershelften telkens gevolgd door de gedachte van het profiteren van verworven goederen door vreemden, de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch':

Deut. 20:5aβ:

mī-hā'īš 'ašēr bānā bayit-ḥādāš w^elō' ḥ^anākō

Deut. 20:6aα:

ūmī-hā'īš 'ašēr-nāṭa' kèrèm welō' ḥill^elō

Deut. 20:7aα:

ūmī-hā'īš 'ašēr-'ēraś 'iššā w^elō' l^eqāḥāh

Activiteit en bijbehorend gevolg zijn in deze, in het kader van verlening van vrijstelling van mobilisatie, gestelde vragen antithetisch verbonden door de negatie *w^elō'*.

Op geheel andere wijze vinden we de grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' vorm gegeven in Deut. 6:10b-11 en Joz. 24:13. In deze 'Listen von Immobilien' is de vervloeking op bijzondere wijze in haar tegendeel omgevormd. Niet het bij een bepaalde activiteit behorende resultaat, maar de normaliter ter verkrijging van het resultaat te verrichten activiteit wordt in deze spreuken ontkend. Bij de exegetische bespreking van deze passages is al gewezen op door K. Baltzer opgemerkte overeenkomstige opsommingen in buiten-bijbelse en met name ugaritische teksten.³²¹ Het betreft in alle door Baltzer genoemde voorbeelden evenwel sobere opsommingen, zonder de aan de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' herinnerende bijzinnen die we in Deut. 6:10b-11 en Joz. 24:13 aantreffen. We willen hier derhalve spreken van een typisch oud-testamentische verbinding van de 'Gattungen' van de 'Liste von Immobilien' en de 'Wirkungslosigkeitsspruch':

Deut. 6:10b-11:

'ārīm g^dōlōt w^eṭōbōt 'ašēr lō'-bānītā
ūbāttīm m^elē'īm kol-ṭūb 'ašēr lō'-millē'tā
ūbōrōt ḥ^aṣūbīm 'ašēr lō'-ḥāṣabtā
k^erāmīm w^ezētīm 'ašēr lō'-naṭā'tā

Joz. 24:13:

wā'èttēn lākēm
'ērēš 'ašēr lō'-yāga'tā bāh
w^e'ārīm 'ašēr lō'-b^enītēm watēšbū bāhēm
k^erāmīm w^ezētīm 'ašēr lō'-n^eṭa'tēm 'attēm 'ōk^elīm

---

³²¹Cf. K. Baltzer, o.c., 21 v. en 29 v..

Protasis en apodosis volgen hier niet volgens de gebruikelijke wijze op elkaar. In plaats daarvan opent elk van de in beide teksten synoniem parallel opgebouwde spreuken met een substantivum, dat de verkregen vrucht aanduidt. Dit substantivum, dat in Deut. 10b en 11a door een adjectivum is versterkt, wordt steeds gevolgd door een relatieve bijzin die door middel van negatie en verbum het achterwege blijven van inspanning voor de vrucht vermeldt. Door toevoeging van een verbum dat het genieten van de opbrengst expliciet aangeeft, is de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de tweede en derde spreuk van Joz. 24:13 nog duidelijker herkenbaar.

6. DE THEMATIEK VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE'

In dit hoofdstuk bepalen we ons tot de thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'. In eerste instantie verkennen we de inhoud die vloek- en oordeelsaankondigingen in het algemeen kenmerkt en trachten van daar uit het bijzondere van de thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het oog te krijgen. Ook wijden we enige beschouwingen aan de relatie van thematiek en vocabulaire van de verschillende spreuken ten opzichte van hun directe context. Vervolgens besteden we afzonderlijk aandacht aan elf themata die we in het genre aantreffen.

6.1. De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in vergelijking met die van andere vloek- en oordeelsaankondigingen

Ten aanzien van de inhoud van oud-oosterse vloekspreuken heeft J. Pedersen de volgende samenvattende omschrijving gegeven: "Der Fluch bezeichnet alles, was böse und schädlich ist, alles, was mit normalen Verhältnissen nicht übereinstimmt, die Negation des Lebens."³²² Dit 'alles' kan een breed scala van objecten omvatten. D.R. Hillers heeft in zijn onderzoek van oud-oosterse verbondsvloeken een veelheid van elementen onderscheiden die ook in het Oude Testament aanwijsbaar zijn, zoals: ten prooi vallen (van steden en mensen) aan wilde dieren (Jes. 34:11-17; Jer. 5:6); verdwijnen van vreugdegeluiden (Ez. 26:13); worden als een prostituée (Jes. 23:15-18); breken van wapens of scepter (Jer. 49:35; Jes. 14:5); niet kunnen zogen (Hos. 9:14); eten van zonen en dochters (Deut. 28:53-57); misbruik van vrouwen (Jer. 8:10); vergiftigd water (Jer. 9:14); een ongeneeslijke wond (Jer. 30:12-13); krijgslieden worden vrouwen (Jer. 50:35-38); geen begrafenis (Deut. 28:26); als een vogel in de val (Ez. 17:19-20); een watervloed (Jes. 8:7); gebrek aan mannen (Jes. 4:1).³²³

De breedte van de thematiek van vloekspreuken in het Oude Testament valt in het bijzonder op bij bestudering van de lange vloekreeksen in Leviticus 26 en Deuteronomium 28. De vervloekingen in Lev. 26:14-39 zijn in de huidige vorm opgebouwd volgens een oplopend schema van vijf trappen, die achtereenvolgens de volgende themata aan de orde stellen:

Vers 16-17: ziekte; vergeefs zaaien; ten prooi vallen aan vijanden

Vers 18-20: droogte; arbeid zonder oogst en vrucht

Vers 21-22: roof van kinderen en vee door wilde dieren

Vers 23-26: oorlog; pest; hongersnood

---

³²²J. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten in seinem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen sowie die Stellung des Eides im Islam*, Strassburg 1914, 64

³²³D.R. Hillers, o.c., 43 vv., die daar ook andere dan genoemde oud-testamentische parallellen geeft. Meer traditioneel-israëlitisch lijken vloeken ten aanzien van Sodom en Gomorra (Deut. 29:22; Jer. 49:17-18; Amos 4:11) en het huiveren door voorbijgangers (Lev. 26:32; Jer. 19:7-9; Sef. 2:13-15).

Vers 27-39: eten van kinderen; verwoesting van steden en hoogten; uitroeien van de cultus voor de afgoden; verstrooiing onder en vrees voor vijanden

Talrijk zijn ook in Deut. 28:15-68 de themata, die het onderwerp van een vervloeking vormen. In een aantal, vooral door verschil in vorm te onderscheiden reeksen vloekspreuken komen, dikwijls bij herhaling, aan de orde: lichamelijke en geestelijke ziekten (21-22, 27-29, 34-35); droogte en stofregens (23-24); nederlaag tegen en vlucht voor vijanden (25; 48-50, 52); geen begrafenis (26); roof en verdrukking (29); vrouw, huis, wijngaard, vee en kinderen ten prooi aan vijanden (30-33, 41, 43-44; 51); ballingschap (36; 64-68); worden tot voorwerp van ontzetting (37); vergeefse akker- en wijnbouw door insectenplagen (38-40, 42); verdelging (45, 48, 61-63); honger en overig gebrek (48); eten van eigen kinderen (53-57). De vervloekingen betreffen alle terreinen van het leven in de israëlitische, vooral agrarisch bepaalde maatschappij.³²⁴

In de profetische onheilsprediking keren dezelfde themata als in bovengenoemde vloekreeksen terug. In Jeremia 15:2 worden in één adem dood (door ziekte?), zwaard, honger en gevangenschap aangekondigd. In de aansluitende verzen worden deze hoofdthematata verder uitgewerkt in oordelen als: niet begraven worden (3); een schrikbeeld zijn voor de volken (4); onbeklaagd blijven (5); verdelging (6); vrouwen worden kinderloos en weduwe door toedoen van onverhoedse overvallen door vijanden (7-9). Ook de oordeelsprofetie van Amos toont een veelheid van themata. In Amos 4:6 vv. volgt een reeks van oordelen op elkaar: honger, droogte, dorst, mislukte oogsten door ziekten en insectenplagen, pest, sneuvelen van jonge mannen in de oorlog.³²⁵ Ook hier wordt derhalve het vooral agrarisch gestempelde leven in de volle breedte bedreigd en aangetast door de over het volk uitgesproken vervloeking.

Wanneer wij in het licht van bovenstaande schets van de thematiek van oud-testamentische vervloekingen vervolgens vragen naar het bijzondere van de themata die in 'Wirkungslosigkeitssprüche' aan de orde komen, valt allereerst op dat deze, overeenkomstig het karakter van de 'Wirkungslosigkeitssprüche',

---

³²⁴G. von Rad, o.c., 125, spreekt van een beperkte en stereotype thematiek van de zegen- en vloekformuleringen in Deuteronomium 28: "Sie ist von den Grundlagen eines vorwiegend bäuerlichen Lebens bestimmt, also weder von denen eines nomadischen oder eines spezifisch städtlichen oder gar eines kaufmännisch-händlerischen Lebens." Aangezien de israëlitische maatschappij ten tijde van het Oude Testament grotendeels agrarisch bepaald was en dit agrarische karakter het leven in zijn breedheid omspande, is hier onzes inziens sprake van een weliswaar stereotype, maar geen beperkte thematiek.

³²⁵C. van Leeuwen, Amos (POT), Nijkerk 1985, 30, wijst op de Amos kenmerkende voltrekking van het Godsoordeel door middel van natuurrampen (2:13 vv.; 3:14 v.; 8:8; 9:1). "Het talrijkst zijn echter de aankondigingen waarin YHWH, die immers ook de Heer der geschiedenis is, het oordeel over Israël laat aankondigen in de vorm van oorlogsgeweld, waarbij een vijandig volk Israël niet alleen met verwoesting en leed (3:11; 5:3; 7:7-9) maar ook met deportaties (4:2 v.; 5:5, 27; 6:7; 7:11, 17) zou treffen."

vooral die terreinen van het leven betreffen die een zekere menselijke activiteit veronderstellen. Hoewel ziekte, een natuurramp of oorlog als achtergrond van een 'Wirkungslosigkeitsspruch' kan functioneren, vormt een zodanig thema daarvan in geen enkel geval de directe inhoud. Daarentegen zijn akker- en wijnbouw, met hun veronderstelde arbeid van zaaïen en planten, wel dikwijls het thema van een 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Dit geldt niet voor het thema 'vee', dat in de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitsspruch' ontbreekt en meer een plaats lijkt te hebben gevonden in vervloekingen aangaande vreemde profiteurs (Deut. 28:31; Jer. 5:17; 13:20; Ez. 25:4; als zegen in Jes. 61:5). De reden voor de afwezigheid van dit thema in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' schuilt waarschijnlijk daarin, dat een specifieke handeling, die wezenlijk is voor het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', bij het thema 'vee' ontbreekt. In de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Hos. 5:6 functioneert het thema 'vee' slechts zijdelings in het verband van de cultus. Wel zijn verschillende soorten werk (bijvoorbeeld het bouwen van huizen of in het algemeen: zwoegen), alsook het gezinsleven met zijn vele activiteiten (eten, drinken, zich kleden, een vrouw trouwen, kinderen verwekken) veel voorkomende themata van een 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Ten slotte zijn hier ook die spreuken te noemen die een verstoorde cultus en een vergeefs zoeken van YHWH in het vooruitzicht stellen. Men bedenke daarbij dat het onderhouden van de cultus voor de Israëliet geen apart 'geestelijk' onderdeel naast het dagelijkse leven was, maar dat deze de cultus beleefde als onderdeel van het dagelijks bestaan in al zijn geledingen.

Onderverdeeld naar themata rangschikken we de 'Wirkungslosigkeitssprüche' en haar nevenvormen als volgt:

- Het akkerland:
Gen. 4:12a; Lev. 26:16b, 20; Deut. 28:38; Jer. 12:13a α ; Micha 6:15a; Hagg. 1:6a α ; Job 31:8a; Joz. 24:13a α ; Jes. 62:8a, 9a α
- Wijn- en andere gaarden:
Deut. 28:30b, 39, 40; Amos 5:11b; Micha 6:15b; Sef. 1:13b β ; Deut. 6:11a β ; 20:6; Joz. 24:13b; Jes. 62:8b, 9b α ; 65:21b, 22a β ; Jer. 29:5b; 31:5; Amos 9:14a β -b
- Diverse inspanningen:
Jer. 12:13a β ; Micha 6:14b; Hagg. 1:9a
- Bouwen van huizen en steden:
Deut. 28:30a β ; Amos 5:11a β ; Sef. 1:13b α ; Mal. 1:4a β ; Job 8:15; Deut. 6:10b-11a α ; 20:5; Joz. 24:13a β ; Jes. 65:21a, 22a α ; Jer. 29:5a; Amos 9:14a α
- Eten en drinken:
Lev. 26:26b; Jes. 9:19a; Hos. 4:10a α ; Amos 4:8a; Micha 6:14a; Hagg. 1:6a β
- Zich kleden:
Hagg. 1:6a β ; Job 27:17a
- Vrouwen:
Deut. 28:30a α ; Deut. 20:7
- Kinderen:
Deut. 28:41; Hos. 9:12a, 16b
- Overspel als beeld voor afval van YHWH:
Hos. 2:9a α ; 4:10a β

- Zoeken (object algemeen):
Jes. 41:12a; Hos. 2:9aß
- Zoeken/roepen (object YHWH):
Jer. 11:11b; Amos 8:12; Micha 3:4a; Zach. 7:13; Spr. 1:28

In verschillende series 'Wirkungslosigkeitssprüche' duiden enkele combinaties van themata een zekere volheid aan. Het vanuit de context gemotiveerde oordeel wordt daardoor als radicaal en compleet voorgesteld. Zo stelt de reeds genoemde tekst Deut. 28:30 met de trits 'vrouw-huis-wijngaard' het totale leven onder het oordeel (cf. Deut. 20:5-7; Jer. 29:5-6). Elders symboliseert de combinatie 'huis-wijngaard' (Amos 5:11; Sef. 1:13; cf. Jes. 65:21-22; Amos 9:14) het complete welzijn van de Israëliet, wiens ideaal het is in vrede onder zijn eigen wijnstok neer te zitten³²⁶ (cf. Micha 4:4; Zach. 3:10). Op andere wijze geldt dit voor combinaties die de hele land- en wijnbouw onder het gericht stellen (Deut. 28:38-40; Micha 6:15; cf. Jes. 62:8-9).

6.2. De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' en de directe context

In veel gevallen sluit de thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' nauw aan bij de directe context. Hoewel de eigen grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' met de haar typerende antithetische relatie van protasis en apodosis, bewaard blijft en de spreuk daardoor haar eigen karakter behoudt, komt de inhoud vaak overeen met in de omringende verzen aan de orde zijnde themata. Daarbij onderscheiden we naast 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarvan thematiek en vocabulaire min of meer algemeen-traditioneel genoemd kunnen worden, spreuken waarvan het vocabulaire voor een aanzienlijk deel door de directe context is bepaald.

Tot de eerste groep rekenen we onder andere 'Wirkungslosigkeitssprüche' met in het genre dikwijls voorkomende combinaties van woorden als 'eten/drinken-verzadigd worden', 'zaaien-oogsten', 'planten-(wijn) drinken', 'bouwen-wonen' of 'zoeken-vinden'. Spreuken met deze themata kenmerken zich door een tot op zekere hoogte gemeenschappelijk vocabulaire (cf. de bespreking van de afzonderlijke themata), dat terug lijkt te voeren op bestaande tradities. Aangezien deze spreuken niet alleen qua vorm, maar ook qua vocabulaire ten aanzien van details een grote onderlinge variatie vertonen, ligt het voor de hand te denken aan gemeenschappelijke mondelinge tradities van vloek en zegen, waaruit ook de oud-testamentische auteurs geput hebben. De verschillende wijzen waarop dergelijke algemeen-traditionele spreuken in het Oude Testament in detail werden angewend, laat ook ten aanzien van deze spreuken een aanzienlijke beïnvloeding door de directe context zien. Zo toont een vergelijking tussen

---

³²⁶Cf. B. Maarsingh, *Maatschappij-critiek in het Oude Testament. Het jubeljaar* (Bijbel en Gemeente 13), Kampen z.j., 63 v..

enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' met de thematiek 'bouwen-wonen' hoe een algemeen-traditioneel thema mede onder invloed van uiteenlopende contexten door middel van een onderling afwijkend vocabulaire verschillende accenten heeft gekregen. In de dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' van Sef. 1:13b sluit de eerste spreuk met de aankondiging van het vergeefse bouwen aan bij de context van de verwoesting van rijkdommen en huizen van de zelfgenoegzame rijken van Jeruzalem. Het vocabulaire van de spreuk is sober en bevat behalve de verba *bānā* en *yāšab* slechts het object *bāttīm*. In Amos 5:11aβ treffen we een soortgelijke onheilsaankondiging aan, waarbij het object *bāttīm* echter is voorzien van het in overeenstemming met de omringende verzen versterkende adjectivum *gāzīt*. In het kader van de weer andere context van het in gebruik nemen van pas verworven eigendommen is in de nevenvorm Deut. 20:5aα aan hetzelfde object het adjectivum *hādāš* toegevoegd. Nog maar gedeeltelijk herkenbaar is de woordcombinatie 'bouwen-wonen' in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Mal. 1:4. In het kader van een door een bodeformule ingeleid Godswoord wordt de apodosis van deze spreuk gevormd door een zelfstandige oordeelsaankondiging van YHWH. Niet alleen ten aanzien van de vorm, maar ook met betrekking tot het gebruikte vocabulaire valt derhalve de vrijheid op waarmee het genre in het Oude Testament werd gehanteerd.

Evenzeer in het kader van de context functioneert de, ook als algemeen-traditioneel te beschouwen, spreuk Lev. 26:26b. Toch sluit de tegenstelling tussen de verba '*ākal* en *šāba*' niet geheel naadloos aan bij het daaraan voorafgaande beeld van tien brood bakkende vrouwen (vers 26a). Dit beeld duidt namelijk op een grote schaarste aan brood tijdens een oorlogssituatie, terwijl de vervloeking van vers 26b zonder voorbehoud de handeling 'eten' veronderstelt. Ook ten aanzien van de trits 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:30 lijken traditionele themata (vrouw, huis, wijngaard) te zijn opgenomen. Daarbij wordt het thematische verband met de verzen 31-33 gevormd door de gedachte aangaande het ten prooi vallen van vrouw, kinderen en goederen aan vijanden. Voorts functioneren verschillende spreuken met de algemeen-traditionele thematiek 'zoeken-vinden' en/of 'roepen-antwoorden' binnen het toepasselijke kader van valse godsdienstigheid of het weigeren te luisteren naar YHWH. De straf is dan analoog aan het vergrijp: de God die men aanvankelijk niet wilde zoeken, zal zich als gevolg hiervan niet laten vinden (Hos. 5:6; Amos 8:12; Jer. 11:11; Micha 3:4; Zach. 7:13; Spr. 1:28).

Een voorbeeld van een 'Wirkungslosigkeitsspruch' die niet alleen in detail aan de context is aangepast, maar waarbij ten aanzien van de in de spreuk verwoorde tegenstelling zelf het vocabulaire van de context lijkt te zijn opgenomen, is Gen. 4:12a. Het kernwoord *hā'^adāmā*, 'de akkerbodem', dat de context van dit versdeel kenmerkt, beheerst ook de in deze spreuk vervatte vervloeking. Bovendien is het verbum '*ābad* een belangrijk kernwoord in voorafgaande hoofdstukken (Gen. 2:5, 15; 3:23; 4:2). Een relevante vervloeking in dezen is ook Jes. 9:19a, waar de gedachte van de niets ontziende naijver in de omringende

verzen is omgezet in een dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' met bijpassend vocabulaire (*gāzar*, 'snijden'; *ākal*, 'verslinden', cf. Jes. 9:19b). Thematiek en vocabulaire van de dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' Jer. 12:13 lijken eveneens te zijn gekozen onder invloed van de directe context. Het vergeefse zaaien en zwoegen, met slechts dorens als opbrengst, sluit aan bij het in de voorafgaande verzen getekende beeld van de verwoeste akkers tengevolge van de toorn van YHWH. Enkele duidelijke voorbeelden van sterk door de directe context bepaalde 'Wirkungslosigkeitssprüche' vinden we ook in de profetieën van Hosea. Het thema van de 'ontucht' van Israël, die zowel beelden als boodschap van deze profeet in het bijzonder typeert³²⁷, werkt ook door in de inhoud van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in 2:9; 4:10; 5:6 en 9:12, 16. Ook het vocabulaire van verschillende spreuken (met name Hos. 2:9a en 4:10aβ), met woorden als *rādaf pi'el*, 'nalopen' (van minnaars); *nāśag hif'il*, 'bereiken' (van minnaars); *zānā hif'il*, 'hoereren'; *pāraṣ*, 'in menigte uitbreken', is daarbij door de directe context bepaald.

Ook Micha 6:14 bevat, parallel aan een spreuk met de meer voorkomende thematiek 'eten-verzadigd worden', een unieke spreuk die nauw verband houdt met de voorafgaande passage Micha 6:10 vv..³²⁸ De onrechtmatig verkregen 'schatten van goddeloosheid' zal men trachten te bergen zonder een veilige bergplaats te bereiken. De in Hagg. 1:6 en 9 genoemde oordelen zijn eveneens qua thematiek en vocabulaire nauw verbonden met de omringende perikoop. Omdat de Judeeërs zich slechts inspannen voor hun eigen huizen met voorbijgaan aan de zorg voor het huis van YHWH, worden zij juist in hun huiselijk leven door de goddelijke vervloeking getroffen. In dit verband past ook de toevoeging in Hagg. 1:6 van een spreuk met betrekking tot het bijzondere thema 'zich kleden' aan twee voorafgaande twee spreuken met de algemeen-traditionele dubbele thematiek 'eten/drinken'. Op geheel eigen wijze en bepaald door de context functioneert het thema 'zich kleden' in Job 27:17. Ook de tot de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' te rekenen spreuken in Job 8:15 (over het vergeefse steunen van de goddeloze op zijn huis) kenmerken zich door een geheel eigen, met de directe context samenhangend, vocabulaire.

6.3. De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' nader onderzocht

In deze paragraaf richten we ons nader op de verschillende themata van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' en de daarbij behorende kernbegrippen. Uitgaande van het hierboven

---

³²⁷C. van Leeuwen, *Hosea (POT)*, Nijkerk 1978, 19, noemt de kanaänitische religiositeit als achtergrond van de verkondiging van Hosea: "Tegen deze religieuze ontrouw, dit loochenen van YHWH, de God van het verbond, voert Hosea een voortdurende polemiek."

³²⁸Cf. de argumentatie voor deze keuze bij de exegetische bespreking van Micha 6:14-15.

reeds opgestelde overzicht stellen we de diverse themata achtereenvolgens aan de orde.

6.3.1. Het akkerland

In een agrarische samenleving als die van het volk Israël ten tijde van het Oude Testament hingen welvaart en rijkdom voor een groot deel af van de mate van opbrengsten als gevolg van de bewerking van het akkerland. Verschillende gewassen, vooral tarwe (*hiṭṭā*) en gerst (*śe'ōrā*), werden in het oude Israël verbouwd. Terwijl tarwe normaliter voor de bereiding van brood werd gebruikt, diende gerst vooral als veevoer. Het resultaat van de akkerbouw correspondeerde vaak met het al dan niet vallen van de vroege (*yōrē*) of late regen (*malqōš*) in respectievelijk de maanden oktober/november en maart/april.³²⁹ D.C. Hopkins heeft in zijn studie over het agrarische leven in Kanaän gedurende de vroege ijzertijd benadrukt voor welke enorme uitdagingen de bewoners van de verschillende 'hooglanden' zich gesteld zagen. Daarbij werden diverse technieken aangewend om de risico's zoveel mogelijk te spreiden, zoals het gespreid zaaien op verschillende momenten in het jaar, het aanbrengen van variatie in gewassen (in zowel tuinen, akkers als boomgaarden) en het opslaan van delen van opbrengsten voor slechte tijden. Ook de veeteelt vormde tot op zekere hoogte een beveiliging bij het optreden van mislukte oogsten.³³⁰

In het licht van deze kwetsbaarheid van de akkerbouw, die ook door toedoen van vijanden, roofdieren of insectenplagen onder druk stond, is het niet verwonderlijk dat dit thema in vele zegen- en vloekspreuken terugkeert. Talrijk zijn de zegeningen aangaande voorspoedige opbrengsten van het land. Isaaks honderdvoudige oogst wordt als een rijke zegen beschouwd (Gen. 26:12) en overvloed van koren vormt ook de inhoud van diens vaderlijke zegen (Gen. 27:28). Gehoorzaamheid aan Gods geboden heeft tot gevolg dat het land zijn vrucht zal geven (Lev. 25:19; 26:4; Deut. 7:13; 28:4, 11; Ps. 128:2; Spr. 3:10). Vrucht op de akker is ook in heilsprofetieën een veelvuldig genoemd thema (Jes. 30:23; Ez. 34:27; Zach. 8:12; Mal. 3:11), wel het sterkst in de belofte dat de vijanden, aan wie de oogsten in vroeger tijd ten buit vielen, thans Israëls akkerlieden zullen zijn (Jes. 61:5; cf. Jes. 62:8). Meermalen wordt beleden dat YHWH de gever is van goede oogsten en opbrengsten (Deut. 32:13; Ps. 85:13; 107:37). Van belang is in dit verband ook het in het Oude Testament diep doorgedrongen besef dat YHWH de eigenaar is van Israëls land (Lev. 25:23).³³¹ Dit bewustzijn geeft zegen en

---

³²⁹Cf. K. Galling, art. Ackerwirtschaft, in *BRL*, 1-4.

³³⁰Cf. D.C. Hopkins, *The Highlands of Canaan. Agricultural life in the early Iron Age* (The social world of biblical antiquity series 3), Bradford-on-Avon/Wiltshire 1985, vooral 211 vv..

³³¹Cf. H. Wildberger, *Israel und sein Land*, *EvTh* 16 (1955), 404-422.

vloek ten aanzien van het land en de gaven van het land een extra dimensie. Tegenover de beleving van de opbrengst van het land als zegen van YHWH staat het onthouden of afnemen van de oogst als oordeel over ongehoorzaamheid. Als gevolg van ontrouw aan YHWH zal het land niet of spaarzaam zijn vrucht geven (Gen 3:17 v.; Deut. 11:17; Hos. 8:7; Amos 4:9; Hagg. 2:17, 20). Nog wranger is dit oordeel wanneer vreemden profiteren van Israëls oogsten (Jes. 1:7; Jer. 5:17; 6:12; 8:10; Ez. 25:4; Amos 7:17; Neh. 5:5). Ook in de klacht (Job 3:24) en de zelfvervloeking (Job 31:40) wordt het gebrek door het uitblijven van oogsten verwoord.

In dit kader betreffen ook verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche' deze thematiek. De protasis van deze spreuken bevat meestal een vorm van het verbum *zāra*, 'zaaien' (Lev. 26:16b; Deut. 28:38; Jer. 12:13a α ; Micha 6:15a; Hagg. 1:6a α ; Job 31:8a). In Gen. 4:12a wordt de handeling uitgebreider uitgedrukt door de combinatie van het verbum *'ābad*, 'bewerken', en het substantivum *'ādāmā*, 'akkerbodem'. Het zaaien gebeurde in het oude Israël met de hand (Pred. 11:6). Een ploeg met zaadtrecter, die in het tweestromenland bekend was, is in Palestina pas in de hellenistisch-romeinse tijd opgekomen.³³² Lev. 26:20 spreekt dan ook over het verbruiken (*tāmam*) van kracht (*kōah*). De inspanning, die met de bearbeiding van het land gepaard gaat, is door middel van het verbum *yāga* ook in Joz. 24:13a α benadrukt. In Jes. 62:9a α vermeldt, in het kader van het ten prooi vallen van de oogst aan vreemden (cf. 62:8a), een participium van *'āsaf*, 'verzamelen', de activiteit. Tegenover het betrekkelijk gelijke vocabulaire van de protasis in deze 'Wirkungslosigkeitssprüche' staan een rijke variatie in de apodosis. Het verbum dat de tegenstelling vormt met het in de protasis genoemde 'zaaien' is driemaal *'ākal*, 'eten' (Lev. 26:16b; Job 31:8a; Jes. 62:9a α), tweemaal *qāšar*, 'oogsten' (Jer. 12:13a α ; Micha 6:15a). In drie gevallen is, met behulp van een vorm van *nātan*, 'geven', sprake van het (niet) geven van opbrengst door respectievelijk *'ādāmā* (Gen. 4:12a), *'ērèš* en *'ēš* (Lev. 26:20). In Deut. 28:38 en Hagg. 1:6a α geeft de tegenstelling veel-weinig de spreuk vorm (met in de apodosis respectievelijk de verba *'āsaf* en *bō* 'hif'il'). De vermelding van plagen (Deut. 28:38) of vijanden/vreemden (Lev. 26:16b; Job 31:8a; Jes. 62:8a, 9a α), waardoor de vrucht van de akker voor het volk verloren gaat, maakt het oordeel extra bitter.

De bijzondere geladenheid van 'Wirkungslosigkeitssprüche' met deze thematiek springt des te meer in het oog, wanneer men bedenkt dat 'zaaien' en 'oogsten' in het Oude Testament dikwijls een vast woordpaar vormen. Spr. 12:11 (cf. 28:19) getuigt van de verwachting dat zij die de akker bewerken, ook met brood verzadigd zullen worden. Teksten als Ex. 23:10; Lev. 25:3, 22; 2 Kon. 19:29 (=Jes. 37:30) en Pred. 11:4 veronderstellen de ongebroken opeenvolging van 'zaaien' en 'inzamelen'. Een reeks van spreekwoorden typeert eveneens een levensgevoel waarin de

---

³³²Zo K. Gallig, in BRL, 3.

activiteit van het bewerken van de akker en het resultaat van het genieten van de opbrengst in elkaars verlengde worden gezien (Hos. 8:7; 10:12; Job 4:8; Ps. 126:5; cf. ook Jer. 12:13a α). Deze opeenvolging wordt in 'Wirkungslosigkeitsprüche' op radicale wijze doorbroken door de antithetische verbinding van de activiteit van het 'zaaien' en het niet verkrijgen van de vrucht daarvan. Tegen elke verwachting in blijft de op de akker verrichte inspanning zonder resultaat, aangezien het land haar opbrengst onthoudt of deze ten prooi valt aan vijanden. Op deze wijze drukken deze spreuken uit dat het samengaan van menselijke bewerking en inzameling van opbrengsten van het land dat YHWH zijn volk schonk en waarover Hij heer blijft, onlosmakelijk is verbonden met de dienst en gehoorzaamheid aan Hem.

6.3.2. Wijn- en andere gaarden

Behalve de akkerbouw namen ook wijn- en andere gaarden in het oude Israël een belangrijke plaats in. Reeds in het egyptische reisverslag van Sinuhe (ongeveer 1950 v. Chr.) wordt bericht over vijgebomen, olijfbomen en wijnstokken. Ook diverse oude reliëfs getuigen van de kenmerkende aanwezigheid van deze beplantingen in het oude Palestina.³³³ Het planten van wijnranken met goede pootplanten vond plaats op door stenen wallen omringde en daardoor tegen o.a. vossen (Hoogl. 2:15) beschermde velden. Naast de vrij groeiende wijnstok liet men de wijnranken ook langs bomen omhoog slingeren.³³⁴ Lev. 19:23-25 geeft een indruk van de inspanning die het aanleggen van een wijngaard vereiste, waarbij men volgens deze weergave pas in het vijfde jaar zelf de vrucht genoot.³³⁵

De grote waarde die men in Israël aan wijn- en andere gaarden hechtte komt onder andere tot uiting in het dikwijls in het Oude Testament verwoorde ideaal dat elke Israëliet onder zijn eigen wijnstok en vijgeboom in vrede kan neerzitten (1 Kon. 4:25; Jes. 36:16 (=2 Kon. 18:31); Micha 4:4; Zach. 3:10; cf. ook Hab. 3:17). Het bezit van wijngaarden, alsook het vrucht dragen van ander geboomte en tuinen komt dan ook in tal van zegenspreuken en heilsprofetieën voor (Lev. 26:4; Jes. 61:5; Ez. 28:26; 34:17; Joël 2:22; 3:18; Zach. 8:12; Mal. 3:11; Ps. 107:37; Spr. 3:10; cf. Pred. 2:4, 5). Op uiteenlopende wijze functioneert ook in vormen van beeldspraak en allegorie het thema van wijngaard/wijnstok (Jes. 5:1-7; Ez. 17:5 vv.; 19:10 vv.; Ps. 80:9 vv.) en bomen (Jer. 17:8; Ps. 1; 92:13-15). Men denke in dezen ook aan de vooral bij Jeremia steeds terugkerende uitdrukking 'bouwen en planten' (Jer. 1:10; 18:9; 31:28 42:10; 45:4; cf. Amos 9:15). De verklaring voor het, niet alleen in overdrachtelijke zin, in vele teksten voorkomen van beide begrippen als woordpaar, onder

---

³³³Cf. K. Gallig, art. Baum- und Gartenkultur, in *BRL*, 32.

³³⁴Zo K. Gallig, in *BRL*, 33.

³³⁵Cf. B. Maarsingh, o.c., 170.

andere ook in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' Deut. 28:30; Amos 5:11; Sef. 1:13 (cf. Deut. 6:10 v.; 20:5-6; Joz. 24:13; Jes. 65:21 v.; Jer. 29:5, 28; Ez. 28:26), zoekt R. Bach in het feit dat deze formule spreekt van de grote en belangrijke eenmalige verrichtingen van de israëlitische boer, werkzaamheden die zijn leven onderscheiden van het nomadenbestaan. Daarbij wordt de meest noodzakelijke verrichting ('bouwen') gevolgd door de meest vreugdevolle ('planten').³³⁶ Tegenover de zegeningen staan de spreuken die een of andere vorm van onheil over wijn- en andere gaarden aanzeggen. Niet alleen in oordeelsspreuken over Israëel (Jes. 1:29; 5:9, 10; 32:10; Jer. 5:17; 8:13; Hos. 2:11; 9:2; Amos 4:9; Hagg. 2:17, 20; Neh. 5:5), maar ook over de volken (Jes. 6:8; 17:10-11; 18:5-6) en zelfs ten aanzien van de hele aarde (Jes. 24:7 vv.) is het thema verwoord.

Op scherpe wijze wordt in een aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' het genieten van de vrucht van de gaarden ontzegd. De vanzelfsprekend geachte samenhang tussen inspanning en opbrengst wordt ook hier gefrustreerd. Het vrijwel algemeen gebruikte verbum in de protasis is *nāṭa*, 'planten', meestal verbonden met de enkelvoud- of meervoudvorm van *kêrêm*, 'wijngaard' (Deut. 28:30b, 39; Amos 5:11b; Sef. 1:13bβ; Deut. 6:11aβ; 20:6; Joz. 24:13b; Jes. 65:21b, 22aβ; Jer. 31:5; Amos 9:14a). In Deut. 28:39 bevat de protasis een tweede, parallel verbum met meer algemene betekenis ('*ābad*, 'bewerken'). De zegenspreuk Jes. 62:9b opent met een participium van *qābaš*, 'verzamelen'. In Amos 9:14b is de protasis van de parallelle spreuk ten aanzien van tuinen (*gannōt*) geformuleerd met behulp van het verbum '*āsā*, 'maken' (cf. Jer. 29:5 met *nāṭa*'). In Deut. 6:11aβ en Joz. 24:13b behelst het object van het planten behalve wijngaarden ook olijfbomen (*zētīm*). In Deut. 28:40 en Micha 6:15b (enkelvoud met collectieve betekenis in parallellie met *tīrōš*, 'most') is dit thema afzonderlijk geformuleerd, respectievelijk in combinatie met de verba *hāyā*, '(voor u) zijn', en *dārak*, 'treden'. Het treden van de druiven door de wijnbouwers vond plaats in een ondiepe, in een kalkstenen bodem uitgehouwen bak. De vloeibare most stroomde vandaar, soms via buizen, naar een lager gelegen kuip, waarna de wijn in geitenleren zakken werd opgeslagen.³³⁷

Tegenover de activiteit van het planten van wijngaarden (en treden van most) staat in zes spreuken het verbum *šātā*, 'drinken', waarvan vijfmaal aangevuld met het substantivum *yayin*, 'wijn' (Deut. 28:39; Amos 5:11b; Micha 6:15bβ; Sef. 1:13bβ; Amos 9:14a) en één keer met *tīrōš*, 'most' (Jes. 62:8b). In Deut. 28:39 bevat de apodosis net als de protasis twee verba: de protasis *nāṭa*, 'planten', en '*ābad*, 'bewerken'; de apodosis *šātā*, 'drinken', en '*āgar*, 'opslaan' (van voedsel). Opmerkelijk is dat in drie gevallen niet het voor de hand liggende 'drinken'

---

³³⁶R. Bach, *Bauen und Pflanzen*, in *Studien zur Theologie der alttestamentlichen Überlieferungen* (Festschrift G. von Rad), Duisburg-Ruhrort 1961, 15 vv.

³³⁷Cf. K. Gallig, art. Wein und Weinbereitung, in *BRL*, 362.

maar een vorm van *'a_kal*, 'eten', op de activiteit van het planten van wijngaarden volgt (Joz. 24:13b; Jes. 65:21b, 22a^ß met subject *'a_hēr*). Daarbij zal gedacht zijn aan het eten van druiven of het nuttigen van daarvan bereide rozijnenkoeken. Deze koeken dienden als soldatenvoedsel (1 Sam. 25:18; 30:12), in betere kwaliteit ook als eten voor anderen (2 Sam. 6:19; Hoogl. 2:5) en zelfs als cultische gave (Hos. 3:1).³³⁸ In drie gevallen staat tegenover het verbum *nāṭa'* een vorm van *hālal* pi'el, hier met de betekenis 'als gebruikelijk behandelen/in gebruik nemen'³³⁹ (Deut. 20:6a^α; 28:30b; Jer 31:5). In beide spreuken ten aanzien van tuinen bestaat de apodosis uit een combinatie van het verbum *'ākal*, 'eten', en het substantivum *p^erī*, 'vrucht'. Het planten van olijfbomen (Deut. 28:40) en het treden van olijven (Micha 6:15b) worden gevolgd door een vorm van *sūk*, 'zalven' en het object *šēmèn*, '(olijf)olie'. Niet zal men zich zalven met de olie van olijven, waarvoor men zich zoveel moeite heeft getroost.

6.3.3. Diverse inspanningen

Onder deze noemer vatten we enkele onderling zeer uiteenlopende 'Wirkungslosigkeitssprüche' samen. Doordat er in deze spreuken nauwelijks sprake is van een gemeenschappelijk vocabulaire, verwijzen we voor de betekenis van de kernbegrippen naar de exegetische bespreking van de afzonderlijke teksten. De hier genoemde spreuken vertonen in zoverre een thematische overeenkomst dat de in de protasis door middel van een verbum genoemde handeling steeds wordt gekenmerkt door een zekere inspanning en/of intensiteit. Zo duidt de protasis van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Micha 6:14b een intensieve activiteit aan door middel van het verbum *sūg* hif'il, 'wegbrengen' (tegenover het in de apodosis genoemde *pālaṭ* hif'il, 'in veiligheid brengen'). In Jer. 12:13a^ß staan de verba *hālā* nif'al, 'zich ziek maken/ zich pijnigen' en *yā'al* hif'il, 'voordeel verkrijgen', tegenover elkaar. In Hagg. 1:9a omvat de inspanning zowel het 'uitzien' (inf. abs. van *pānā*) als het 'bije brengen' (*bō'* hif'il), waarvan volgens de apodosis het resultaat uitblijft.

6.3.4. Bouwen

Al dan niet veilig te kunnen wonen in huizen en steden is een regelmatig voorkomend thema in zegen- en vloekspreuken. In menige zegenspreuk wordt een ongestoord wonen in vrede en rust in het vooruit gesteld (Lev. 26:5; 2 Sam. 7:10; Hos. 11:11; Zach. 14:11; Job 21:9). Daarentegen bevatten veel onheilsaankondigingen de dreiging dat huizen en steden verwoest worden (Jes. 27:10; Jer. 5:17; Ez. 26:12; Zach. 14:2) of in de handen

---

³³⁸Cf. K. Galling, in *BRL*, 362.

³³⁹Zie ten aanzien van de verschillende mogelijkheden voor de herleiding van dit verbum de exegetische bespreking van Deut. 28:30b en Jer. 31:5.

van vijanden vallen (Jer. 6:12; Klaagl. 5:2). In veel spreuken komen de verba *bānā*, 'bouwen', en *yāšab*, 'wonen', als woordpaar voor (Deut. 8:12; 2 Kron. 2:3; 6:2; Ps. 69:36). Het bouwen van huizen en erin wonen werd als een bijzondere zegen beschouwd.³⁴⁰

De 'Wirkungslosigkeitssprüche' ten aanzien van dit thema verkondigen een breuk in deze bestaanszekerheid. Omgekeerd bevatten vele nevenvormen een belofte die de samenhang van 'bouwen' en 'wonen' garandeert. In verreweg de meeste spreuken wordt de tegenstelling gevormd door de verba *bānā* en *yāšab*. De activiteit van het bouwen is vaak voorzien van het object *bāttīm*, 'huizen' (Amos 5:11aβ; Sef. 1:13bα; Jes. 65:21a; Jer. 29:5a), enkele malen ook in de enkelvoudvorm *bayit* (Deut. 20:5aα; 28:30aβ). In Amos 5:11aβ is het adjectivum *gāzīt*, '(uit steen) gehouwen', een aanduiding van relatieve luxe, daar huizen vaak uit het goedkopere materiaal leem werden opgetrokken (cf. Deut. 20:5aα met adjectivum *ḥādāš*).³⁴¹ Steden ('*ārīm*) vormen het object in Deut. 6:10b (met toevoeging *g^edōlōt w^etōbōt*); Joz. 24:13aβ; Amos 9:14aα (met adjectivum *n^ešammōt*, 'verwoeste'). In twee gevallen is het voorwerp van het bouwen uit de context af te leiden (Mal. 1:4: steden; Jes. 65:22aα: huizen). In Deut. 6:11aα vormt niet het bouwen, maar het vullen van huizen met goederen het thema (verbum en adjectivum van *mālē*, 'vol zijn'). In Job 8:15 betreft dit het 'steunen op' (*šā'an nif'al*) en 'versterken van' (*ḥāzaq hif'il*) het huis. De inhoud van de apodosis correspondeert daarmee door middel van twee verba met de betekenis '(blijven) staan' (respectievelijk '*āmad* en *qūm*). In de meeste gevallen bevat de apodosis een vorm van *yāšab*, 'wonen' (Deut. 28:30aβ; Amos 5:11aβ; Sef. 1:13bα; Joz. 24:13aβ; Jes. 65:21a, 22aα met vermelding van '*aḥēr*, 'vreemde'; Jer. 29:5a; Amos 9:14aα). Uitzonderingen hierop zijn Deut. 20:5 (*ḥānak*, '(in)wijden'; cf. 1 Kon. 8:63) en Mal. 1:4, waarin de apodosis een Godsoordeel in de ik-vorm bevat (verbum *hāras*, 'neerhalen/afbreken').

---

³⁴⁰A.R. Hulst, art. *bānā*, bauen, in *THAT I*, 326, stelt hierbij: "es ist Ausdruck für das Lebensglück und den vollen Genuss der Gaben des von Gott dem Volke geschenkten Kulturlandes."

³⁴¹Cf. ten aanzien van de bouw en inrichting van huizen in het oude Israëel H. Rösel, art. Haus, in *BRL*, 138-141.

6.3.5. Eten en drinken

In 'Wirkungslosigkeitssprüche' met dit thema domineren drie verba die betrekking hebben op een elementaire levensfunctie: 'ākal, 'eten'; šātā, 'drinken'; śāba', 'verzadigd worden'.³⁴² Dikwijls komen zij in woordparen voor. Zo functioneert 'eten en drinken' in vele teksten als een vaste uitdrukking (Gen 24:54; 25:34; 26:30; Ex. 24:11; 34:28; Deut. 9:9, 18; Richt. 9:27; 19:6; etc.).³⁴³ Ook 'eten en verzadigd worden' of 'eten tot verzadiging' is een veel gebruikte aanduiding van welvaart en welzijn (Lev. 25:18; 26:4; Deut. 8:10, 12; 11:15; 26:12; Jes. 55:2 (beeldspraak); Joël 2:26; Neh. 9:25; Ps. 22:27; 78:25, 29; Spr. 13:25; 2 Kron. 31:10). De combinatie 'drinken en verzadigd worden' komt, behalve in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Amos 4:8, slechts op zwakkere wijze in Spr. 30:16 voor. Eten zonder verzadigd te worden gold voor de Israëliet als een nachtmerrie (Jes. 29:8). Wanneer enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' dan in werkelijkheid onheil aankondigen over 'eten en drinken', grijpt dit diep in in de basis van het dagelijks bestaan. Ook de levensvreugde, in het kader waarvan 'eten en drinken' dikwijls functioneren (1 Kon. 4:20; 2 Kon. 18:31; Jes. 22:13), en de gemeenschap met mensen (Gen. 18:5-8; 43:32; Richt. 14:10; Job 1:4) staan door het oordeel hierover onder grote druk.

In alle relevante teksten bevat de apodosis een vorm van śāba', 'zich verzadigen'. Slechts wanneer een parallelle spreuk dit verbum bezigt, wordt een ander werkwoord opgenomen: in Jes. 9:19aα rā'ēb, 'honger hebben'; in Hagg. 1:6aβ šākar, 'dronken worden' (in beide verzen in parallelie met śāba'). Doordat de bij deze thematiek horende verba voor zichzelf spreken, ontbreekt normaliter een object. Alleen in Jes. 9:19a vinden we in het licht van de desbetreffende beeldspraak de bijstellingen 'naar rechts' en 'naar links', terwijl ook in Amos 4:8a de uitgebreide protasis met verschillende bijstellingen opvalt. Meestal bestaat deze evenwel uit een enkel verbum: 'ākal, 'eten', in Lev. 26:26b; Jes. 9:19aβ; Hos. 4:10aα; Micha 6:14a; Hagg. 1:6aβ; šātā, 'drinken', in Amos 4:8a (als inf. constr. bij nūa', 'wankelen') en Hagg. 1:6aβ. De parallelle spreuk in Jes. 9:19aα vermeldt het verbum gāzar, 'snijden'.

6.3.6. Zich kleden

Twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' hebben, elk op eigen wijze, betrekking op het thema 'zich kleden'. In Hagg. 1:6aβ vermeldt

---

³⁴²Cf. G. Gerleman, art. 'ākal, essen, in *THAT I*, 139; art. šātā, trinken, in *THAT II*, 1023 en art. śāba', sich sättigen, in *THAT II*, 819.

³⁴³R. Smend, Essen und Trinken - ein Stück Weltlichkeit des Alten Testaments, in *Beiträge zur alttestamentlichen Theologie* (Festschrift W. Zimmerli), Göttingen 1977, 450 stelt: "im Gegenüber zum Nicht-Essen und Nicht-Trinken bezeichnet oft das Essen und Trinken den entspannten, normalen, natürlichen Zustand."

de protasis als handeling het verbum *lābaš*, 'zich kleden'. Het uitblijvende resultaat is verwoord door een inf. abs. van *ḥāmam*, 'warm worden'. De samenhang van deze spreuk met twee eveneens korte spreuken aangaande 'eten en drinken' geeft aan dat hier bedoeld wordt op het 'zich kleden' als alledaagse, elementaire en voor het leven noodzakelijke handeling.³⁴⁴ Daarentegen valt in Job 27:17a het accent meer op kleding als teken van luxe en welvaart. Dit komt onder meer tot uiting in de opbouw van de vervloeking. Het 'zich kleden' is hier niet de basishandeling, maar het in de apodosis genoemde doel van het bereiden van kleding (*kūn hif'il*; cf. Job 27:16). De rechtvaardige (*ṣaddīq*) zal zich kleden met wat de goddeloze heeft verworven.

6.3.7. Vrouwen

Een in verschillende oordeelsspreuken aangekondigd onheil betreft het lot van vrouwen die toevallen aan vijanden en door hen worden geschonden (Jes. 13:16; Jer. 6:12; 8:10; Zach. 14:2; Job 31:10). Ook de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Deut. 28:30a α behelst dit thema als onderdeel van een trits spreuken die samen het totale levenswelzijn bestrijken. De protasis spreekt over het ondertrouwen van een vrouw (*'āraš pi'el* met object *'iššā*), waarna de apodosis voorzegt dat een andere man (*'iš 'aḥēr*) haar zal misbruiken. In overeenkomstige termen is de activiteit van het 'ondertrouwen' verwoord in de nevenvorm Deut. 20:7. Tegenover het verbum *'āraš*, 'ondertrouwen', staat hier een vorm van *lāqaḥ*, 'nemen'. Wie een vrouw heeft ondertrouwd, maar nog niet in huwelijks- en geslachtsgemeenschap met haar is getreden, ontvangt vrijstelling van militaire dienstplicht. Ook bij deze spreuk staat op de achtergrond de dreiging dat een andere man zich de ondertrouwde vrouw zal toeëigenen. Evenals Deut. 28:30a α functioneert Deut. 20:7 in het verband van de thematische drieslag 'vrouw-huis-wijngaard', waarbij de spreuk aangaande de ondertrouwde vrouw nu niet vooraan staat, maar de rij sluit.

6.3.8. Kinderen

Talrijk zijn in het Oude Testament de teksten die aangeven hoezeer vruchtbaarheid en veelheid van kinderen als een zegen worden ervaren (Gen. 9:7; 17:6; Deut. 7:13; 1 Sam. 2:5; Ez. 36:11; Ps. 105:25; 113:9; 128:2). Ook het omgeven zijn van ouders door hun kinderen in een toestand van vrede en rust is een dikwijls terugkerend thema (Zach. 10:9; Job 21:8). Des te erger is het als kinderen worden afgenomen door ziekte, oorlog of ballingschap (Jer. 5:17; Ez. 23:25; 47; 24:21, 25; Hos. 9:13;

---

³⁴⁴E. Jenni, art. *lābaš*, sich bekleiden, in *THAT I*, 868, spreekt over "Kleidung neben Nahrung als elementare Lebensnotwendigkeit" (cf. Gen. 28:20; Jes. 4:1; 2 Kron. 28:15). Zie ten aanzien van de verschillende wijzen van kleding o.a. H. Weippert, art. Kleidung, in *BRL*, 185-188.

Joël 3:8; Job 27:14; cf. ook zegen in Jes. 49:17; 60:4; 65:23).³⁴⁵ Enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' handelen op uiteenlopende wijze over deze thematiek. In twee spreuken is de activiteit in de protasis verwoord door het verbum *yālad*, 'baren' (Deut. 28:41 met object 'zonen en dochters'; Hos. 9:16b). In Deut. 28:41 staat daartegenover de aankondiging dat de verkregen kinderen niet voor hun ouders zullen zijn (verbum *hāyā*; tegen de achtergrond van ballingschap). De apodosis van Hos. 9:16b bevat een zelfstandig Godsoordeel in de ik-vorm (verbum *mūt hif'il*, 'doden'). Een overeenkomstig oordeel van Godswege wordt ook in Hos. 9:12a aangezegd. Tegenover het grootbrengen (*gādal pi'el*) van kinderen staat de vermelding dat YHWH hen ervan zal beroven (*šākal pi'el*).

6.3.9. Overspel als beeld van afval van YHWH

In de profetie van Hosea treffen we enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' aan, waarvan de thematiek nauw aansluit bij de Hosea zozeer kenmerkende beeldspraak van hoererij met betrekking tot Israëls afval van YHWH ten gunste van andere goden. Het duidelijkste voorbeeld betreft Hos. 4:10aβ. De protasis van deze korte spreuk bestaat uit een vorm van *zānā hif'il*, 'hoereren', dat ook elders het godsdienstige overspel van het volk aanduidt (Hos. 1:2; 4:12; 18; 5:3; 9:1).³⁴⁶ In voortgezette beeldpraak kondigt de protasis het oordeel over de gepleegde hoererij aan: zij zullen niet 'in menigte uitbreken' (*pāraš*; cf. Ex. 1:12). Het beeld van het plegen van overspel bepaalt ook het vocabulaire van de eerste van twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Hos. 2:9a. Door middel van het 'nalopen' (*rādaf pi'el*) van minnaars wordt plastisch beschreven hoe Israël zich door de baaldienst laat verlokken. Het 'niet bereiken' (*nāšag hif'il*) van de minnaars duidt de vergeefsheid hiervan aan.

6.3.10. Zoeken (object algemeen)

De combinatie 'zoeken en vinden' is een in het Oude Testament veel voorkomend woordpaar. Het betreft in bijna alle gevallen de verba *bāqaš pi'el* en *māšā'* (2 Sam. 17:20; 1 Kon. 1:3; 2 Kon. 2:17; Ps. 37:37; Pred. 7:28). C. Westermann heeft aangetoond aan dat *bāqaš*, 'zoeken', steeds betrekking heeft op iets dat is verloren of vermist. Daardoor past het zeer goed in samenhang

---

³⁴⁵Cf. ten aanzien van het oordeel aangaande zonen en dochters o.a. J. Kühlewein, art. *bēn*, Sohn, in *THAT I*, 322.

³⁴⁶J. Kühlewein, art. *zānā*, huren, in *THAT I*, 519 v., beschijft hoe deze beeldspraak van Hosea doorwerkt in de profetieën van Jeremia (2:20; 3:1, 6, 8) en Ezechiël (16; 23) en in de deuteronomistische formulering 'achter (vreemde) goden hoereren' (Ex. 34:15 v.; Deut. 31:16; Richt. 2:17; 8:27; 33).

met *māṣā'*, 'vinden'.³⁴⁷ Ook in enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' treffen we dit begripspaar aan. Het oordeel in deze spreuken houdt in dat de voor de bestaanszekerheid noodzakelijke samenhang tussen zoeken en vinden wordt doorbroken. Zij die zoeken zullen niet vinden. In de zinnebeeldige context van het plegen van overspel (zie boven) staan in de tweede spreuk van Hos. 2:9a de verba *bāqaš pi'el*, 'zoeken', en *māṣā'*, 'vinden', tegenover elkaar. Alle zoekpogingen van het de afgoden nalopende volk worden verijdeld. In Jes. 41:12a heeft de meestal als oordeelsaanzegging functionerende tegenstelling een positieve betekenis in de context van vijanden die Israël bedreigen. Men zal deze zoeken (*bāqaš pi'el*) maar niet vinden (*māṣā'*; cf. Ps. 37:36).

6.3.11. Zoeken/roepen (object YHWH)

De terminologie van 'Wirkungslosigkeitssprüche' met deze thematiek sluit gedeeltelijk aan bij bovengenoemde spreuken aangaande 'zoeken en vinden'. In een kwart van de teksten heeft *bāqaš*, 'zoeken', YHWH als object.³⁴⁸ Dikwijls is het verbum ook dan verbonden met *māṣā'*, 'vinden' (Deut. 4:29; Jer. 29:13; 1 Kron. 28:9; 2 Kron. 7:14; 15:2, 15). Dat YHWH zich laat vinden door wie Hem zoeken geldt als basis van een zegenrijk bestaan. Schokkend is derhalve de inhoud van 'Wirkungslosigkeitssprüche' die het doorbreken van de opeenvolging van het zoeken en vinden van YHWH in de cultus aanzeggen. Zo kondigt Hos. 5:6 aan dat het volk dat met offervee in het heiligdom komt om YHWH te zoeken, Hem niet zal vinden. De 'Wirkungslosigkeitsspruch' Amos 8:12 bestempelt het zoeken (inf. constr. van *bāqaš pi'el*; voorafgegaan door vormen van *nūa'*, 'dwalen' en *šūṭ pilel*, 'rondzwerven') van het woord van YHWH als vergeefs. Ondanks het intensieve zoeken zullen zij het niet vinden.

Een ander woordpaar dat dikwijls de relatie met YHWH aangeeft bestaat uit de verba *qārā'*, 'roepen', en *'ānā*, 'antwoorden'. Deze woordcombinatie komt vooral in de Psalmenliteratuur veelvuldig voor (Ps. 3:5; 17:6; 22:3; 86:7; 91:15; 138:3; cf. Job 5:1; Jer. 29:12). De grondbetekeningen van beide verba maken de wederkerige betrokkenheid nog duidelijker. Bij *qārā'* betreft dit namelijk het door stemgeluid trekken van iemands aandacht om met hem in contact te komen. De grondbetekenis van *'ānā*, die omschreven kan worden als 'reageren', sluit hier naadloos op

---

³⁴⁷Cf. C. Westermann, *Die Begriffe für Fragen und Suchen im Alten Testament*, in *Forschung am Alten Testament, Gesammelte Studien II* (Theologische Bücherei 55), München 1974, 168 (=KuD 6 (1960), 8). De combinatie tussen beide verba komt volgens G. Gerleman, art. *māṣā'*, vinden, in *THAT I*, 923, in het Oude Testament ongeveer 35 maal voor.

³⁴⁸Zo G. Gerleman, art. *bāqaš pi'el*, suchen, in *THAT I*, 335.

aan.³⁴⁹ Een verstoring van deze relatie stelt de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Spr. 1:28a in het vooruitzicht. Na het 'roepen' in de protasis vermeldt de apodosis dat YHWH niet antwoordt. In de parallelle spreuk in Spr. 1:28b staan de verba *šāḥar pi'el*, '(koortsachtig) zoeken', en *māṣā'*, 'vinden', tegenover elkaar. In Zach. 7:13 is de activiteit eveneens geformuleerd met een vorm van *qārā'*, 'roepen'. De frustratie hiervan is aangegeven door een negatie met het verbum *šāma'*, 'horen'. In zowel Jer. 11:11b als Micha 3:4a is het roepen aangeduid door *zā'aq*, '(luid) schreeuwen'. De apodosis verkondigt de vergeefsheid hiervan door vormen van respectievelijk *šāma'* en '*ānā'*: YHWH zal niet 'horen' en niet 'antwoorden'. Ondanks de variatie in het gebruik van verba, komt de inhoud van deze spreuken in de kern met elkaar overeen. Het contact met YHWH, dat de grondslag van het leven vormt, zal door het oordeel zijn verbroken, waardoor het menselijk bestaan in zijn diepste wezen wordt bedreigd. Concluderend kan worden gesteld dat de in 6.1. en 6.2. samengevatte thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' het brede terrein van het hele oud-israëlitische leven heeft omspannen.

---

³⁴⁹Deze grondbetekeningen worden aldus geformuleerd door C.J. Labuschagne, art. *qārā'*, rufen, in *THAT* 2, 668, en art. '*ānā'* 1, antwoorden, in *THAT* 2, 337.

7. HET FUNCTIONEREN VAN DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE' IN VERSCHILLENDE LITERAIRE VERBANDEN

In een drietal paragrafen onderzoeken we nader op welke wijze de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in verschillende literaire verbanden binnen het Oude Testament functioneren. Achtereenvolgens bepreken we de betekenis van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in reeksen van zegen en vloek, in de profetische literatuur en in de wijsheidsliteratuur.

7.1. De 'Wirkungslosigkeitsspruch' in reeksen van zegen en vloek

Het onderzoek naar de betekenis van zegen en vloek in de wereld van het oude oosten heeft belangrijke ontdekkingen opgeleverd voor het begrip van het Oude Testament. Duidelijk werd dat in oud-testamentische zegen- en vloekspreuken vele resten zijn bewaard van het oude magische denken.³⁵⁰ In dit denken is de vloek een in zichzelf werkende macht die, eenmaal uitgesproken, een onomkeerbare keten van oorzaak en gevolg in werking zet.³⁵¹ S. Mowinckel omschrijft zegen als "die Lebenskraft und das Lebensvermögen der Seele und die Äusserung dieser Kraft in Glück und Gedeihen und in der Ausbreitung des Glücks zu den Umgebungen".³⁵² Omgekeerd is de vloek "wie ein giftiger Stoff, der die Seele füllt, sie verzehrt und ausleert".³⁵³ Het magische karakter van de vervloeking wordt dikwijls onderstreept door symbolische handelingen die de bedoeling hebben de vloek op het doel te richten.³⁵⁴ Dat zegen en vloek hun doorwerking hebben

---

³⁵⁰Grondlegend in dezen zijn de vrijwel gelijktijdig verschenen studies van S. Mowinckel, *Segen und Fluch in Israels Kult und Psalmdichtung*, in *Psalmstudien*, Oslo 1922-1925, Band V, en J. Hempel, *Die israelitischen Anschauungen von Segen und Fluch im Lichte altorientalischer Parallelen*, in *Apoxysmata. Vorarbeiten zu einer Religionsgeschichte und Theologie des Alten Testaments* (BZAW 81), Berlin 1961, 30-113 (in 1925 reeds verschenen in *ZDMG* 79). Cf. ook de nog oudere studie van J. Pedersen, o.c., Strassburg 1914, 64 vv..

³⁵¹De gedachte van de onomkeerbaarheid van een uitgesproken zegen of vloek blijkt o.a. in Gen. 27:35, waar Isaak de eenmaal opgelegde zegen niet kan terugnemen en in 2 Kon. 22:19, waar Josia door zijn bekering het over het volk besloten oordeel wel kan uitstellen maar niet kan afwenden (zo J. Hempel, o.c., 35 v.).

³⁵²S. Mowinckel, o.c., 5

³⁵³S. Mowinckel, o.c., 61

³⁵⁴J. Hempel, o.c., 33 vv., noemt als voorbeelden van symbolische handelingen die ook in het Oude Testament het zegenen en vervloeken omgeven o.a.: handoplegging (Gen. 48:13 vv. bij zegen; Lev. 16:21 bij vloek); het uitstrekken van een speer (Joz. 8:18, 26); bespuwing (Deut. 25:9) en het geven van een geschenk bij de zegening ter begroeting of afscheid (Gen. 33:11; 1 Sam. 25:27). Door een aanraking tussen subject en object tot stand te brengen worden zegen of vloek zo op het doelwit gericht.

naar de naaste omgeving van een gezegende of vervloekte past eveneens in de magische context.³⁵⁵

Hoezeer het oude Israël was doortrokken van het magische denken beschrijft o.a. F.H. Cryer in een recente studie.³⁵⁶ Niet alleen op juridisch terrein (Joz. 7; 1 Sam. 10:17-22), maar in brede lagen van de maatschappij werd een scala van magische praktijken beoefend, hetgeen onder meer blijkt uit verwijzingen daarnaar in alle genres van de israëlitische literatuur. Evenals in andere 'magische samenlevingen' kan onderscheiden worden tussen enerzijds godsraadpleging zoals die door de brede massa van het volk werden gepraktiseerd en anderzijds 'elite-orakels' die voorkomen de boeken van Samuël en Richteren. Vergelijkbaar met omringende maatschappijen is ook de tendens in Israël en in de latere israëlitische literatuur (met name de deuteronomistische en priesterlijke geschriften/redacties) de magie ondergeschikt te maken aan het politieke en/of godsdienstige gezag. Terecht heeft K. Galling gewezen op de complexiteit van het begrip magie en de moeilijkheid van de afgrenzing ervan ten opzichte van het terrein van de religie.³⁵⁷ De alles beheersende gedachte in de magie is de automatische werking van de met een handeling gegeven immanente kracht, hetgeen Galling typeert als "in Praxis umgesetzte dynamistische Weltauffassung". Daartegenover staat in de religie het idee van een persoonlijke wil, die op verschillende wijzen beslissen kan. In de praktijk blijken de grenzen tussen magie en religie evenwel vloeiend en zijn tal van magische elementen in de religie opgenomen. Omdat ook een chronologische afbakening zich moeilijk laat vaststellen, kan men beter spreken van een magische laag dan van een magische periode. In het Oude Testament is de magische achtergrond van het vervloeken onder meer hoorbaar in het verbum 'ārār, dat etymologisch verwant is met het akkadische arāru, '(door een toverwoord) binden/bezweren'. Een ander begrip voor 'vervloeken' is 'ālā (met accent op 'zweren'), dat dikwijls funcioneert als een voorwaardelijke vervloeking ter garantie van de verbondstrouw. Verder zijn in dezen van belang de hebreeuwse woorden qālal pi'el (met accent op 'gering achten/smaden'); nāqab/qābab (met accent op 'verachten') en zā'am (met accent op 'doen schrikken'). Daartegenover staat voor 'zegenen' de ene wortel bārak, die op veelvormige wijze voorkomt.³⁵⁸ Ondanks hun oorspronkelijke substantiële karakter (C. Westermann: "Der Fluchspruch ist ursprünglich wie eine zersetzende Substanz, die in den davon Getroffenen eindringt und von innen her zerstörend wirkt"³⁵⁹), dienen zegen en vloek niet tot een magische sfeer beperkt te worden. Ook in het godsdienstige leven blijken ze immers veelvuldig hun plaats te hebben gevonden.³⁶⁰ Zo getuigen alleen al vele theofore persoonsnamen van het geloof in de godheid als verlener van zegen of vloek. Daarbij is in het Oude Testament onder

---

³⁵⁵Cf. J. Scharbert, *Solidarität in Segen und Fluch im Alten Testament und in seiner Umwelt. 1. Väterfluch und Vätersegen* (Bonner Biblische Beiträge 14), Bonn 1958.

³⁵⁶F.H. Cryer, *Divination in ancient Israel and its near eastern environment. A socio-historical investigation* (JSOT Suppl 142), Sheffield 1994

³⁵⁷K. Galling, art. Magie, in *RGG IV*, 595-601

³⁵⁸Cf. J. Scharbert, 'Fluchen' und 'Segnen' im Alten Testament, *Bibl 39* (1958), 1-26, en de door dezelfde auteur geschreven artikelen over enkele van genoemde kernwoorden in *TWAT I*, 279-285, 437-451, 808-841. Zie ook H.C. Brichto, *The problem of 'curse' in the hebrew Bible* (JBL Monograph Series 13), diss. Philadelphia 1963, 15 vv.; S.H. Blank, *The curse, blasphemy, the spell, and the oath*, *HUCA 23* (1950/51), 73-95.

³⁵⁹C. Westermann, art. Fluch, in *BHH I*, 487

³⁶⁰S. Morenz, art. Segen und Fluch, I. Religionsgeschichtlich, in *RGG V*, 1648-1649

invloed van het geloof dat God als de enige oorsprong en heer van zegen en vloek beschouwt, een wijziging in formulering aanwijsbaar.³⁶¹ Men wordt vervloekt 'in Gods naam' (Ps. 129:8) of 'voor God' (Joz. 6:26; 1 Sam. 26:19). Zegen- en vloekspreuken worden ook tot wens en bede om zegen (Num. 6:24-26; Ps. 134:3) of vloek (Num. 5:21; Jer. 17:18). Vaak zijn zegen- en vloekwoorden omgeven door motiveringen, voorwaarden, beloften of bezweringen (1 Sam. 26:25; Gen. 9:24; 2 Sam. 2:5; Gen. 49:7; 27:29; 1 Sam. 14:24; Richt. 21:28). Van belang is in dit verband ook het excurs 'Fluch und Gerichtsankündigung' van C. Westermann, waarin deze een overzicht geeft van verbanden tussen vervloeking en gerichtsankondiging in het Oude Testament.³⁶² Enerzijds zijn op tal van bijbelse plaatsen trekken bewaard van de vloek als een "Machtswirkung, die keiner ihn erst ausführender Götter oder Geister bedarf" (citaat G. van der Leeuw; o.a. zichtbaar in de vaste vloekformule 'ārūr). Anderzijds maakt de geschiedenis van Bileam (Numeri 22-24) duidelijk dat de 'geschichtslose' kracht van zegen en vloek, die door de bezitter van magische krachten naar believen kan worden aangewend, dienstbaar wordt gemaakt aan de wil en het handelen van YHWH. Een opvallend kenmerk dat het verlies van de magische kracht bij de overgang van vloek naar gerichtswoord aangeeft, is dat niet de mens zelf, maar zijn handelen voorwerp is van de vervloeking (Gen. 49:5-7). Ook de verbinding met een motivering (Deut. 27:15-26) tekent het op de achtergrond raken van het magisch-onpersoonlijke karakter van de vervloeking.³⁶³

Met betrekking tot het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' vinden we een duidelijk voorbeeld van een door magische sporen omgeven vervloeking in Gen. 4:12. Hoewel onderworpen aan het machtswoord van YHWH, ademt deze spreuk de magisch-onpersoonlijke sfeer van de oud-oosterse vloekcultuur. Met de vervloeking van de bijna als een persoon voorgestelde akkerbodem wordt een 'oorzaak-gevolg'-reactie op gang gebracht waardoor de vloek zichzelf vervult. De aarde zal, hoewel bewerkt, haar opbrengst niet geven. In Gen. 4:12 blijkt eveneens hoe nauw de vloek gerelateerd is aan de zonde. De vervloeking van de akkerbodem vloeit voort uit haar verontreiniging met het bloed van Abel.³⁶⁴

---

³⁶¹Zo (ook ten aanzien van de genoemde voorbeelden) F. Horst, art. Segen und Fluch, II. Im AT, in RGG V, 1649-1651.

³⁶²C. Westermann, *Grundformen prophetischer Rede* (Beiträge zur EvTh 31), München 1964², 140 vv.

³⁶³Cf. in dezen ook K. van der Toorn, *Sin and sanction in Israel and Mesopotamia. A comparative study* (Studia Semitica Neerlandica 22), diss. Assen-Maastricht 1985, 52 vv., die in het kader van de bescherming van de morele orde wijst op de moeilijkheid om te bepalen of een bepaalde vervloeking door de goden is gezonden of dat deze in een overeenkomstig het magische denken tot op zekere hoogte autonome wereldordering in objecten zelf is vervat: "This autonomous character of the curse was only partially overcome in Mesopotamia, while the Old Testament contains reminiscences of its magical past" (K. van der Toorn, o.c., 55).

³⁶⁴De nauwe verbinding tussen zonde en vloek is uitgebreid verwoord door J. Pedersen, *Israel, its life and culture* I-II, London-Copenhagen 1926, 1954³, 411-452 (hoofdstuk 'Sin and curse'): "Sin breeds the curse, and the curse breeds sin" (J. Pedersen, o.c., 441). In bredere zin is deze gedachte uitgewerkt door K. Koch, Gibt es ein Vergeltungsdogma im Alten Testament?, *ZThK* 52 (1955), 2-42: "Durch sein Tun 'schafft' der Mensch sich eine Sphäre, die ihn bleibend heil- oder unheilwiegend umgibt" (K. Koch, *ZThK* 52, 31). Deze verhouding tussen zonde en onheil of goed-doen en heil is in het Oude Testament ondergeschikt gemaakt aan het handelen van YHWH. Cf. ook K. van der Toorn, o.c., 54, die contra K.

In Leviticus 26 en Deuteronomium 28 laat de magische achtergrond van zegen en vloek zich alleen nog constateren bij beschouwing van de afzonderlijke spreuken. Ten aanzien van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' geldt dit vooral voor de drie spreuken in Deut. 28:30. Doordat deze in een korte vorm en zonder enige verklarende toelichting zijn gesteld, ademen zij iets van de magisch-onpersoonlijke sfeer van de oud-oosterse vervloeking. De antithetische verbinding van handeling en bijhorende voortgang bevat daardoor op zichzelf genomen een zekere mysterieuze klank. Andere 'Wirkungslosigkeitssprüche' hebben hun magische achtergrond grotendeels verloren, doordat zij zijn voorzien van nadere explicaties die de voltrekking van het oordeel door middel van bijvoorbeeld vreemden/vijanden of een natuurramp uiteenzetten. Zo wordt het vergeefse zaaien in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Lev. 26:16b in verband gebracht met het optreden van vijanden. Deze staan eveneens op de achtergrond bij de 'Wirkungslosigkeitssprüche' Lev. 26:26b en Deut. 28:41. De in Lev. 26:20 aangekondigde vergeefse arbeid hangt samen met de in de voorafgaande verzen beschreven droogte. Een plaag van ongedierte wordt verantwoordelijk gesteld voor het zonder vrucht blijven van akkers en gaarden in Deut. 28:38-40.

De grootste 'Entmythologisierung' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' wordt evenwel veroorzaakt door de wijze waarop deze in Leviticus 26 en Deuteronomium 28 theologisch zijn ingekaderd. Zegen en vloek staan hier in het verband van de omgang tussen YHWH en zijn volk Israël. Zij treden in werking al naar gelang de (on)gehoorzaamheid van het volk ten opzichte van de met het verbond gegeven geboden en inzettingen. Terwijl het houden van de geboden in zegen resulteert, brengt ontrouw een opeenstapeling van vloekvoltrekkingen teweeg. Vergelijking van Leviticus 26 en Deuteronomium 28 met hethitische vazalverdragen, de oud-babylonische wetscodex Hammurabi en andere oud-oosterse teksten heeft een grote overeenkomst aangetoond met betrekking tot het functioneren van zegen en vervloeking ter afsluiting en bekrachtiging van bepalingen. Ook vorm en inhoud van in dergelijke teksten aangewende zegen- en vloekspreuken tonen dikwijls grote verwantschap met soortgelijke spreuken in het Oude Testament. Er bestonden in het oude oosten brede gemeenschappelijke tradities van zegening en vervloeking, waaruit ook Israël vrijelijk putte.

De vergelijking van tot het tweede millennium teruggaande verdragsteksten en verbondsvormen in het Oude Testament gaf in de jaren vijftig en vooral zestig een extra impuls aan de herwaardering van het begrip verbond, dat sinds J. Wellhausen veelal als een later deuteronomistisch concept werd

---

Koch enkele duidelijke voorbeelden noemt (Num. 5:11-31; 1 Kon. 8:31 v.) waarin YHWH's rol bij de voltrekking van de vloek meer omvat dan het bieden van een helpende hand bij een reeds vanzelf plaatsvindende opeenvolging van gebeurtenissen: "The immanent power of the 'ālāh shimmers through in various places, but the Old Testament religion has converted it into a willing instrument of justice at the disposal of the supreme Judge".

beschouwd (in deze lijn ook nog J. Begrich (1944)³⁶⁵ en aan het einde van de zestiger jaren opnieuw verdedigd door L. Perlitt³⁶⁶; cf. ook de recentere overzichtsstudie van E.W. Nicholson³⁶⁷), maar door de theologieën van W. Eichrodt en G. von Rad, alsook door de arbeid van M. Noth hernieuwde aandacht had gekregen. Baanbrekend werk is in dit onderzoek verricht door G.E. Mendenhall, die verschillende studies aangaande deze materie het licht deed zien.³⁶⁸ Op basis van vergelijking met hethitische verdragsteksten herkende Mendenhall de vorm van het verdrag in de Decaloog. De kritiek hierop richtte zich vooral op het, ook door Mendenhall zelf onderkende, feit dat wezenlijke verdrags-elementen als de aanroeping van goddelijke getuigen en een afsluitende zegen- en vloekreeks in de Decaloog ontbreken. Ook lijkt het bij vergelijking met de uitgebreide opsomming van weldaden in vazalverdragen problematisch om in de korte inleiding van de Decaloog zowel de preambule als de historische inleiding van een verdrag terug te vinden.³⁶⁹ Duidelijker aantoonbaar is de verwantschap tussen oud-oosterse vazalverdragen en het Oude Testament ten aanzien van de opbouw van Jozua 24 en Deuteronomium 5-28, waarin de verschillende onderdelen van een verdrag herkenbaar zijn. Ook tonen zowel seculiere als godsdienstige verbondssluitingen qua vorm en inhoud nauwe overeenkomsten met de in het oude oosten breed aanwijsbare en door een vast patroon gekenmerkte verdragsvorm. Ten aanzien van de zegen- en vloekreeks in Deuteronomium 28 verdedigden R. Frankena en M. Weinfeld in enkele artikelen een directe literaire afhankelijkheid van assyrische teksten en met name van de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon.³⁷⁰ Daarbij poneerde Frankena de veronderstelling dat, gezien de in 672 voor Chr. bestaande politieke relatie tussen Assyrië enerzijds en Juda en haar vorst Manasse anderzijds, er mogelijk een kopie van de Esarhaddon-teksten in Jeruzalem aanwezig was.³⁷¹ Deze suggestie is ook opgenomen in de recente studie van H.U. Steymans, *Deuteronomium 28 und die adê zur Thronfolgeregelung Asarhaddons. Segen und Fluch im Alten Orient und in Israel*, waarin deze de noodzakelijkheid van een literaire afhankelijkheid van Deuteronomium 28 (met name de verzen 20-44) ten opzichte van de Esarhaddon-teksten tracht aan te tonen.³⁷²

---

³⁶⁵J. Begrich, *b^erīt*. Ein Beitrag zur Erfassung einer alttestamentlichen Denkform, *ZAW* 60 (1944), 1-11

³⁶⁶L. Perlitt, *Bundestheologie im Alten Testament* (WMANT 36), Neukirchen 1969

³⁶⁷E.W. Nicholson, Covenant in a century of study since Wellhausen, *OTS* 24 (1986), 54-69

³⁶⁸G.E. Mendenhall, Ancient oriental and biblical law, *BA* 17 (1954), 26-46; idem, Covenant forms in Israelite tradition, *BA* 17 (1954), 50-76

³⁶⁹Cf. ook de kritische kanttekeningen van D.J. McCarthy, o.c., 4 vv.; ten aanzien van de vergelijking tussen oud-oosterse verdragen/vervloekingen en oud-testamentische wetsteksten ook S. Gevirtz, West-Semitic curses and the problem of the origins of hebrew law, *VT* 11 (1961), 137-158; F.C. Fensham, Malediction and benediction in ancient near eastern vassal-treaties and the Old Testament, *ZAW* 74 (1962), 1-9; idem, Clauses of protection in Hittite vassal-treaties and the Old Testament, *VT* 13 (1963), 133-143.

³⁷⁰R. Frankena, The vassal-treaties of Esarhaddon and the dating of Deuteronomy, *OTS* 14 (1965), 122-154; M. Weinfeld, Traces of Assyrian treaty formulae in Deuteronomy, *Bibl* 46 (1965), 417-427

³⁷¹R. Frankena, *OTS* 14, 151

³⁷²Cf. onze uitgebreide bespreking van dit werk in paragraaf 3.3.1.. Zie voor 'het verbond' ook de excurs in paragraaf 7.2. met de noten 378 en 379.

De theologische setting van Leviticus 26 en Deuteronomium 28, die de zegen- en vloekspreuken in de huidige compositie stempelt, maakt deze tot instrumenten in dienst van YHWH. Ook in oud-oosterse parallelteksten worden goden weliswaar genoemd als voltrekkers van vervloekingen, Israël's geloof in de exclusiviteit van YHWH en zijn geschiedenis met zijn volk werkt evenwel ook ten aanzien van de plaats en betekenis van zegen en vloek op unieke wijze door. Daarbij is YHWH niet slechts een aangeropen getuige of voltrekker van zegen of vloek, maar direct betrokkene en participant in het verbond met zijn volk. In Leviticus 26 komt deze theologische fundering van zegen en vloek onder meer tot uiting in de consequent volgehouden goddelijke 'Ik-vorm', die beklemtoont dat YHWH zelf zijn volk zegent, indien het zijn geboden bewaart. Daarentegen is het ook God zelf die de vervloeking over Israël doet komen, als de Israëlieten weigeren naar Hem te horen. Een opklimmend schema van vijf plagen, met elk tot op zekere hoogte een eigen thematisch accent, geeft een bepaalde structuur aan de veelheid van vloekspreuken. In Deuteronomium 28 is door middel van de frequente vermelding van YHWH als subject duidelijk gemaakt dat zegen en vloek geen zelfstandig werkende machten zijn, maar dat zij ondergeschikt zijn aan de wil van God. Ook wanneer, zoals in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' Deut. 28:30 en 38-41, een expliciete Godsaanduiding ontbreekt, is uit de context duidelijk dat YHWH de voltrekker van de aangekondigde vervloekingen is.

Tussen de hen omringende vervloekingen vertolken de 'Wirkungslosigkeitssprüche' een eigen geluid. Zij geven weer dat door het van kracht worden van de vervloekingen niet alleen allerlei zaken van het volk worden afgenomen of vernietigd, maar dat ook elk handelen in het dagelijkse leven op een mislukking zal uitlopen. In deze zin concretiseren de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deuteronomium 28 de woorden van Deut. 28:20, dat de verdervende werking van de vervloeking aankondigt 'in alles waaraan gij de hand slaat om te doen, tot uw ondergang toe'.³⁷³ Hoezeer het totale welzijn door het onheil wordt aangetast, geeft Deut. 28:30 aan door de trits 'vrouw, huis en wijngaard' onder het oordeel te stellen. Uit onder meer de thematisch verwante passage Deut. 20:5-7, waar de grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' is verwerkt in een protocol ten aanzien van legermobilisatie, laat zich opmaken dat met deze drieslag de grondzekerheden van het bestaan van de Israëliet in het geding zijn. Een zelfde radicaliteit vertonen de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:38-40, die de hele agrarische sector tot mikpunt hebben. Vanwege de overeenkomst in (vooral door de verklarende bijzin gekenmerkte) vorm is vers 41, dat het vergeefse krijgen van kinderen beschrijft, met deze vloeken verbonden. Ook de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Leviticus 26 geven een zekere radicalisering van omringende vloeken aan. Zo sluit de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Lev. 26:20 de tweede slag

---

³⁷³J. Pedersen, o.c., 440, schrijft naar aanleiding van vervloekingen in Deuteronomium 28 en Leviticus 26: "The cursed is the man for whom everything fails. The paralysis is in him, whatever he puts his hand to. Illness, drought, crop failure, defeat is the result... Whatever he touches is doomed to failure."

aangaande het thema 'droogte' af met de slotconclusie dat het volk zijn kracht vergeefs zal verbruiken, doordat land en geboomte hun opbrengst onthouden. Ook de vierde slag ('zwaard/pest/honger') wordt besloten door een 'Wirkungslosigkeitsspruch' (Lev. 26:26b; thema 'eten-verzadigd worden'), die de totale neergang aangeeft ten gevolge van het in de voorafgaande verzen aangekondigde oorlogsleed.

Dat de schijnbaar complete vernietiging na voltrekking van de vervloekingen toch niet het definitieve einde betekent, is met name in Leviticus 26 zichtbaar. Vanaf Lev. 26:40 blijkt er een voortgang te zijn in de omgang van YHWH met zijn volk. Ook hier openbaart zich een belangrijk verschil met de oud-oosterse interpretatie van de vloek als een onomkeerbaar, definitief gegeven. In het Oude Testament blijft de vervloeking onderworpen aan de wil van YHWH, die een geschiedenis heeft met zijn volk. Ook de 'Wirkungslosigkeitssprüche' hebben ten diepste geen ander doel dan de voltooiing van deze geschiedenis, waartoe YHWH zijn volk loutert en door het oordeel heen bewaart en vernieuwt.

Samenvattend constateren we dat zowel in Leviticus 26 als in Deuteronomium 28 enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' samen met andere vervloekingen, op een wijze die overeenkomt met de functie van vloekspreuken ter bezegeling van oud-oosterse vazalverdragen en wetsteksten, dienen als oordeelsaankondigingen bij ongehoorzaamheid van het volk aan Gods geboden. In Leviticus 26 betreft het een drietal afzonderlijke spreuken, waarvan er twee als afsluiting van een reeks oordeelswoorden in zekere zin het hoogtepunt daarvan vormen. Deuteronomium 28 bevat twee series van respectievelijk drie en vier 'Wirkungslosigkeitssprüche', die de vergeefsheid van elk handelen ten aanzien van het totale bestaan aanzeggen. De magische achtergrond van zegen en vloek, die nog hoorbaar is in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Gen. 4:12, is in Leviticus 26 en Deuteronomium 28 grotendeels verdrongen door de theologische inkadering in de omgang van YHWH en zijn volk.

7.2. De 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de profetische literatuur

Het grootste deel van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament bevindt zich in de profetische geschriften. In de prediking, waarmee de profeten als boden Gods hun volksgenoten terugriepen tot de zuivere dienst aan YHWH, functioneren de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het kader van het oordeel dat het volk vanwege de ontrouw jegens God wordt aangezegd.³⁷⁴ Deze toepassing door Israëls profeten deelt de 'Wirkungslosigkeitss-

---

³⁷⁴Dat de profeten geïnterpreteerd kunnen worden als vertegenwoordigers en pleitbezorgers van het oude Godsrecht, in het kader van de verbondsrelatie tussen YHWH en Israël, onderstrepen o.a. H.J. Kraus, *Die prophetische Verkündigung des Rechts in Israel* (Theologische Studien 51), Zollikon 1957; E. Jenni, *Die alttestamentliche Prophetie* (Theologische Studien 67), Zürich 1962. H.J. Kraus, o.c., 29, omschrijft in dit kader profetie als "freie, charismatische Anwendung des Gottesrechts auf die Gegenwart".

spruch' met een scala van andere typen vervloekingen. In bovenstaande paragraaf is er reeds aan herinnerd dat tradities van zegen- en vloekspreuken in het oude oosten wijd verbreid waren. Ook de profeten hebben deze gemeenschappelijke, mondeling en schriftelijk breed verspreide vormen van zegen en vloek op vrije en creatieve wijze voor hun doeleinden aangewend.

Tijdens de hausse van studies ten aanzien van de relatie tussen oud-oosterse vazalverdragen enerzijds en het Oude Testament en in het bijzonder het concept van het 'verbond' anderzijds, achtten verschillende onderzoekers ook de profetische literatuur doorspekt van aan het verdragsgenre ontleende vormen en themata. Zo vergeleek F.C. Fensham vervloekingen van kudurru-stenen en vazalverdragen met oordeelsspreuken uit Amos en Jesaja 1-39.³⁷⁵ Het is onzes inziens zeer de vraag in hoeverre dergelijke vergelijkingen vergaande conclusies aangaande herkomst of achtergrond van profetische vloekspreuken rechtvaardigen.³⁷⁶ Hoewel bepaalde profetische vormen elementen van verdragsterminologie kunnen hebben opgenomen (bijvoorbeeld het zogenaamde 'rīb-pattern' of 'covenant lawsuit' in o.a. Jes. 1:2-3, 18-20; Jer. 2:4-13; Micha 6:1-8; Hos. 4:1-3³⁷⁷), blijft vanwege het in het oude oosten brede en algemene gebruik van zegen- en vloekspreuken voorzichtigheid hier geboden. Van belang is ook de vaststelling dat, hoewel het 'verbond' zowel expliciet als impliciet een constitutief element van de profetische prediking vormt, de inhoud van het begrip veel meer omvat dan een betekenis in de zin van een verdragssluiting. Het verdrag is slechts één van de vormen waarin Israël de bijzondere en veelkleurige verbondsrelatie met YHWH heeft uitgedrukt.³⁷⁸ In dit verband is ook de vraag naar het wezen van het oud-testamentische begrip verbond relevant. Omdat een bespreking van de uitvoerige discussie in dezen niet in de opzet van deze studie past, volstaan wij met de constatering dat het begrip 'verbond' in het Oude Testament een breed spectrum van betekenissen omvat, waarbij behalve (eenzijdige) connotaties als 'eed', 'verplichting' of 'belofte'³⁷⁹ ook de (tweezijdige) gemeenschap tussen de verbondspartners een wezenlijk element vormt.³⁸⁰

---

³⁷⁵F.C. Fensham, Common trends in curses of the near eastern treaties and kudurru-inscriptions compared with maledictions of Amos and Isaiah, *ZAW* 75 (1963), 155-175

³⁷⁶Cf. D.R. Hillers, o.c., 2 vv..

³⁷⁷Cf. H.B. Huffmon, The covenant lawsuit in the prophets, *JBL* 78 (1959), 285-295 en J. Harvey, Le 'rīb-pattern', réquisitoire prophétique sur la rupture de l'alliance, *Bibl* 43 (1962), 172-196; echter ook M. DeRoche, Yahweh's rīb against Israel: a reassessment of the so-called 'prophetic lawsuit in the preexilic prophets, *JBL* 102 (1983), 563-574 en D.R. Daniels, *ZAW* 99, 339-360.

³⁷⁸Cf. D.J. McCarthy, o.c., 4 v..

³⁷⁹Cf. de werken van E. Kutsch, met name *Verheissung und Gesetz. Untersuchungen zum sogenannten 'Bund' im Alten Testament*, Berlin 1973, maar ook zijn: *Gesetz und Gnade. Probleme des alttestamentlichen Bundesbegriffs*, *ZAW* 79 (1967), 18-35; idem, Von b^rīt zu 'Bund', *KuD* 14 (1968), 159-182; idem, 'Bund' und Fest. Zu Gegenstand und Terminologie einer Forschungsrichtung, *Theologische Quartalschrift* 150 (1970), 299-320; idem, Gottes Zuspruch und Anspruch. b^rīt in der alttestamentlichen Theologie, in *Questions disputées d'Ancien Testament. Méthode et Théologie*, Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 33, Leuven 1974; zie ook de samenvatting in *THAT* I, 339-352.

³⁸⁰Cf. o.a. de ten aanzien van Kutsch evaluerende opmerkingen van Th.C. Vriezen, *Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament*, Wageningen 1977⁵, 516 v.; ook 181 vv. en 380 vv.; en van dezelfde auteur, Moet de oudtestamentische exegetische afzien van het woord 'verbond'?, *Rondom het Woord* 14 (1972), 275-281.

Het opnemen van vervloekingen zoals de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de voor deze spreuken nieuwe context van de profetie had belangrijke veranderingen tot gevolg. Bij de bespreking van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het kader van Leviticus 26 en Deuteronomium 28 stelden we reeds dat zegen en vloek door de theologische onderschikking aan de macht van YHWH een belangrijk deel van hun magisch-onpersoonlijke werking verloren hadden. Zo mogelijk gaat dit nog sterker op voor de profetische geschriften. Als profetisch gerichtswoord is de vloek geheel en al geworden tot een wapen in dienst van YHWH, die het ongehoorzame volk door middel van de vloek onder zijn oordeel stelt. Op deze wijze is de vloek niet langer een macht in zichzelf, maar een machtsmiddel, onderworpen aan de wil van YHWH en zijn geschiedenis met zijn volk. De gevolgen hiervan ten aanzien van de in het oude oosten veronderstelde onomkeerbare en definitief catastrofale werking van de vloek, blijken bij de profeten onder meer uit de context waarin deze functioneert. Hoezeer ook de profeten de vervloeking in haar volle kracht laten horen, heeft deze haar plaats in een op bekering gerichte prediking. Krachtige onheilsprofetie, inclusief dreigende vloekspreuken, kan derhalve worden afgewisseld door woorden van hoop en aankondiging van heil. Dientengevolge is de vloek nooit een laatste woord. Hoewel in sommige omstandigheden niet in directe zin veranderbaar (bijvoorbeeld 2 Kon. 22:16-17: de onafwendbare toorn van YHWH tegen Juda ondanks de reformatie van Josia), laat hij een voortgang in de geschiedenis van YHWH en Israël open. Deze relativisering van de vloek in het licht van het voortgaande en uiteindelijk op heil gerichte handelen van God met zijn volk uit zich op bijzondere wijze in de omkering van vloek in zegen, die bijvoorbeeld in Jes. 65:21 vv. in het vooruitzicht wordt gesteld.

Evenals andere typen vervloekingen functioneren de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de profetische literatuur primair in het kader van de oordeelsprediking. Hoewel soms meer en soms minder herkenbaar, zijn motivering ('Scheltwort') en, vaak door de bodeformule ingeleide, onheilsaankondiging ('Drohwort') daarin bijna vaste bestanddelen.³⁸¹ Het is te verwachten dat oordeels-

---

Belangrijk achten wij Vriezens vaststelling dat, aangezien *b^erīt* een relatie tot stand brengt, dit begrip ondanks het eenzijdige initiatief reeds van oorsprong een tweezijdigheid, althans de notie van gemeenschappelijkheid in zich droeg (Th. C. Vriezen, *Rondom het Woord* 14, 280 v.). Zie ook S. Herrmann, 'Bund' eine Fehlübersetzung von *b^erīt*? Zur Auseinandersetzung mit Ernst Kutsch, in *Gesammelte Studien zur Geschichte und Theologie des Alten Testaments* (Theologische Bücherei 75), München 1986, 210-220, en H.D. Preuss, *Theologie des Alten Testaments. Band I. JHWH's erwählendes und verpflichtendes Handeln*, Stuttgart-Berlin-Köln 1991, 78 vv., die o.a. spreekt over "den gewährten, zusagenden Bund, der zugleich mit der Proklamation einer Verpflichtung verbunden war" (H.D. Preuss, o.c., 104).

³⁸¹De begrippen waarmee men de verschillende onderdelen van de profetische oordeelsprediking aanduidt lopen nogal sterk uiteen. C. Westermann, o.c., 61, die de begrippen 'Scheltwort' en 'Drohwort' niet toereikend acht voor wat zij bedoelen, omschrijft het profetische 'Gerichtswort' als "Botenwort in den beiden Teilen Begründung und Ankündigung". K. Koch, *Was ist Formgeschichte?*, Neukirchen 1964, 236 vv., onderscheidt tussen 'Scheltrede' en 'Ankündigung des Unheils'. A.

spreuken als de 'Wirkungslosigkeitssprüche' vooral in het laatstgenoemde onderdeel hun plaats hebben. Meestal is dit ook het geval. Zo functioneert de dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' Hos. 2:9 als deel van de onheilsaankondiging Hos. 2:8-9, die, ingeleid door *lākēn*, volgt op de in Hos. 2:7 gegeven motivering: vanwege het gepleegde overspel met de baäls zal het volk, tengevolge van de door YHWH opgeworpen blokkades, de zo begeerde minnaars tevergeefs zoeken. Dezelfde opbouw is zichtbaar in Hos, 4:7(4)-10. Na de beschuldiging in vers 7(4)-8 kondigt vers 9 Gods vergelding aan. De twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' in vers 10 vormen vervolgens de toepasselijke concretisering van de bezoeking van YHWH aan zijn volk: de vraatzuchtige levenswandel en het geestelijke overspel van volk en priesters monden uit in het zonder resultaat blijven van zowel eten als ontucht bedrijven. Ook de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in Hos. 5:6 functioneert als onheilsaankondiging na de aanklacht in de verzen 3-4(7): op de beschuldiging van ontrouw jegens YHWH volgt ook hier een analoge straf: het volk zal YHWH tevergeefs zoeken, wanneer Hij zich aan hen onttrokken heeft. Van de perikoop Hos. 9:10-17 is vers 10 als aanklagend 'Scheltwort' te beschouwen, waarna het feitelijke 'Drohwort' (vers 11-13, 15-16; vers 14 en 17 zijn profetische beden) aan begin en einde een 'Wirkungslosigkeitsspruch' bevat. De aanklacht betreft ook hier (geestelijk en lijfelijk) overspel. Het bijpassende oordeel heeft betrekking op de, gedeeltelijk door ontucht verwekte, kinderen van het ontrouwe volk. Ook de 'Wirkungslosigkeitssprüche' van Amos 5:11b volgen als 'Ankündigung' op de 'Begründung' van Amos 5:11a (ook hier *lākēn*); omdat ze door middel van onderdrukking en afpersing van de armen verkregen zijn, zullen noch luxe huizen noch prachtige wijngaarden hun eigenaars voorspoed brengen. De in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' van Amos 8:12 aangekondigde geestelijke honger en dorst functioneren in de huidige samenhang, parallel aan de fysieke dorst in de verzen 13-14, als oordeel over de in Amos 8:4 vv. uitgesproken ongerechtigheid van Israël.

Enigszins afwijkend is in dit verband Jes. 9:19, dat meer dan een op de toekomst gericht onheil, een situatie van wanorde en niets ontziend egoïsme in het heden lijkt te beschrijven. Het zonder verzadiging bijten naar en verslinden van de naaste geeft een totale anarchie aan. Wel staat deze situatie in direct verband met het oordeel van YHWH (vers 18), waarvoor vers 17 de motivering geeft. Om reden van de als een vuur brandende goddeloosheid, heeft YHWH in zijn verbolgenheid het land in brand gezet en het volk tot een prooi van het vuur gemaakt. Jes.

Ohler, *Gattungen im Alten Testament. Band 2*, Düsseldorf 1973, 48 v., spreekt over de verbinding van een Godswoord en een motiverend profetenwoord. Door deze laatste begripsverdeling worden onzes inziens beide, vaak in elkaar overvloeiende, delen van de profetische oordeelsprediking te schematisch onderscheiden als rede van respectievelijk de profeet en God. Het voortdurend samengaan van een profetisch oordeel met een motivering typeert H.W. Wolff, *Die Begründungen der prophetischen Heils- und Unheilssprüche*, ZAW 52 (1934), 3, als "prophetische Pädagogik... die, indem sie das Volk zu einer Bestätigung des Tatbestandes auffordert, es zur Erkenntnis seiner selbst führen will und zur Anerkennung der Berechtigung des folgenden Zukunftsspruches".

16:12, dat deel uitmaakt van een klaagzang over Moab, tekent het Godsoordeel over Moabs cultus, dat de onafwendbaarheid van het in Jes. 15:1-16:11 geschilderde onheil onderstreept. Noch Moabs verschijnen op de hoogte, noch het zich aftobben, noch het bidden zullen helpen om de nood af te wenden. Duidelijk is de opbouw van de profetenspreuk in Jer. 11:1-14. Na de beschrijving van de verbondsbreuk en daarop volgende vervloeking (vers 1-8), maken de verzen 9-10 de aanklacht concreet. Daarop volgt vanaf vers 11, ingeleid door *lākēn*, de strafaankondiging, die een onontkoombare rampspoed in het vooruitzicht stelt. Vervolgens bestraft de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in vers 11b de weigering van het volk om naar YHWH te horen met Gods weigering om te horen naar het uit de nood tot Hem schreeuwende volk. 'Scheltwort' en 'Drohwort' zijn ook in Micha 3:1-4 goed te onderscheiden. De door 'āz ingeleide 'Wirkungslosigkeitsspruch' van vers 4 vormt de onheilsaankondiging na de in de verzen 1-3 gegeven uitgebreide motivering. Zo leidt het krenken van het recht en het vertrappen van het volk door de leidende elite tot een zich verbergen van YHWH en een vergeefs roepen tot Hem. De vijf 'Wirkungslosigkeitssprüche' van Micha 6:14-15 vormen de concretisering van Gods oordeel in het door vers 13 ingeleide 'Drohwort', dat ziekte en verwoesting aankondigt wegens de zonden van de stad. Met deze zonden zijn blijkens het 'Scheltwort' Micha 6:9-12 met name onrechtmatig verkregen rijkdommen, geweld, leugen en bedrog bedoeld.

De dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' in Sef. 1:13 sluit een lange reeks oordelen af, waarvoor de redenen terloops gegeven worden. In engere zin vormt de in vers 12 genoemde gezapige onverschilligheid van Jeruzalems mannen de motivering van de in vers 13, door *w^ehāyā* ingeleide, aankondiging van een oordeel dat de rijken in hun welvaart treft. De twee 'Wirkungslosigkeitssprüche' in vers 13b spitsen het onheil toe op de gebouwde huizen en de geplante wijngaarden. Het door de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Zach. 7:13 aangekondigde oordeel bevat een sanctie die, analoog aan de weigering tot luisteren van het volk, die in de verzen 11-12 nader is omschreven, een niet luisteren van YHWH naar zijn volk in het vooruitzicht stelt. In Mal. 1:4 functioneert een, door een bodespreuk ingeleide, 'Wirkungslosigkeitsspruch' aangaande Edoms vergeefse pogingen om zijn puinhopen te herbouwen als antwoord van YHWH op een verdedigingsrede van Edom in het kader van een geding tussen YHWH en zijn volk (vers 2-5).

In alle tot hiertoe genoemde teksten functioneren 'Wirkungslosigkeitssprüche' als oordeelsaankondiging vanwege ongehoorzaamheid. Te wijzen is evenwel op enkele teksten waar de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in een andere zin voorkomt. Zo wordt de in Jer. 12:7-13 onder meer in een dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' (vers 13a: zaaien en zwoegen zonder de gewenste opbrengst) uitgedrukte berooidheid van Juda weliswaar geïnterpreteerd als gevolg van de toorn van YHWH (vers 13b), maar doet deze vooral dienst als motivering van de, vanaf vers 14, door een bodeformule ingeleide onheilsaankondiging over Juda's buurvölker en over Juda zelf. Een zelfde functie vervult de

'Wirkungslosigkeitsspruch' Amos 4:8 die, in het kader van een terugblik op een reeks van Godsoordelen, de gevolgen van een langdurig uitblijven van regen op dramatische wijze beschrijft. In het geheel van de perikoop Amos 4:1-13 motiveren deze oordelen, die niet tot bekering van het volk leidden, de ontmoeting met YHWH in vers 12-13 (vers 12: *lākēn*). Ook Hagg. 1:6, 9 lijken meer als motiveringen dan als aankondigingen van een onheil te moeten worden beschouwd. De 'Wirkungslosigkeitssprüche', die de vergeefsheid aantonen van alle slechts op zichzelf gerichte arbeid, zoals het bewerken van akkers, eten, drinken en zich voorzien van kleding, dienen hier als drijfveer ten behoeve van de vermaning tot het herbouwen van de tempel van YHWH (vers 7-8), waar zij omheen zijn gegroepeerd.

Anders dan in de onheilsaankondigingen ontbreken in de heilsprophetieën motiveringen op grond van het handelen van het volk. De dikwijls niet meer verwachte zegen die het volk in het vooruitzicht wordt gesteld berust uitsluitend op de trouw van YHWH zelf.³⁸² Daarbij is het motief van het reddende ingrijpen van YHWH dikwijls verbonden met een schildering van de zegenrijke toestand die het gevolg is van zijn bevrijdend handelen ten behoeve van het volk.³⁸³ Dit laatste element vormt het kader van de tot zegenwoorden omgebogen 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Jes. 62:9. Het nabijkomende heil voor Sion is geworteld in het welgevallen dat YHWH in zijn volk heeft (vers 4: verbum *hāpēs*) en uit zich in goede en geregelde opbrengsten, waarbij zij die oogsten en inzamelen ook de vrucht zullen eten en drinken. Jesaja 65:21-22 bevat enkele tot zegenwoorden omgevormde 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de context van een paradijselijke beschrijving van het komende heil, dat als een nieuwe schepping wordt aangeduid (vers 17). Bouwen en wonen, alsook planten en eten zullen in de nieuwe bedeling in normale voortgang verlopen. De aan de grondvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' ontleende zegeningen in Jer. 31:5 ('wijngaarden planten-in gebruik nemen') en Amos 9:14 ('huizen bouwen-bewonen/wijngaarden planten-drinken/boomgaarden planten-eten') staan eveneens in het verband van de tekening van het toekomstige heil dat YHWH voor zijn volk bewerkt.

Een ander accent bevat de trits oproepen aan de ballingen in Babel in Jer. 29:5-6. Hoewel de samenhang tussen bouwen en wonen, planten en eten, een vrouw trouwen en kinderen krijgen, ook hier de gedachte aan een toestand van zegen in zich draagt, zijn deze verzen met name gericht op de actuele situatie van de ballingen, die er goed aan doen zich in te stellen op een langer verblijf in hun ballingsoord. Ook de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Jes. 41:12, die ondanks de negatieve vorm als zegening functioneert, bevat een boodschap voor het heden van de ballingschap.

---

³⁸²Cf. W.H. Schmidt, *Zukunftsgewissheit und Gegenwartskritik. Grundzüge prophetischer Verkündigung* (Biblische Studien 64), Neukirchen 1973, 89 v..

³⁸³Cf. C. Westermann, *Zur Erforschung und zum Verständnis der prophetischen Heilsworte*, ZAW 98 (1986), 5.

YHWH zal de vijanden die de ondergang van zijn volk op het oog hebben zozeer beschamen en vernietigen dat Israël hen nog wel kan proberen te zoeken, maar hen nergens meer zal vinden.

Samenvattend kan gesteld worden dat de profeten het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' op veelkleurige wijze ten behoeve van hun prediking hebben aangewend. In de meeste gevallen maken de 'Wirkungslosigkeitssprüche' deel uit van het profetische 'Drohwort', dat het toekomstige oordeel over het ongehoorzame volk aankondigt. Op enkele plaatsen vervult de 'Wirkungslosigkeitsspruch' echter een andere functie, bijvoorbeeld ter omschrijving van een reeds gepasseerd of tegenwoordig onheil, dat kan dienen als motivering van een volgend oordeel. De omkering van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in een woord van zegening in enkele heilsprofetieën laat zien wat volgens de profetische prediking de laatste bedoelingen van YHWH zijn: niet de definitieve ondergang, maar het uiteindelijke behoud van zijn volk.

7.3. De 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de wijsheidsliteratuur

Het relatief slechts weinig voorkomen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de wijsheidsliteratuur is op zijn minst opmerkelijk te noemen. De enige duidelijke plaats in het boek Spreuken is 1:28. C. Bauer-Kayatz wijst op de nauwe verwantschap van dit vers en zijn directe context met de profetische 'Schelt- und Drohworte'.³⁸⁴ De thematiek 'roepen-antwoorden' lijkt ons evenwel, meer dan van profetische herkomst, afkomstig uit de Psalmenliteratuur (met name de klacht; cf. Ps. 3:5; 17:6; 22:3; 86:7; 91:15; 138:3; Job 5:1). Hoewel de 'Wirkungslosigkeitsspruch' en de wijsheidsliteratuur juist ten aanzien van de aandacht voor het dagelijkse bestaan raakvlakken lijken te hebben, heeft Spr. 1:28 een andere inhoud. In het kader van de weigering om te luisteren naar de vermaning van de gepersonifieerde wijsheid wordt een bijpassend oordeel in het vooruitzicht gesteld. Indien men de wijsheid thans weigert te zoeken, zal deze in de toekomst tevergeefs gezocht worden.

In Spreuken 10-29, dat in het algemeen tot de oudere wijsheids-tradities wordt gerekend, ontbreekt het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' geheel. Dit ontbreken is des te opvallender, omdat juist de wijsheidsliteratuur tal van spreuken bevat die zegen of oordeel over verschillende handelingen in het vooruitzicht stellen. De rechtvaardige wordt beloond met goede oogsten en vrucht op zijn arbeid (Spr. 11:18b, 23a; 13:25a). Oneerlijk

---

³⁸⁴Cf. C. Bauer-Kayatz, o.c., 64 vv., die de passage Spr. 1:20-33 met profetische 'Redeformen' vergelijkt en concludeert "dass sie ein eigenartiges Nebeneinander und Ineinander von weisheitlichen und von prophetischen Redeformen und Motiven enthält, die sich gegenseitig durchdringen und dabei charakteristische Abwandlungen erfahren". De verzen 26-28 komen overeen met de profetische 'Drohrede', ingeleid door 'daarom' (*gam* in de zin van *lākēn*) en 'dan' (*'āz*). Het motief van het vergeefse roepen, dat elders niet op deze wijze in de wijsheidsliteratuur voorkomt, is verwant aan profetische teksten als Micha 3:4; Jes. 1:15; Jer. 11:11, 14; Ez. 8:18; Zach. 7:13.

verworven goed gedijt daarentegen niet (Spr. 13:11a; 20:21) en gebrek is het deel van de goddeloze en gemakzuchtige mens (Spr. 11:18a, 23b; 13:25b; 19:24; 20:4). In vele studies is gewezen op de nauwe samenhang tussen daad en lot ('Tun-Ergehen-Zusammenhang'), die vooral de oudere wijsheidsliteratuur kenmerkt. In zowel positieve als negatieve zin eet de mens de vrucht van zijn wandel (Spr. 1:31a).

J. Fichtner (1933) stelde reeds dat de hele oud-oosterse wijsheid, vooral de oudere, geheel en al uitgaat van de gedachte van het aan het handelen ontspringende gevolg.³⁸⁵ Deze 'Tun-Ergehen-Zusammenhang' verwoordt G. von Rad als volgt, wanneer hij aangaande de handelende mens schrijft: "Mit jeder guten und jeder bösen Tat begibt er sich in einen Schicksalzusammenhang. Gutes wie Böses müssen sich an dem Täter erfüllen, denn mit der Tat hat die Sache noch nicht ihr Bewenden; die Tat hat etwas Ausstrahlendes, sie setzt eine Bewegung zum Guten oder zum Bösen im Lauf, an der die Gemeinschaft, der der Täter zugehört, in hohem Grade mitinteressiert ist".³⁸⁶ H.J. Hermisson wijst op variaties, zoals tussen Spr. 10-15, waar het vooral gaat over de gevolgen van het rechtvaardig of goddeloos zijn op zichzelf, en Spr. 16-22:16, waar veel duidelijker over concrete daden wordt gesproken.³⁸⁷ In het eerste geval spreekt H.H. Schmid over een 'Haltung-Ergehen-Konnex' in plaats van een 'Tat-Ergehen-Zusammenhang'.³⁸⁸ Evenals in egyptische en mesopotamische wijsheidsteksten is het ook in het Oude Testament de godheid die de samenhang tussen daad en welzijn garandeert en van kracht maakt.³⁸⁹

Deze aldus beleefde samenhang bepaalt ook het besef aangaande de relatie tussen een handeling op zichzelf en de voortgang van deze handeling. Vlijtige arbeid leidt tot overvloed, te haastige inspanningen leiden slechts tot armoede (Spr. 21:5). Op ironische wijze omschrijft Spr. 28:19 (cf. 12:11) deze als onlosmakelijk ervaren relatie tussen arbeid en het gevolg daarvan: 'Wie zijn akker bewerkt, zal zich met brood verzadigen, maar wie ijdele dingen³⁹⁰ najaagt, zal zich met armoede verzadigen'. Niet het rechtvaardig of goddeloos zijn, maar het al dan niet verrichten van een positieve activiteit is hier consequent gerelateerd aan een respectievelijk goed en slecht resultaat. Mogelijk vinden we hier een verklaring voor het achterwege blijven van de spreekvorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in

---

³⁸⁵J. Fichtner, *Die altorientalische Weisheit in ihrer israelitisch-jüdischen Ausprägung. Eine Studie zur Nationalisierung der Weisheit in Israel* (BZAW 62), Giessen 1933, 60

³⁸⁶G. von Rad, *Die ältere Weisheit Israels*, *KuD* 2 (1956), 68; cf. idem, *Theologie des Alten Testaments I*, 449.

³⁸⁷H.J. Hermisson, *Studien zur israelitischen Spruchweisheit* (WMANT 28), Neukirchen 1968, 74 vv.

³⁸⁸H.H. Schmid, *Wesen und Geschichte der Weisheit. Eine Untersuchung zur altorientalischen und israelitischen Weisheitsliteratur* (BZAW 101), Berlin 1966, 163

³⁸⁹Cf. H.H. Schmid, o.c., 146 vv..

³⁹⁰Gezien de parallellie met vers 19a en de thematiek in de context (vers 20 vv.) verdient het de voorkeur bij het adjectivum *rēqīm* aan 'dingen' en niet aan 'mensen' (cf. Statenvertaling) te denken.

deze wijsheidsteksten. De gedachte van de frustratie van de voortgang van een positief verrichte handeling verdraagt zich niet met de in bovengenoemde wijsheidsteksten gestelde correlatie tussen handeling en gevolg. Dat ijverige bewerking van de akker niet tot verzadiging met brood en noeste arbeid niet tot het gewenste resultaat zouden leiden, staat haaks op de levenswijsheid waarmee de oudere wijsheidsliteratuur het bestaan tracht te ordenen.³⁹¹ De grondzekerheid van deze wijsheid, dat een goede handeling, als ware het per definitie, het goede moet uitwerken, wordt door de antithetische wijze waarop een 'Wirkungslosigkeitsspruch' een handeling en haar gevolg verbindt in diskrediet gebracht.

Wijsheidsteksten van jongere datum laten zien dat er diepgaande veranderingen ten aanzien van het bewustzijn van een zogenaamde 'Tun-Ergehen-Zusammenhang' zijn opgetreden. Onder invloed van de levenspraktijk kwam de ervaring van een vanzelfsprekende samenhang tussen daad en welzijn in toenemende mate onder druk te staan. Zo is ook het boek Job te verstaan als een worsteling met de oude gangbare wijsheidsopvattingen in het licht van een geheel andere beleving van de bestaanswerkelijkheid.³⁹² Het betreft hier een groeiend bewustzijn aangaande de realiteit die deed inzien dat de goddeloze mens ondanks zijn verdorven handelen daar dikwijls voordeel van verkreeg en dat ijverige arbeid daarentegen lang niet altijd tot een analoog resultaat leidde (cf. Psalm 73).

Door het loslaten van de automatische koppeling van een goede en slechte handeling aan een analoog resultaat, misstonden ook sancties als de 'Wirkungslosigkeitssprüche' niet langer. Dit verklaart dat we in het boek Job wel enige voorbeelden van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' aantreffen, waarin aan een positief gestelde handeling het bijbehorende gevolg wordt ontzegd. Vorm, thematiek en functie zijn daarbij telkens sterk door de context bepaald. De dubbele 'Wirkungslosigkeitsspruch' in Job 8:15 functioneert, in zekere zin vergelijkbaar met de profetische onheilsaankondiging, als Godsoordeel over de goddelozen (ingeleid in vers 13). Thematisch knopen de spreuken aan bij het in vers 14 geponeerde trefwoord 'huis'. Ook in Job 27:17 staat

---

³⁹¹Door observatie, ervaring en traditie probeert de wijsheidsliteratuur de werkelijkheid waarin de mens leeft te ordenen. Cf. H.D. Preuss, *Erwägungen zum theologischen Ort alttestamentlicher Weisheitsliteratur*, *EvTh* 30 (1970), 396: "Die Eigenart der Weisheit muss als Ordnungsdenken bestimmt werden." H.J. Hermisson, o.c., 140, benadrukt terecht dat dit ordeningsdenken niet als abstracte idee of systematisch toegepast methodisch principe moet worden beschouwd, maar: "Das Ordnungsdenken 'gibt' es also nur, indem es 'praktiziert' wird...".

³⁹²Cf. ten aanzien van deze 'crisis' in de wijsheid o.a. E. Würthwein, *Die Weisheit Ägyptens und das Alte Testament. Rede zur Rektoratsübergabe am 29. November 1958* (Schriften der Philipps-Universität Marburg), Marburg 1960, 15. H.D. Preuss, *EvTh* 30, 400, stelt aangaande de ontwikkeling in met name Job, Prediker en Spreuken 1-9: "Innerhalb dieser kommt das Ordnungsdenken in eine wesenhafte Krise, da man empirisch entdeckt, dass diese Weltanschauung der Weisheit nicht stimmt, wobei das Bild Jahwes als einem [sic!] frei handelnden Gott stark unterstützend wirkt".

de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in het kader van Gods straf over de goddeloze mens (zo aangeduid in vers 13). Het thema 'kleding bereiden-aantrekken' (cf. vers 17b: 'verdelen van zilver') sluit nauw aan bij het voorafgaande vers. De 'Wirkungslosigkeitsspruch' in Job 31:8 is gesteld in de vorm van de zelfverwensing die het hele hoofdstuk kenmerkt. Ook hier functioneert de spreuk als een potentieel oordeel, dat, al naar gelang het handelen van de spreker van de zelfvervloeking (vers 7), over deze zal worden uitgestort.

Samenvattend constateren we de opmerkelijke afwezigheid van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de oudere wijsheidsliteratuur. Een mogelijke oorzaak hiervan vinden we in het in deze literatuur diep doorgedrongen besef van een onlosmakelijke samenhang tussen een positieve handeling en een gunstig resultaat. Wanneer deze koppeling in de jongere wijsheidsliteratuur onder kritiek wordt gesteld, ontstaat daarmee ook ruimte voor het gebruik van 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Zowel in Spreuken 1-9 als in Job functioneren deze als oordeelsaankondingen over ongehoorzaamheid en goddeloosheid.

8. DE 'WIRKUNGSLOSIGKEITSSPRÜCHE' EN OUD-OOSTERSE PARALLELEN

8.1. Doel en grenzen van een vergelijking

"Die Bedeutung religionsgeschichtlicher Parallelen für die Erklärung biblischer Texte liegt in der Möglichkeit, durch das Vergleichen zweier oder mehrerer ähnlicher Texte das Verständnis zu klären oder zu präzisieren. Sie liegt nicht darin, die 'Originalität' biblischer Texte oder Zusammenhänge zu beweisen oder zu bestreiten. Sie liegt nicht darin, Werturteile über biblische oder ausserbiblische Texte zu begründen." Met dit citaat van C. Westermann³⁹³ voor ogen, die daarmee zowel doel als grenzen van een vergelijking van bijbelse en oud-oosterse teksten aangeeft, stellen we in dit hoofdstuk een tiental (vermeende) parallelen van de bijbelse 'Wirkungslosigkeitssprüche' aan de orde. In eerdere studies hebben D.R. Hillers, R. Frankena, M. Weinfeld, W.A.M. Beuken en A.S. van der Woude al verbanden aangewezen tussen oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' en teksten uit de 'Umwelt'.³⁹⁴ Uit de verschillende conclusies blijkt dat het constateren van een parallel één ding, het interpreteren daarvan echter nog een geheel andere aangelegenheid is. Voorzichtigheid is daarbij geboden, aangezien zowel tussen parallelen onderling, alsook tussen buiten-bijbelse en bijbelse teksten, dikwijls een grote afstand in land, cultuur en tijd van herkomst bestaat. Het verschil in context kan maken dat een op het eerste gezicht nauwe verwantschap bij nadere beschouwing bedrieglijk blijkt te zijn.³⁹⁵ Wel kan een dergelijke vergelijking soms aantonen dat bepaalde vormen, themata en grondgedachten behoren tot een ook buiten Israëls grenzen voorkomend, algemeen oud-oosters cultuurbezit. De bestudering van parallelen uit de 'Umwelt' vormt dan een hulpmiddel voor een beter verstaan van de bijbelse teksten. W.W. Hallo heeft een dergelijke benadering omschreven als een 'contextual approach', die hij in het bijzonder op het niveau van genres vruchtbaar acht.³⁹⁶

---

³⁹³C. Westermann, Sinn und Grenze religionsgeschichtlicher Parallelen, in *Forschung am Alten Testament. Gesammelte Studien II* (Theologische Bücherei 55), München 1974, 84

³⁹⁴D.R. Hillers, o.c., 28; R. Frankena, *OTS* 14, 146 vv.; M. Weinfeld, *Bibl* 46, 418 vv.; W.A.M. Beuken, *Haggai-Sacharja* 1-8, diss. Assen 1967, 190 v.; A.S. van der Woude, *Micha* (POT), Nijkerk 1976, 233 v.; cf. ook de recente studie van H.U. Steymans en onze bespreking daarvan in paragraaf 3.3.1..

³⁹⁵Een overzicht van de problemen en criteria ten aanzien van een vergelijking tussen oud-testamentische en oud-oosterse teksten geeft K.A. Kitchen, *Ancient Orient and Old Testament*, Guildford/London 1966, 17 vv. en 112 vv..

³⁹⁶Cf. W.W. Hallo, Compare and contrast. The contextual approach to biblical literature, in *The bible in the light of cuneiform literature. Scripture in context III*, Lewiston-Queenston-Lampeter 1990, 8 vv.. Het doel van een 'contextual approach', waarbij het evenwicht tussen 'comparison' en 'contrast' wordt bewaard, typeert Hallo als: "not to find the key to every biblical phenomenon in some ancient Near Eastern precedent, but rather to silhouette the biblical text against its wider literary and cultural environment

Onze vergelijking dient onder meer ter beantwoording van de volgende vragen:

- a) Gaat het bij de 'Wirkungslosigkeitssprüche' om een eigen israëlitische 'Gattung' of komt de spreekvorm ook in buiten-bijbelse teksten voor?
- b) Welke overeenkomsten en welke verschillen vallen op aan het gebruik van de spreekvorm in oud-oosterse teksten in vergelijking met het Oude Testament?
- c) Welke gevolgtrekkingen mogen we vanuit de bestudering van oud-oosterse parallellen maken ten aanzien van de interpretatie van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament?

In de volgende paragrafen bespreken we enerzijds parallele teksten, die reeds in eerdere onderzoeken met 'Wirkungslosigkeitssprüche' werden vergeleken. Enkele ervan zullen wij minder relevant achten, omdat ze niet aan de eerder opgestelde definitie voldoen. Anderzijds bespreken we enige teksten uit de 'Umwelt' van het Oude Testament, die nog niet in verband werden gebracht met de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'.

In een zekere vrije volgorde, mede naar datering en taalgebied geordend, bespreken we eerst twee sumerische parallellen: 'de vervloeking van Agade' en 'Gilgamesj, Enkidu en de onderwereld'. Deze worden gevolgd door vier egyptische teksten: 'het restauratiedecreet van Tutanchamon'; 'de magische papyrus Harris'; 'de stèle van Merneptah' en 'de leer van Anch Scheschonki'. Na de hethitische 'mythe van Telepinus' stellen we vervolgens een aantal assyrisch-babylonische fragmenten aan de orde: 'een kudurru van Nebukadnessar I'; een 'kudurru' van Larsa; 'de adê aangaande de troonopvolging van Esarhaddon' en 'de annalen van Assurbanipal'. Na de tweetalige inscriptie van 'het beeld van Tell Fekherye' besluiten we met de aramese 'stèles van Sefire'. In enkele samenvattende beschouwingen trachten we vervolgens enkele resultaten van onze vergelijking vast te stellen.

8.2. Oud-oosterse parallellen

8.2.1. De vervloeking van Agade

Uit het begin van het tweede millennium voor Christus stamt een op verscheidene tabletten, deels in fragmenten overgeleverde tekst, die als 'de vervloeking van Agade' wordt aangeduid. In deze vervloekingstekst geeft een onbekende schrijver rekenschap van de catastrofe die de nog niet exact gelokaliseerde sumerische stad Agade totaal verwoestte. S.N. Kramer spreekt over een "historiographic' document, first composed (probably) about 2000 B.C. by a Sumerian theologian-poet with a reflective and

---

and thus to arrive at a proper assessment of the extent to which the biblical evidence reflects that environment or, on the contrary, is distinctive and innovative over against it" (W.W. Hallo, o.c., 3).

inventive turn of mind".³⁹⁷ De catastrofe, die Agade trof, moet betrekking hebben op een invasie van vijandelijke stammen, die in deze tijd in het gehele sumerische gebied historisch aanwijsbaar is. De sumerische vorst, die de schrijver van de tekst voor verantwoordelijk houdt, heet Naram-Sin, de vierde koning van de dynastie van Akkad, wiens regeerperiode door J.A. Brinkman wordt gedateerd van 2254 tot 2218 v. Chr.³⁹⁸ In het laatste deel van de grotendeels uit vervloekingen bestaande tekst komt de volgende tweeledige spreuk voor (vertaling S.N. Kramer³⁹⁹):

"(270) Who says 'I would dwell in that city' will not find a good dwelling place,
(271) Who says 'I would lie down in Agade' will not find a good sleeping place."⁴⁰⁰

In de slotregels van het document worden dezelfde regels, met een kleine wijziging in de werkwoordvormen, als een terugblik op de door de vervloeking ontstane toestand herhaald:

"(279) Who said 'I would dwell in that city' found not a good dwelling place,
(280) Who said 'I would lie down in Agade' found not a good sleeping place."⁴⁰¹

In deze dubbele, door een synoniem parallellisme gekenmerkte spreuk, wordt tegenover een uitgesproken verlangen naar een verblijfplaats in de stad de vergeefsheid van dit verlangen gesteld. De gewenste rust is in Agade niet te vinden. De grondgedachte van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' achten wij in deze vervloekingen duidelijk herkenbaar. Qua vorm en inhoud is de overeenkomst minder groot. Het meest nabij inzake de thematiek van de vervloeking komt de niet als 'Wirkungslosigkeitsspruch' te beschouwen tekst Ps. 107:4: 'Er

---

³⁹⁷S.N. Kramer, *ANET Suppl*, 646. J.S. Cooper, *The curse of Agade*, Baltimore-London 1983, 10 vv., dateert de compositie van de tekst tussen ca. 2150 en 2000 v. Chr..

³⁹⁸Cf. de chronologie van J.A. Brinkman in A.L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a dead civilization. Revised edition. Completed by E. Reiner*, Chicago-London 1977, 335. Over de historische achtergronden schrijft ook S.N. Kramer, *The Sumerians. Their history, culture, and character*, Chicago 1963, 62-66.

³⁹⁹S.N. Kramer, o.c., 65 v.

⁴⁰⁰In *ANET Suppl*, 651, vertaalt S.N. Kramer deze verzen als een verwensing:
"May he who said 'I would sleep in that city, not find a good dwelling there,
May he who said 'I would sleep in Agade', not find a good sleeping place there."

⁴⁰¹Ook J.S. Cooper, o.c., 63, en A. Falkenstein, *Fluch über Akkade*, ZA 57 (1965), 75, vertalen deze passage als een beschrijvende terugblik op het door de eerdere vervloeking ontstane leed.

waren er die dwaalden in de woestijn, op een eenzame weg, een stad ter woning vonden zij niet.' Het thema van het vergeefse zoeken/reizen vinden we wel in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' Hos. 2:9; Micha 6:14; Jes. 41:12 (cf. ook het 'geestelijk zoeken' in Hos. 5:6; Amos 8:12; Spr. 1:28).

8.2.2. Gilgamesj, Enkidu, en de onderwereld

Eén van de best gedocumenteerde literaire werken van het oude Mesopotamie is het zogenaamde Gilgamesj-epos. Onder deze noemer valt een grote hoeveelheid sumerische en akkadische overleveringen, die in verschillende variaties verhalen over de lotgevallen van koning Gilgamesj.⁴⁰² Gilgamesj zelf heeft, hoewel hij, net als andere koningen, reeds vroeg vergoddelijkt is, zeer waarschijnlijk werkelijk geleefd als vorst van een rijk rondom het zuid-babylonische Uruk (in de periode 2700-2500 v. Chr.).⁴⁰³ In het sumerische gedicht 'Gilgamesj, Enkidu en de onderwereld' wordt verteld hoe Gilgamesj' dienaar Enkidu enige tijd in het dodenrijk verkeert.⁴⁰⁴ Na zijn terugkeer op aarde voeren beiden een gesprek, waarbij Gilgamesj Enkidu bevraagt over het lot van verschillende groepen gestorven mensen in de onderwereld en Enkidu hem vervolgens antwoordt. Een door A. Shaffer reeds besproken fragment, wordt door W.H.Ph. Römer als volgt vertaald:

"... (8) (Gilgamesj:) 'Hast du gesehen, der dem Worte (seiner) Mutter (und) seines Vaters keinen Respekt bezeigt hat?' (Enkidu:) 'Ich habe ihn gesehen.' (Gilgamesj:) 'Wie ergeht es ihm?' (9) (Enkidu:) '... Wasser, Wasser der Waage trinkt er, ihm genügt es nicht.' (10) (Gilgamesj:) 'Hast du den gesehen, den der Fluch (seiner) Mutter (und) seines Vaters erre[ic]ht hatte?'..."⁴⁰⁵

---

⁴⁰²Cf. A. Shaffer, *Sumerian sources of tablet XII of the epic of Gilgamesj*, diss. Ann Arbor/Michigan 1963, 1 vv.. De akkadische Gilgamesj-literatuur is recentelijk bewerkt door K. Hecker in *TUAT III/4*, Gütersloh 1994, 646-744, waarbij ook een aantal in het Akkadisch overgeleverde oud-babylonische fragmenten wordt behandeld (648-670).

⁴⁰³Cf. A. Schott/W. von Soden, *Das Gilgamesch Epos neu übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Albert Schott*, Stuttgart 1958, 1970, 4 v., en J.H. Tigay, *The evolution of the Gilgamesh Epic*, Philadelphia 1982, 13 vv..

⁴⁰⁴In de sumerische literatuur is Enkidu eenvoudigweg de dienaar (*irdani*) van Gilgamesj, cf. A. Shaffer, o.c., 21 v. Over de functie van het dodenrijk in sumerische gedichten schrijven A. Shaffer, o.c., 37 vv.; S.N. Kramer, *Death and nether world according to the Sumerian literary texts*, *Iraq* 22 (1960), 69-68. Cf. ook F.M.Th. Böhl, *Het Gilgamesj-epos bij de oude Sumeriërs*, in *Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving*, Leiden 1947, 149 vv..

⁴⁰⁵A. Shaffer, o.c., 120, met betrekking tot fragment 'U 16878'; De vertaling van W.H.Ph. Römer is uit *TUAT II/1*, 36 vv., waar hij de passage invoegt na regel 288 van de gebruikelijke compilatie van tafel XII van het Gilgamesj-epos. Dit tekstgedeelte ontbreekt in het slot van de nieuw-assyrische versie van Gilgamesj XII.

Voor onze studie is met name de in regel 9 beschreven toestand van vervloeking van belang. Zowel vertaling als betekenis van deze woorden zijn helaas onzeker. W.H.Ph. Römer suggereert dat de bedoeling wellicht is, dat het water door middel van de weegschaal zo spaarzaam aan de vervloekte wordt aangereikt, dat het niet toereikend voor hem is.⁴⁰⁶ Het afwegen van water was in het oude Mesopotamië echter niet ongewoon en hoeft derhalve geen bijzondere schaarsheid te impliceren.⁴⁰⁷ Het herhaalde beginwoord 'water' kan duiden op een weliswaar bij voortduur drinken enerzijds, maar een desondanks niet lessen van de dorst anderzijds.

Welke interpretatie men ook moge kiezen, de overeenkomst met de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' is treffend. Van een met nadruk genoemde handeling wordt vervolgens de vergeefsheid aangeduid. Inhoudelijk is te denken aan Amos 4:8 en Hagg. 1:6 (cf. ook Jer. 14:3; Klaagl. 4:4a), waar eveneens de thematiek 'drinken-verzadigd worden (in de zin van 'de dorst lessen')' aan de orde is.

8.2.3. Het restauratiedecreet van Tutanchamon

Na de dood van de godsdiensthervormer Echnaton (1349 v. Chr.)⁴⁰⁸ werd zijn schoonzoon en opvolger Tutanchaton gedwongen uit Amarna terug te keren naar Thebe en zijn naam te veranderen in Tutanchamon. Op een in de Amon-tempel te Karnak opgerichte stèle beschrijft deze Tutanchamon de vrome daden waarmee hij een einde maakte aan de 'ketterij' van zijn voorganger en de eredienst van Amon en van alle andere goden herstelde.⁴⁰⁹ In het kader van de beschrijving van de desolate toestand waarin de tempels en het godsdienstige leven bij het aantreden van de nieuwe farao verkeerden, doordat de goden zich van Egypte hadden afgekeerd, treffen we de volgende regels aan (Urk. IV, 2027.25-28):

---

⁴⁰⁶W.H.Ph. Römer, o.c., 42, noot 9

⁴⁰⁷Een overzicht van de vele functies van verschillende soorten weegschalen geeft A. Salonen, *Die Hausgeräte der alten Mesopotamier nach sumerisch-akkadischen Quellen. Eine lexikalische und kulturgeschichtliche Untersuchung* (Suomalaisen Tiedeakatemia Toitoksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Sarja-ser.B.Nide-tom.139), 2 Bd., Helsinki 1965/1966, bd.I, 280 vv..

⁴⁰⁸Cf. de datering door M. Lichtheim, *Ancient Egyptian literature II*, Berkely 1976, X.

⁴⁰⁹Cf. ten aanzien van de godsdiensthervorming van Echnaton en het herstel van de oude orde onder Tutanchamon C.A. Aldred, *Akhenaten, pharaoh of Egypt. A new study*, London 1969², 251-254; idem, *Egypt, the Amarna period and the end of the eighteenth dynasty. Vol. II, Ch. XIX*, Cambridge 1971, 17-24; D.B. Redford, *Akhenaten. The heretic king*, Princeton, New Jersey 1984, 204-211; J. Vergote, *De Egyptenaren en hun godsdienst*, Haarlem 1978³, 61-70.

"If one prayed to a god to seek counsel from him, he would never come at all. If one made supplication to a goddess similarly, she would never come at all."⁴¹⁰

Niet alleen vorm en inhoud, maar ook de context van deze dubbele, parallel gevormde spreuk tonen overeenkomst met oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Vergelijkbaar met het restauratiedecreet van Tutachamon, staat ook in Jes. 16:12; Jer. 11:11; Hos. 5:6; Amos 8:12; Micha 3:4; Zach. 7:13 en Spr. 1:28 een situatie van vervloeking ten gevolge van de goddelijke toorn aan de basis van een vergeefs bidden en/of een verstoorde cultus. De synoniem parallelle opbouw komt eveneens overeen met de wijze waarop veel oud-testamentische voorbeelden van het genre optreden (cf. ten aanzien van dezelfde thematiek Spr. 1:28). Van het functioneren van de 'Gattung' in een beschrijvende terugblik op een situatie van oordeel/vervloeking kent ook het Oude Testament enkele voorbeelden (Jer. 12:13; Hagg. 1:6, 9).

8.2.4. De magische papyrus Harris

Uit de 19e of 20e dynastie (1300-1100 v. Chr.) stamt de zogenaamde magische papyrus Harris.⁴¹¹ Daarin komt de volgende bezwering tegen krokodillen voor (III,5 vv.):

"Hail to you, these five great gods who came out from Hermopolis, you are not in heaven, you are not on earth, whose sun does not make light, come to me. Do search for me the river, seal (the mouth of him) who is in it; you who submerge, do not come up. Seal your mouth, lock your mouth as the window of Mendes was sealed, as the mouth of the vulva of Anat and Astarte was sealed, the two great goddesses who were pregnant but did not bear. They were sealed by Horus; they were opened by Seth. They who are in heaven make protection against him."⁴¹²

Voor ons onderwerp is vooral de zinsnede van belang waarin gesproken wordt over "the two great goddesses who were pregnant but did not bear". M.H. Pope⁴¹³ en, in navolging, A.S. van der

---

⁴¹⁰Vertaling van J.A. Wilson, *ANET*, 251

⁴¹¹Over de datering van de magische papyrus Harris bestaat onzekerheid. Cf. J. Leclant, *Astarté à cheval d'après les représentations égyptiennes*, *Syria* 37 (1960), 6 v., noot 7.

⁴¹²Deze weergave komt uit J.B. Pritchard, *Palestinian figurines in relation to certain goddesses known through literature* (American Oriental Series 24), New Haven 1943, 79, en is gebaseerd op een vertaling van H.O. Lange.

⁴¹³M.H. Pope, *JBL* 83, 270-271, noot 4.

Woude⁴¹⁴ brengen de aan Anat en Astarte toegeschreven vergeefse zwangerschap in verband met Micha 6:14, waar, afhankelijk van vertaling en exegese, de ineffectiviteit van de sexuele gemeenschap inhoud van een vervloeking vormt. Van der Woude verwijst tevens naar Hos. 4:10: '...zij zullen ontucht bedrijven, maar niet talrijk worden;...'

Wij aarzelen aan deze parallel veel belang te hechten. Dat de desbetreffende zinsnede slechts een relatieve bijzin omvat, is daarbij niet doorslaggevend. We zagen al eerder dat de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' veelvormig is. Zwaarder weegt echter dat de spreuk niet beantwoordt aan de centrale grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Daarin valt de nadruk op een verrichte of te verrichten handeling, waarna vervolgens de verijdeling van de voortgang van de handeling wordt gemeld. Meer dan om een handeling gaat in deze tekst echter om een toestand van onvermogen (namelijk tot baren), die niet in verband wordt gebracht met een voorafgaande handeling, zoals bijvoorbeeld in Hos. 4:10 wel aan de orde is.⁴¹⁵

8.2.5. Stèle van Merneptah (Israël-stèle)

De veelbesproken Israël-stèle werd door Merneptah, vierde koning van de negentiende dynastie van Egypte, in zijn vijfde regeeringsjaar (1208 v. Chr.) in zijn dodentempel in Thebe opgericht. Ze bevat een overwinningsproclamatie naar aanleiding van de door Merneptah gevoerde oorlog met de Libiërs en de z.g. zeevolken, waarbij ook de naam Israël wordt vermeld.⁴¹⁶ In een bijna paradijselijke beschrijving van de in Egypte door de overwinning ontstane vreugde en welvaart, staat tegen het einde van de inscriptie een passage (regel 157-159), die door E. Hornung als volgt wordt vertaald:

"Die Ortschaften sind wieder neu besiedelt,

---

⁴¹⁴A.S. van der Woude, o.c., 233-234. Cf. ten aanzien van zijn exegese van Micha 6:14 paragraaf 3.8.2..

⁴¹⁵Ditzelfde is ook van toepassing op enkele regels uit de zogenaamde vermaningen van Ipuwer die we, mede vanwege het daarin voorkomende thema 'zwangerschap', tot op zekere hoogte met de in deze paragraaf besproken zinsnede uit de magische papyrus Harris vergelijkbaar achten. Deze in zekere zin 'sociaal profetische prediking' (cf. J.H. Breasted, *The dawn of conscience*, New York-London 1933, 193-200), die in zijn huidige vorm uit de negentiende dynastie (1300-1200 v. Chr.) stamt, maar waarvan het origineel veel ouder is (cf. de overwegingen van M. Lichtheim, *Ancient Egyptian literature I*, Berkely 1976, 149 v.), bevat de volgende passage (Adm. 2, 3-4; vertaling M. Lichtheim, o.c., 151):

"Lo, Hapy inundates and none plow for him;
all say: 'We don't know what has happened in the land'.
Lo, women are barren, none conceive;

Khnum does not fashion because of the state of the land."

Hoewel het antithetische karakter van de eerste en derde regel, alsook de apodosis van het eerste versdeel ('and none plow for him') enigszins doen denken aan oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche', ontbreekt ook hier de voor de 'Gattung' kenmerkende opeenvolging van een expliciet genoemde handeling en de ontkenning van het normaliter bijbehorende gevolg.

⁴¹⁶Zie voor de achtergronden onder meer de inleidingen van U. Kaplony-Heckel, *TUAT I/6*, 544 vv., en M. Lichtheim, o.c., 73 v..

und wer sein Feld bestellt, wird (auch) davon essen.
Re hat sich Ägypten wieder zugewandt."⁴¹⁷

Vorm en inhoud van de middenzin komen zeer opvallend overeen met Jes. 62:9a: "... maar zij die het oogsten, zullen het eten..." (als helpt van een dubbele spreuk; vergelijk ook Jes. 65:21). Het betreft hier de enige duidelijke parallel van de zogenaamde tot een zegenspreuk omgebogen 'Wirkungslosigkeitsspruch', die wij tijdens onze zoektocht in de oud-oosterse literatuur aantreffen. Niet alleen qua inhoud, maar ook qua context vertonen genoemde passages uit de Israël-stèle en Jesaja 62 een verrassende gelijkenis. Net als in de stèle van Merneptah behelst Jesaja 62 een omschrijving van een toestand van heil, waarbij het eten van de ingezamelde oogst als een bijzondere zegen wordt ervaren. De verbinding van de zegen met het feit dat de godheid Re weer in gunst naar Egypte omziet heeft een functie, vergelijkbaar met de eed (Jes. 62:8) en het scheppende werk (Jes. 65:17) van YHWH in de bijbelse teksten.

8.2.6. De leer van Anch Scheschonki

Een volgende parallel treffen we aan in de, wellicht uit de tijd van de Ptolomeeën (323-30 v. Chr.) stammende⁴¹⁸, leer van Anch Scheschonki. In deze aan een priester van de god Re in Heliopolis toegeschreven verzameling zijn veelal losse, vooral op het boerenleven gerichte spreuken samengebracht⁴¹⁹, die in menig opzicht aan de oud-testamentische wijsheidsliteratuur herinneren⁴²⁰. De helaas gehavend overgeleverde regels 17 en 18 van Kol. 26 worden door H.J. Thissen als volgt vertaald:

"(17) Es gibt den, der pflügt, ohne zu [ernten?]. (18) Es gibt den, der erntet, ohne zu [pflügen?]."⁴²¹

---

⁴¹⁷E. Hornung, Die Israelstele des Merenptah, in *Fontes atque pontes* (Festschrift H. Brunner; Ägypten und das Alte Testament 5), Wiesbaden 1983, 232. M. Lichtheim, o.c., 77, vertaalt niet wezenlijk anders:

"Towns are settled once again,
He who tends his crop will eat it.
Re has turned around to Egypt"

⁴¹⁸Cf. aangaande de onzekere datering M. Lichtheim, *Ancient Egyptian literature III*, Berkely 1980, 159. Hoewel het handschrift van late ptolomese datum is, kan de compositie zelf ouder zijn. Zie ook P. Walcot, Hesiod and the instructions of 'Onchsheshonqy, *JNES* 21 (1962), 215-219, waarin deze een relatie met het werk van Hesiodus suggereert.

⁴¹⁹Cf. met betrekking tot de gewoonte wijze oude mannen als auteurs van een leer te vermelden, de gerichtheid op het boerenleven en de 'losse' opeenvolging van de spreuken in de leer van Anch Scheschonki de inleiding van H. Sternberg-el Hotabi in *TUAT III/2*, 191 vv.. Zie ook E. Brunner-Traut, *Lebensweisheit der alten Ägypter*, Freiburg 1985, 151 vv..

⁴²⁰Verschillende overeenkomsten in dezen vermeldt B. Gemser, The instructions of 'Onchsheshonqy and biblical wisdom literature, *SVT* 7, 124 vv..

⁴²¹Vertaling van H.J. Thissen, *TUAT III/2*, 275

Wanneer wij deze vertaling mogen volgen, vinden we hier een opvallende parallel van het oud-testamentische genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. In een chiastische constructie wordt een op een 'Wirkungslosigkeitsspruch' gelijkende spreuk gevolgd door een aan Deut. 6:10b-11a en Joz. 24:13 herinnerende nevenvorm. De omkering van de dubbele spreuk geeft een bijzonder effect. Overeenkomstig de van 's mensen gedachten afwijkende goddelijke raad (Kol. 26, regel 14) gaan sommigen gebukt onder de last dat zij van de op het land verrichte arbeid niet de vrucht genieten. Anderen krijgen een akkeropbrengst, waarvoor zij niet hebben gewerkt, zomaar in de schoot geworpen.

Aangezien de tekst van de apodosis in beide versregels beschadigd is, is de door Thissen voorgestelde vertaling echter allerminst zeker. Derhalve noemen wij ook een door M. Lichtheim voorgestelde, alternatieve interpretatie van de gehavende versgedeelten:

"(17) There is one who plows yet does not [reap]. (18) There is one who reaps yet does not [eat]." ⁴²²

Volgens deze vertaling vormen beide versregels een aanvullende parallellie, waarbij de tweede protasis het verbum van de eerste apodosis opneemt. Samen geven zij uitdrukking van de levenservaring dat, ondanks menselijke inspanning, de voortgang van het proces dat van zaaien via oogsten op eten moet uitlopen dikwijls wordt gefrustreerd. De eerste spreuk ('ploegen-niet maaien') doet qua thematiek denken aan oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' als Gen. 4:12; Lev. 26:20; Deut. 28:38; Micha 6:15; Hagg. 1:6. De thematiek van de tweede regel toont gelijkenis met Lev. 26:16; Deut. 28:33; Job 31:8 (cf. ook Jes. 1:7; Ez. 25:4; Neh. 5:5). Een opvallend verschil is dat de protasis van de genoemde oud-testamentische voorbeelden niet spreekt over 'ploegen' of 'maaien', maar meestal het 'zaaien' als handeling vermeldt. ⁴²³

8.2.7. De mythe van Telepinus

De hethitische mythe van Telepinus verhaalt hoe, na het verdwijnen van de vegetatiegod Telepinus, de aarde getroffen wordt door velerlei rampen, met name onvruchtbaarheid. Pas na een zoektocht en bezwering van de goden keert Telepinus terug en wordt de

---

⁴²²Zo M. Lichtheim, o.c., 179; cf. ook de reeds oudere nederlandse vertaling van B.H. Stricker, De wijsheid van Anchsjesjonq, *JEOL* 15 (1957-1958), 32, die de tweede apodosis oningevuld laat: "Menigeen ploegt, doch [oogst] niet. Menigeen oogst ...".

⁴²³Ten aanzien van het functioneren van vloekspreuken in de oude egyptische literatuur zij hier nog gewezen op het werk van S. Morschauer, *Threat-formulae in ancient Egypt. A study of the history, structure and use of threats and curses in ancient Egypt*, Baltimore 1991. In deze studie, die een overzicht geeft van tal van vervloekingsformuleringen, waaronder ook 'negatieve' vloekspreuken (cf. S. Morschauer, o.c., 27 vv.), hebben wij evenwel geen op de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' gelijkende teksten aangetroffen.

harmonie hersteld.⁴²⁴ Het na Telepinus' verdwijning ontstane leed wordt als volgt getekend:

"(10) Telepinus walked away and took grain, [fertile], breeze, ... and satiation to the country, the meadow, the steppes. Telepinus went and lost himself in the steppe; fatigue overcame him. So grain [and] spelt thrive no longer. So cattle, sheep and man no longer (15) breed. And even those with young cannot bring them forth. The vegetation dried up; the trees dried up and would bring forth no fresh shoots. The pastures dried up. In the land famine arose, so that man and gods perished from hunger. The great Sun-god arranged for a feast and invited the thousand gods. They ate, (20) but they did not satisfy their hunger; they drank, but they did not quench their thirst."⁴²⁵

Als eerste parallel dient zich regel 15 aan, waar gemeld wordt dat "even those with young cannot bring them forth". De gedachte lijkt enigszins verwant aan Hos. 4:10⁴²⁶. Ook hier geldt evenwel het reeds ten aanzien van de magische papyrus Harris opgemerkte. Meer dan om de vergeefsheid van een handeling, gaat het in dit vers om een onvermogen tot activiteit, dat geen direct verband houdt met een eerder verrichte handeling.

Een tweede, overtuigender parallel vormt de tweeledige zin van regel 19-20. De voor een feestmaal genodigde goden eten, maar verzadigen hun honger niet; ze drinken, maar lessen hun dorst niet. In het Oude Testament vinden we soortgelijke vervloekingen in Lev. 26:26; Jes. 9:19; Hos. 4:10; Micha 6:14 (alle met betrekking tot het thema 'eten-verzadigd worden'), en Amos 4:8 ('drinken-verzadigd worden'). Treffend is de overeenkomst met Hagg. 1:6, waar, evenals in de Telepinus-mythe, beide oordelen naast elkaar en op beschrijvend-constaterende wijze voorkomen. Een groot inhoudelijk verschil is echter te constateren ten aanzien van hen die gebukt gaan onder het genoemde oordeel. In de Telepinus-mythe lijden de goden machteloos mee onder het gericht (cf. de godinnen Anat en Astarte in de genoemde magische papyrus Harris). In de genoemde bijbelse teksten komt het leed als oordeel van YHWH over het ongehoorzame volk. Hier openbaart zich een wezenlijk onderscheid in de karaktertekening van de goden van de volken rondom Israël enerzijds, en de almachtige en naijverige God van Israël anderzijds.

---

⁴²⁴Cf. A. Goetze, *Kleinasien* (Kulturgeschichte des Alten Orients III/1), München 1933, die de persoon van Telepinus typeert en de mythe bespreekt.

⁴²⁵Vertaling door A. Goetze in *ANET*, 126, r.10-20

⁴²⁶Cf. de hierboven genoemde vermeende parallel in de magische papyrus Harris. Deze eerste parallel wordt ook opgemerkt door M.H. Pope, *JBL* 83, 271, noot 4.

8.2.8. Een 'kudurru' van Nebukadnessar I

Een interessante parallel van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitsspruch' vinden we in de tekst van een zogenaamde 'kudurru' uit oud-babylonische tijd. Het betreft een 'kudurru' stammend uit de regeerperiode van Nebukadnessar I, de vierde koning van de tweede Isin-dynastie (1124-1104 v. Chr.).⁴²⁷ W. Hinke omschrijft de functie van de 'kudurru' als volgt: "A boundary stone, called 'kudurru', corresponds to a modern deed. Its inscription defines accurately the boundaries of a tract of land and insures its possession, for all future time, to the person and his descendants named by its terms."⁴²⁸ De 'kudurru' van Nebukadnessar I bevat een beschrijving van een veldtocht tegen de Elamieten.⁴²⁹ De overlevering op de grenssteen eindigt met een lange reeks vervloekingen, waarbij vele goden worden aangeropen. Van belang voor ons is vooral de passage Kolom II, 51-55, die we als volgt vertalen:

'(51) Deze grote goden, in de toorn van hun harten, (52) mogen ten kwade over hem overleggen. (53) Het huis dat hij heeft gebouwd, moge een ander in bezit nemen. (54) Met een dolk in zijn nek en een mes in zijn oog (55) moge hij voor zijn gevangennemer zijn aangezicht neerwerpen.'

Reeds D.R. Hillers wijst in een voetnoot op regel 53 als parallel van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche'.⁴³⁰ Dat het voorwerp van vervloeking, het huis (*bîtu*), vooraan wordt genoemd, geeft aan de spreuk extra nadruk. De met dit nomen verbonden G-durativus *ip-pu-šu* wordt gevolgd door de door een precativus ingeleide wens: *li-bi-el ša-nu-um-ma*.⁴³¹

Ten aanzien van de thematiek kan men de tekst vergelijken met Deut. 28:30; Amos 5:11; Sef. 1:13; Mal. 1:4 (in mindere mate ook Job 8:15). Steeds wordt daarin het bouwen van huizen als tevergeefs aangeduid, aangezien zij die de arbeid verrichten er

---

⁴²⁷Ten aanzien van deze datering volgen wij J.A. Brinkman in A.L. Oppenheim, o.c., 338.

⁴²⁸W.Hinke, *Selected Babylonian kudurru-inscriptions* (Semitic Study Series 14), Leiden 1911, VII

⁴²⁹Deze beschrijving is onder meer samengevat door F.X. Steinmetzer, *Die babylonische kudurru als Urkundenform* (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums 11/4,5), Paderborn 1922, repr. New York-London 1968, 12-14. Over de plaats van Nebukadnessar I in de Isin-dynastie schrijft W. Hinke, *A new boundary stone of Nebuchadrezzar I from Nippur* (The Babylonian expedition of the university of Pennsylvania, Series D4), Philadelphia 1907, 134-141.

⁴³⁰D.R. Hillers, o.c., 28, noot 47; Zie ook W.A.M. Beuken, o.c., 190, noot 2.

⁴³¹Deze met de zinsopbouw gegeven nadruk komt onzes inziens onvoldoende tot uiting in de vertaling van L.W. King, *Babylonian boundary stones and memorial tablets in the British Museum*, 2 vols., London 1912, 36: "May another possess the house which he has built."

niet in zullen wonen. Dat het oordeel van vervloeking zich via 'anderen' voltrekt, is ook in oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' een menigmaal voorkomend gegeven (Lev. 26:16; Deut. 28:30; Job 27:17; 31:8; omgekeerd in Jes. 62:8,9). De themata 'huizen bouwen' en 'bewoning door anderen/vijanden' komen in het Oude Testament gezamenlijk voor in de omgekeerde 'Wirkungslosigkeitsspruch' Jes. 65:21-22: 'Zij zullen huizen bouwen en die bewonen,..., zij zullen niet bouwen, opdat een ander er wone,...'.

8.2.9. Een 'kudurru' van Larsa

Nog ouder dan de hierboven besproken 'grenssteen' is een 'kudurru' (B.1282.1) die, samen met een honderdtal deels in gave en deels in geschonden staat teruggevonden documenten, afkomstig lijkt uit de omgeving van Larsa. In deze 'kudurru' bevestigt koning Nazimurataš van Babylonië (1307-1282 v. Chr.)⁴³² de aanstelling en vergoeding van een zekere Puzru, 'eerste musicus' (*nargallu*)⁴³³ van Ebabbar. H.U. Steymans heeft gewezen op de overeenkomst met de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' van de regels 44-47 van Rs. Kol. II.⁴³⁴ De enigszins gehavende en door D. Arnaud gereconstrueerde tekst hiervan⁴³⁵ vertalen wij als volgt:

'(44) [...] maar laat het stro niet hoog worden.⁴³⁶ (45)
[Een kanaal] moge hij graven, maar laat water er niet
overvloedig zijn.⁴³⁷ (46) Een stad[huis] moge hij hebben,
maar in watergoten moge hij overnachten. (47) [Een gebied

---

⁴³²Cf. de datering door J.A. Brinkman in A.L. Oppenheim. o.c., 338.

⁴³³Cf. CAD 11-I, 352: 'chief musician'.

⁴³⁴H.U. Steymans, o.c., 183 v.

⁴³⁵Cf. D. Arnaud, Deux 'kudurru' de Larsa: II. Étude épigraphique, RA 66 (1972), 164 vv.. De verwensingsvorm in deze vervloekingen is deels de precativus (*lu* met punctualis), deels de prohibitivus (*la* met durativus). In de vertaling van deze en volgende teksten hebben we de prohibitieve vorm weergegeven met 'laten ...'.

⁴³⁶Vertaling van het verbum *išaqqu* in de zin van 'het hoofd heffen', 'ontspruiten' (cf. D. Arnaud, RA 66, 169; H.U. Steymans, o.c., 184) schijnt ons ongewenst toe, aangezien *šaqû* in deze betekenis (in combinatie met *rēšu*) in de D-stam staat (cf. AHw 1180). Beter is het, overeenkomstig de grondvertaling van de G-stam (CAD 17-II, 19 vv.: 'to grow high, to rise') het verbum hier weer te geven als 'hoog worden'. Het uitgestrooide zaad zal wel ontspruiten, maar niet de volle groei bereiken.

⁴³⁷Deze vertaling blijft dicht bij de betekenis van het verbum *dēšû* (AHw, 167: 'sprossen', 'reichlich darbringen') dan de weergave van H.U. Steymans, o.c., 184: "aber mit Wasser soll er (die Felder) nicht versorgen". Cf. D. Arnaud, RA 66, 168: "mais qu'en eaux il n'abonde point".

moge hij omsingelen, maar salpeter moge hij buitmaken.⁴³⁸

De overeenkomst tussen deze vervloekingen en de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' betreft vooral de vorm. Een protasis die een positieve handeling of toestand beschrijft, wordt, verbonden door de conjunctie *ma*, telkens gevolgd door een apodosis waarin de bijbehorende vrucht wordt ontzegd. In de regels 46 en 47 gebeurt dit niet door de ontkenning van het normaliter bij de handeling behorende gevolg, maar door het in het vooruitzicht stellen van een aan de in protasis genoemde handeling tegengestelde positieve actie. De thematiek is een geheel andere dan we in de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' aantreffen. Alleen regel 46 doet enigszins denken aan de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' met het thema 'huizen bouwen-niet bewonen' (Deut. 28:30; Amos 5:11; Sef. 1:13), waarbij ook het Oude Testament een zekere variatie binnen het thema kent (cf. Mal. 1:4; Job 8:15). Verschillend ten opzichte van veel oud-testamentische voorbeelden is ook de minder dominante plaats van de verba in deze vloekspreuken. In de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' vinden we meestal combinaties van min of meer bij elkaar behorende en normaliter in elkaars verlengde liggende werkwoorden (zaaien-oogsten; eten-verzadigd worden; enz.), die, gesteld in een antithetische relatie, de vervloeking beheersen. In deze 'kudurru' van Larsa zijn het evenwel niet zozeer de verba, maar met name de substantiva en het geheel van de handelingen/toestanden, die de tegenstelling gestalte geven.

8.2.10. De *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon

Uit het jaar 672 v. Chr. stamt een uitvoerige beëdigingstekst, die betrekking heeft op de troonopvolging van de assyrische koning Esarhaddon door zijn zoon Assurbanipal. Hoewel sinds D.J. Wiseman⁴³⁹ voor deze tekst veelal de term 'vazalverdragen' ('vassal-treaties') werd gebruikt en dit begrip ook aan de basis staat van de ingeburgerde afkorting VTE, is deze weergave van het begrip *adê* op zijn minst omstreden. Zo bepleit o.a. K. Watanabe dat het van oorsprong aramese woord *adê*, anders dan in bijvoorbeeld de hethititische vazalverdragen, niet doelt op een verdrag tussen twee, gelijke of aan elkaar ondergeschikte, partijen, maar op een politieke, openbare beëdiging ('Vereidiging'), die voor het aangezicht van de goden en begeleid door

---

⁴³⁸Zowel het verbum van de protasis (*lamû*) als dat van de apodosis (*ṣabatu*) kan als oorlogsterminologie worden geïnterpreteerd (cf. CAD 9, 73 vv. en CAD 16, 15 v.). De betekenis van *tamirtu* (AHw, 1341: '(Feld)flur', 'Umland', 'Umgebung'; D.Arnaud, RA 66, 168: 'une prairie'; H.U. Steymans, o.c., 184: 'eine Feldflur') blijft onzeker. In onze weergave is te denken aan een uitgebreid oorlogsgebied met een te verwachten grote buit, waartegenover de apodosis de belegeraar slechts 'salpeter' in het vooruitzicht stelt.

⁴³⁹D.J. Wiseman, The vassal-treaties of Esarhaddon, Iraq 20 (1958), 1-100

godsdienstige handelingen plaats vond.⁴⁴⁰ Bovendien hebben de Esarhaddon-teksten volgens Watanabe, o.c., 3 v., meer betrekking op de interne politieke situatie binnen het assyrische rijk dan op de verhouding ten opzichte van, in een relatieve zelfstandigheid verkerende, vazalvorsten.⁴⁴¹

De tekst besluit met twee lange reeksen vervloekingen. In de eerste reeks (regel 414-493) worden minstens 22 goden aangeropen om allerlei onheil over mogelijke overtreders uit te storten.⁴⁴² Reeds R. Frankena en M. Weinfeld hebben enkele verzen hieruit in verband gebracht met de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:30 vv.⁴⁴³ Het betreft de regels 428-430, die we, overeenkomstig de partituur van K. Watanabe⁴⁴⁴, als volgt vertalen:

'(428) Venus, de helderste van de sterren, moge voor uw ogen uw vrouwen (429) in de schoot van uw vijanden doen liggen⁴⁴⁵. Uw zonen (430) mogen uw huis niet bezitten. Een vreemde vijand moge uw goederen verdelen.'

Een vergelijkbare vervloeking als in regel 430 komt voor in Esarhaddons verdrag met Baäl van Tyrus, waarvan de regels 18 en 19 van kolom IV luiden:

'(18) Astarte moge in zware strijd uw boog verbreken. Voor de voeten van uw vijanden moge zij u (19) doen zitten. Een vreemde vijand moge uw buit verdelen.'⁴⁴⁶

In onze bespreking van de recente studie van H.U. Steymans in paragraaf 3.1.1. hebben we reeds gesteld dat, met name op grond van de overeenkomst tussen Deut. 28:23 en VTE r.528-531,

---

⁴⁴⁰Cf. K. Watanabe, *Die adê-Vereidigung anlässlich der Thronfolgeregelung Asarhaddons* (Baghdader Mitteilungen Beiheft 3), Berlin 1987, 6-26. Zie ten aanzien van het begrip *adê* ook A. Lemaire/J.M. Durand, *Les inscriptions araméennes de Sfiré et l'Assyrie de Shamshi-Ilu*, Genève-Paris 1984, 92 vv..

⁴⁴¹K. Watanabe, o.c., 3 v.

⁴⁴²Een uitgebreide bespreking van de achtergronden geeft D.J. Wiseman, *Iraq* 20, 1-28.

⁴⁴³R. Frankena, *OTS* 14, 148 v.; M. Weinfeld, *Bibl* 46, 418. Beide auteurs veronderstellen een zekere afhankelijkheid van Deuteronomium ten opzichte van de assyrische tekst. Cf. ook het recente werk van H.U. Steymans, o.c., en onze bespreking van deze studie in paragraaf 3.3.1..

⁴⁴⁴Cf. K. Watanabe, o.c., 112 v., 164.

⁴⁴⁵Het verbum kan op grond van een door Watanabe gegeven tekstvariant als *li-šá-ni-il* worden gelezen, hetgeen vroeger vanwege een beschadigde tekst nog onzeker was (cf. D.J. Wiseman, o.c., 61).

⁴⁴⁶Zie voor de reconstructie van de beschadigde tekst R. Borger, *Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien* (AfO Beiheft 9), Neudruck der Ausgabe 1956, Osnabrück 1967, 109.

enigerlei onderlinge relatie tussen beide teksten niet onwaarschijnlijk is. Tevens menen wij echter dat deze relatie ten aanzien van de reeksten 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deut. 28:30, 38-41 niet overtuigend aanwijsbaar is. Terecht heeft W.A.M. Beuken er op gewezen dat de typische vorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', waarin nadrukkelijk menselijk handelen en de vruchteloosheid daarvan tegenover elkaar worden gesteld, in de Esarhaddon-teksten ontbreekt.⁴⁴⁷ Als parallel achten we deze fragmenten dan ook slechts van belang vanwege een zekere thematische verwantschap, waarbij aan de bijbelse 'Wirkungslosigkeitssprüche' Deut. 20:7; 28:30aα (vrouwen; cf. ook Job 31:10); Amos 5:11 en Sef. 1:13 (huizen); Micha 6:14b (goederen; cf. ook Job 20:18; Spr. 5:8-10) gedacht kan worden. Voor het thema van de vreemde/vijand, die profiteert van arbeid/bezit van een vervloekte, zie men de bij de bespreking van de 'kudurru' van Nebukadnessar I (8.2.8) genoemde teksten.

8.2.11. De annalen en een brief van Assurbanipal

Kolom IX van de zogenaamde Rassam-cylinder bericht over de oorlog van de assyrische koning Assurbanipal tegen de arabische volken.⁴⁴⁸ In de regels 60 vv. wordt vermeld dat de goden de verdragsvloeken tegen Assurbanipals tegenstanders hebben uitgevoerd. De beschrijving van het daardoor ontstane leed toont verwantschap met de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitsspruch':

'(60) De vloeken, zoveel als in hun verdragen beschreven,
(61) brachten in een ogenblik over hen Assur, Sin, Šamaš,
(62) Adad, Bel, Nabu, Istar van Nineve, (63) de koningin
van Kidmuri, Ištar van Arbela, (64) Ninib, Nergal, Nusku.
(65) De kameelveulens, de ezelveulens⁴⁴⁹, kalveren, lammen,
(66) tot zeven maal toe zogen zij bij zogende

---

⁴⁴⁷W.A.M. Beuken, o.c., 191

⁴⁴⁸M. Streck, *Assurbanipal* (Vorderasiatische Bibliothek 7), 3 Bd., Leipzig 1919, Band I, 279-285, behandelde reeds de achtergronden van deze oorlog. Cf. ten aanzien van het mogelijk te maken onderscheid in drie of zelfs vier fasen in Assurbanipals strijd tegen de Arabieren I. Eph'al, *The ancient Arabs. Nomads on the borders of the Fertile Crescent. 9th-5th centuries B.C.*, Jerusalem-Leiden 1982, 142-169. Als eerste fase beschouwt Eph'al de oorlog tegen de Qedarieten (652 v. Chr.; cf. ook de tekst van Assurbanipals verdrag met de Qedar-stam, in *State Archives of Assyria II. Neo-Assyrian treaties and loyalty oaths*, ed. by S. Parpola/K. Watanabe, Helsinki 1988, 68 v.). Daarvan onderscheidt hij achtereenvolgens de strijd tegen de ter ondersteuning van Assurbanipals concurrent Šamaš-šum-ukin naar Babel oprukkende arabische troepen (651/650 v. Chr.) en een operatie tegen federaties van nomaden (ong. 645 v. Chr.).

⁴⁴⁹Het akkadische *šu-hi-ru* is zeldzaam, waardoor de betekenis niet geheel zeker is (A.L. Oppenheim, *ANET*, 300, noot 16). Oppenheim vertaalt 'ezelveulens'; cf. M. Streck, o.c., II, 76-77: 'jonge ezels'; *AHw*, 1054, geeft als betekenis: 'veulen van ezel of paard'.

(dieren)⁴⁵⁰, (67) maar met melk verzadigden zij hun buiken niet.'

Dezelfde passage als in de regels 65-67 komt voor in een brief van Assurbanipal aan de god Assur, die eveneens betrekking heeft op Assurbanipals strijd tegen de Arabieren. De regels 13-15 van Kol. II van deze brief (VAT 5600+) luiden als volgt:

'(13) De kameelveulens, de ezelveulens, kalveren, lammeren⁴⁵¹, (14) tot⁴⁵² zevenmaal toe zogen zij bij zogende dieren, (15) maar met melk verzadigden zij hun buiken niet.'⁴⁵³

Het vergeefse zuigen van de jonge dieren in beide teksten doet denken aan soortgelijke passages in de inscripties van Tell Fekherye en Sefire, die in volgende paragrafen aan de orde komen. In tegenstelling tot de reeks kortere vervloekingen daar, betreft het hier één meer uitgebreide vloekspreuk. Een ander verschil is dat het getal zeven, anders dan in de inscripties van Tell Fekherye en Sefire, niet op het aantal dieren, maar op het aantal pogingen tot drinken wordt toegepast. Verder functioneert de spreuk niet als toekomstige vloekdreiging ter voorkoming van overtreding van verdragen, zoals het geval is bij de inscripties van Tell Fekherye en Sefire, maar is ze verwerkt in de terugblikkende beschrijving van de vloek die verdragschenders trof (cf. het restauratiedecreet van Tutanchamon en de mythe van Telepinus).

De vorm van de in annalen en brief van Assurbanipal voorkomende vervloeking toont een duidelijke verwantschap met de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Een protasis met een handeling wordt gevolgd door een apodosis met de ontkenning van het bijbehorende vervolg op de handeling. De overeenkomst betreft niet het thema van 'het vergeefs zogen van vee', dat in de oud-testamentische voorbeelden van de 'Gattung' niet voorkomt. In voorafgaande hoofdstukken is gebleken dat het onderwerp 'vee' in de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' zelfs geheel ontbreekt. Wel kan men denken aan Ezech. 25:4 (melk voor anderen) en Klaagl. 4:4 (gezoogde kinderen lijden dorst).

---

⁴⁵⁰Op het causatieve Š-participium volgt een G-punctualis van dezelfde stam e-nē-qu: 'zuigen'; cf. AHW, 217.

⁴⁵¹Hier UDU.NIM (*hurāpu*) tegenover de annalen Kol. IX, regel 65: LU.NIM (*immerkirru*); cf. M. Streck, o.c., 76, aantekening p).

⁴⁵²Hier *ina* UGU(*muḥhi*) in plaats van *ina eli* (annalen), zonder wezenlijk betekenisverschil.

⁴⁵³Cf. voor de transcriptie van de tekst van deze brief M. Weippert, Die Kämpfe der assyrischen Königs Assurbanipal gegen die Araber, WdO 7 (1973/74), 75 vv. Aan de brief wordt ook gerefereerd door B. Becking, De ondergang van Samaria. Historische, exegetische en theologische opmerkingen bij II Koningen 17, diss. Meppel 1985, 251 v..

8.2.12. Het beeld van Tell Fekherye

Een betrekkelijk recente vondst betreft het beeld van de stadhouder Adaditi van Guzana, dat in het algemeen in (de laatste decennia van) de negende eeuw wordt gedateerd. Argumenten op grond van de aramese paleografie doen sommigen kiezen voor een iets vroegere datering. Anderen kiezen op grond van de nauwe verwantschap met de Sefire-inscripties voor een wat latere datum.⁴⁵⁴ Het in 1979 dichtbij de syrisch-turkse grens gevonden beeld bevat een tweetalige, akkadische en aramese, inscriptie. De akkadische tekst bevindt zich op de voorzijde van het beeld, terwijl de aramese versie, met een duidelijk ruimtegebrek, op de achterzijde is gegraveerd. De tekst besluit met een serie vervloekingen, gericht tegen degene die de naam van de stadhouder van het aan de weergod Adad gewijde beeld en andere heilige voorwerpen verwijderd. Primair lijkt de akkadische tekst⁴⁵⁵, waarvan we de regels 26b-38 als volgt weergeven:

'(26b) Wie ook maar mijn naam uit het binnenste van (27) het tempelgerei van Adad, mijn heer, (28) wegstreept, laat Adad, mijn heer, zijn eten (29) en zijn drinken niet van hem aannemen. Laat Sala, mijn meesteres, (30) zijn eten en zijn drinken niet van hem aannemen. Moge hij zaaien, maar laat hij niet (31) oogsten. Eén duizendtal⁴⁵⁶ moge hij zaaien, één maat (32) moge hij terugkrijgen. Laten honderd ooiën een lam niet (33) verzadigen. Laten honderd koeien een kalf niet verzadigen. (34) Laten honderd moeders een kind niet verzadigen. (35) Laten honderd bakvrouwen (36) een oven (35) niet vullen. (36) Over kuilen⁴⁵⁷ mogen de arenlezers (37) aren oplezen. Laten hoofdpijn, besmettelijke ziekte, (38) slapeloosheid uit zijn land niet verwijderd worden.'

---

⁴⁵⁴Cf. aangaande de datering A. Abou-Assaf/P. Bordreuil/A.R. Millard, *La statue de Tell Fekherye et son inscription bilingue assyro-araméenne* (Etudes Assyriologiques), Paris 1982, 98 vv.; A.R. Millard/P. Bordreuil, *A statue from Syria with Assyrian and Aramaic inscriptions*, BA 45 (1982), 136, en J.C. Greenfield/A. Shaffer, *Notes on the Akkadian-Aramaic bilingual statue from Tell Fekherye, Iraq 45* (1983), 109.

⁴⁵⁵Zo J.C. Greenfield/A. Shaffer, *Iraq 45*, 109-110, die de aramese tekst in het algemeen voller, lossier en meer expliciet achten.

⁴⁵⁶Deze vertaling van het telwoord *I līm* ('duizend') bedoelt de tegenstelling met *I sūta* (*sūtu*: 'maat', cf. CAD 15, 420 vv.) duidelijk te doen uitkomen. De verhouding van duizend tot één functioneert op vergelijkbare wijze in een verdrag tussen Assurnirari V van Assyrië en Mati-Il van Arpad. De desbetreffende vervloekingen zeggen aan dat duizend huizen en duizend tenten tot één zullen worden teruggebracht. Zie *ANET Suppl.*, 533.

⁴⁵⁷Cf. W. von Soden, o.c., 1365, die de betekenis van *tubqinnu* weergeeft als 'Höhlung, Loch'. Blijkens de parallellie met het aramese equivalent *qlqlt'*, 'vuilnisbelten' (regel 22) zal hierbij gedacht zijn aan opslagplaatsen van vuilnis. Cf. A. Abou Assaf/P. Bordreuil/A.R. Millard, o.c., 21, die *tubqināte* vertalen als 'les fosses à ordures'; zie ook J.C. Greenfield/A. Shaffer, *Iraq 45*, 113, 116, ('rubbish dumps') en A.R. Millard/P. Bordreuil, BA 45, 138 ('refuse pit').

De aramese tekst spreekt, in het grotendeels gelijke slot, in plaats van één maat over 'een halve maat' als oogst op duizend maten zaaigoed. De regels 18b-22a (= akkadische versie 30b-36a) vertalen we als volgt:

'(18b) En moge hij (19) zaaien, maar niet maaien. En duizend maten moge hij zaaien, maar slechts een deel⁴⁵⁸ ervan inhalen. (20) En honderd schapen mogen een lam zogen, maar het zal niet verzadigd worden.⁴⁵⁹ En honderd koeien mogen (21) een kalf (20) zogen, (21) maar het zal niet verzadigd worden. En honderd vrouwen mogen een kind zogen, maar het zal niet verzadigd worden. (22a) En honderd vrouwen mogen in een oven brood bakken, maar ze zullen die niet vullen.'

We treffen in deze passages de meest overtuigende oud-oosterse parallellen aan van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in het Oude Testament. De sobere vervloeking inzake 'zaaien maar niet oogsten' (regel 30-31) heeft een vrijwel woordelijk gelijke oud-testamentische parallel in Micha 6:15 (cf. ook Gen. 4:12; Lev. 26:16b, 20; Job 31:8). In de daarop volgende vervloeking is de vergeefse arbeidsintensiviteit niet zozeer aangegeven door middel van het werkwoord dat het normale gevolg van de voorafgaande handeling ontkent, als wel door het grote getal van hen die de arbeid zonder resultaat verrichten. Deze trek kenmerkt ook verschillende oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Zo komt de tegenstelling tussen 'veel zaaien' en 'weinig binnenhalen' (regel 31-32) overeen met Deut. 28:38; Hagg. 1:6, 9 (cf. Jer. 12:13). Opvallend is de overeenkomst tussen regel 35-36 en Lev. 26:26a (geen 'Wirkungslosigkeitsspruch'), waar tien vrouwen in een oven een brood bakken.⁴⁶⁰ Zoals ten aanzien van de annalen en brief van Assurbanipal reeds is aangegeven (8.2.11), bevat het Oude Testament inzake het vergeefse zogen van vee geen overeenkomstige 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Dit geldt eveneens ten aanzien van het zogen van kinderen door moeders (regel 34; cf. wel de, niet als 'Wirkungslosigkeitsspruch' te beschouwen, tekst Klaagl. 4:4; zie ook Hos. 9:12, 16; Job 27:14; Jes. 65:23).

8.2.13. De stèles van Sefire

---

⁴⁵⁸Het niet geheel zekere *prys*, dat J.C. Greenfield/A. Shaffer, *Iraq* 45, 113, dan ook onvertaald laten staan, wordt door W.C. Delsman, *TUAT* I,6, 637, weergegeven als "ein halbes Mass". Op grond van de parallelie met de akkadische tekst en de hebreeuwse en akkadische synoniemen (*pāras* en *parasu*: 'verdelen') kiezen wij voor de vertaling: 'slechts een deel'.

⁴⁵⁹Het in deze en volgende regels gebruikte verbum is niet de, bijvoorbeeld in de vervloeking van Sefire gehanteerde, wortel *šb'* (cf. hebreuws *šāba'*), maar de stam *rwy* (cf. hebreuws *rāwā*).

⁴⁶⁰Cf. A. Abou Assaf/P. Bordreuil/A.R. Millard, o.c., 78.

Een reeds veel besproken parallel van de Wirkungslosigkeitssprüche in de Umwelt van het Oude Testament betreft de inscripties van Sefire. Deze verzameling van grotere en kleinere fragmenten van drie verschillende basaltstenen handelt over een verdragssluiting tussen de koningen Bar-Ga'yah van Ktk en Mati-Il van Arpad, die gedateerd moet worden in het midden van de 8e eeuw v. Chr.⁴⁶¹

Reeds D.R. Hillers⁴⁶² heeft gewezen op een gedeelte van de eerste stèle, A 21-24, dat een uitgebreide reeks 'Wirkungslosigkeitssprüche' bevat. Uitgaande van de door A. Dupont-Sommer gemaakte reconstructie⁴⁶³ vertalen wij de tekst als volgt:

'(21) [...] een schaap, maar niet zal het zwanger worden. En zeven bakkers zullen [haar borsten] zalve[n en] (22) een kind zogen, maar het zal niet verzadigd worden. En zeven merries zullen een veulen zogen, maar het zal niet verza[digd worden. En zeven] (23) koeien zullen een kalf zogen, maar het zal niet verzadigd worden. En zeven schapen zullen een lam zogen, maar [het zal niet verza-] (24) digd worden. En zeven hennen zullen rond gaan zwerven naar voedsel, maar zullen niets verteren.'

Een overeenkomstige passage vinden we op de voorzijde van de zwaar beschadigde tweede stèle. Deze is echter zozeer gehavend, dat de precieze tekst zich niet met zekerheid laat vaststellen. De leesbare gedeelten geven we hieronder weer:

'(1) [...] maar niet zal het verzadigd worden. En zeven (2) [...] zullen] een bokje [zo]lgen, maar het zal niet verza- (3) [digd worden. ...]'⁴⁶⁴

D.R. Hillers vergelijkt deze verdragsvloeken vooral ten aanzien van hun vorm met de vervloekingenlijst van Deuteronomium 28 en

---

⁴⁶¹Een uitgebreid historisch overzicht geeft M. Noth, *Der historische Hintergrund der Inschriften von Sefire*, ZDPV 77 (1961), 118-172. De genoemde verdragspartner Mati-Il van Arpad, bijna zeker dezelfde als in een verdrag met de assyrische koning Aššurnirari V, maakt een nauwkeurige datering rond 754 voor Chr. mogelijk. Cf. M. Noth, ZDPV 77, 126 vv.. Minder zekerheid bestaat over de achtergronden van de andere verdragspartner Bar-Ga'yah van Ktk. R. Zadok, *On the historical background of the Sefire Treaty*, *Annali. Istituto Universitario Orientale* 44 (1984), 529-538, denkt aan een assyrische gouverneur (*šaknu*). A. Lemaire/J.M. Durand, o.c., 37-58, identificeren Bar-Ga'yah als de assyrische legeroverste (*turtānu*) Šamši-Ilu, waarbij zij ten aanzien van de Sefire-teksten een reeks van redacties veronderstellen.

⁴⁶²D.R. Hillers, o.c., 28. Cf. W.A.M. Beuken, o.c., 190, en A.S. van der Woude, o.c., 231.

⁴⁶³A. Dupont-Sommer, *Les inscriptions araméennes de Sfiré*, Paris 1958, 17. Het weergegeven gedeelte volgt op een breuk waarin de regels 17-20 zijn verdwenen. Over de inhoud van de weggevallen passage kan men slechts gissen, cf. de suggestie van A. Dupont-Sommer, o.c., 38.

⁴⁶⁴Misschien mag de tekst worden aangevuld vanuit de 1e stèle, A.21-24. Zo A. Dupont-Sommer, o.c., 99 v. Cf. J.A. Fitzmyer, *JAOS* 81, 211 v.

andere oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Inhoudelijk is er weinig overeenkomst, aangezien 'het vergeefse zogen', dat deze vloekreeks beheerst, in oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' ontbreekt (zie 8.2.11 en 8.2.12). De functie van het getal in de Sefire-vervloekingen doet denken aan Amos 4:8 (cf. ook Amos 6:9; Lev. 26:26a).

Een veel besproken kwestie inzake de vertaling van de stèles van Sefire betreft de weergave van regel 24 van stèle IA. Letterlijke vertaling van dit vers levert de schijnbaar minder goed passende gedachte op van 'dodende hennen'. Op verschillende wijzen is getracht deze moeilijkheid het hoofd te bieden. A. Dupont-Sommer en J.A. Fitzmyer houden vast aan de letterlijke weergave: 'En zeven hennen zullen op zoek gaan naar voedsel, maar zullen niets doden' (cf. ook H. Donner/W. Röllig).⁴⁶⁵ E. Lipiński's passieve vertaling van *yhrgn* heeft de onbevredigende strekking dat tijdens een periode van voedselgebrek rondgaande hennen niet gedood mogen worden.⁴⁶⁶ F. Rosenthal volgt de al oudere vertaling van H. Bauer, die *bkth* als *bnth* leest en op de dochters van mogelijke verdragsschenders betreft, maar het imperfectum van *hrg* onvertaald laat (Rosenthal: 'bezorgdheid opwekken'; cf. ook A. Lemaire/J.M. Durand).⁴⁶⁷ Mede op grond van de context van dieren lijkt *bkth*: 'hen' (dubbele vrouwelijke uitgang) echter zeker, zodat zowel het onvertaald laten van dit woord (O. Rössler)⁴⁶⁸ als vergezochte suggesties met betrekking tot wevende vrouwen die geen succes hebben (J.N. Epstein)⁴⁶⁹ of voedsel zoekende dochters die er niet in slagen een man te verleiden (D.R. Hillers, onder verwijzing naar Jes. 4:1)⁴⁷⁰ geen oplossingen lijken. Het probleem concentreert zich derhalve op het verbum *hrg*, waarbij onzes inziens twee opties open blijven. Enerzijds kan men vasthouden aan de vertaling van *hrg* als 'doden'. Daarbij is, hoewel enigszins op gespannen voet staand met de gewelddadige bijklank van het verbum, te denken aan het oppikken van wormen en insecten, waarmee loslopende kippen zich gedeeltelijk voeden. Anderzijds pleit de context, waarin de apodosis voortdurend spreekt van een 'niet verzadigd worden' (wortel *šb*), voor een dienovereenkomstige strekking van het slot van regel 24, waarbij wellicht aan een onbekende nevenvorm gedacht moet worden. Vanuit die gedachtengang aanvullend vertalen wij 'verteren'.

8.3. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de 'Umwelt' van het Oude Testament

Het bovengenoemde overzicht van parallellen uit de 'Umwelt' toont aan dat het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' ook buiten het Oude Testament vertegenwoordigd is. Naast enkele minder duidelijke voorbeelden vonden we een aantal zeer

---

⁴⁶⁵A. Dupont-Sommer, o.c., 19; J.A. Fitzmyer, *The Aramaic inscriptions of Sefire I and II*, *JAOS* 81 (1961), 185 en 195; H. Donner/W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, 3 Bd., Wiesbaden 1962-1964, Band II, 239 en 247 v.

⁴⁶⁶E. Lipiński, *RTAT*, 274

⁴⁶⁷H. Bauer, *Ein aramäischer Staatsvertrag aus dem 8. Jahrhundert vor Chr.. Die Inschrift von Sudschin*, *AfO* 8 (1932-33), 11; F. Rosenthal, *ANET Suppl.*, 659; A. Lemaire/J.M. Durand, o.c., 121 en 133.

⁴⁶⁸O. Rössler, *TUAT* I,2, 180

⁴⁶⁹Zo geciteerd door J.A. Fitzmyer, *JAOS* 81, 195

⁴⁷⁰D.R. Hillers, o.c., 71 vv.

duidelijke parallellen. Niettemin is het aantal hiervan relatief gering. Bij onze zoektocht door een veelheid van teksten kwamen we tot niet meer dan dertien besprekenswaardige plaatsen met wisselende kwaliteit als parallel van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Dit kleine getal maakt het trekken van conclusies kwetsbaar en maant derhalve tot voorzichtigheid.

Wanneer wij toch enkele gevolgtrekkingen willen maken, valt allereerst zowel qua tijd als plaats de brede herkomst van de parallellen op. Hoewel de meest nauwe parallellen zowel geografisch als qua tijd relatief het dichtst bij het Oude Testament liggen (Tell Fekherye; Sefire), is de afstand ook in deze gevallen nog dermate groot, dat het ons een hachelijke zaak toeschijnt hieruit een gebied van herkomst te willen afleiden.⁴⁷¹ Meer van belang lijkt ons dat we de grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in een groot gebied aantreffen, waarbij reeds de oude sumerische literatuur enkele voorbeelden geeft (vervloeking van Agade; Gilgamesj, Enkidu en de onderwereld). Evenals in het Oude Testament is de vorm van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' en verwante teksten in Israëls 'Umwelt' veelvoudig. Zinsbouw en lengte zijn zeer verschillend. Dat zelfs binnen de tweetalige tekst van het beeld van Tell Fekherye vormen uiteen blijken te lopen, geeft aan dat de vrije en creatieve toepassing van zegen- en vloektradities niet slechts de oud-testamentische auteurs kenmerkt. Behalve enkele spreuken komen soms uitgebreide combinaties van spreuken voor (beeld van Tell Fekherye; stèles van Sefire). Menigmaal vinden we de ook in het Oude Testament bekende vorm van het synonieme parallellisme (vervloeking van Agade; restauratiedecreet van Tutanchamon; mythe van Telepinus). De verbinding met het element van de 'profiterende vreemde' (kudurru van Nebukadnessar I; Esarhaddon-teksten) of de tegenstelling 'veel-weinig' (annalen van Assurbanipal; beeld van Tell Fekherye; stèles van Sefire) komt eveneens overeen met het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'.

De thematiek in de buiten-bijbelse parallellen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' betreft evenals in de bijbelse teksten zaken als 'bouwen-wonen', 'eten/drinken-verzadigd worden', 'zaaien-maaien', 'zoeken-vinden'. Met name in de babylonisch/assyrisch/aramese teksten overheerst evenwel het thema van het vergeefse zogen van dieren. Dit thema, dat overigens wel een - voor de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' kenmerkende - activiteit uit het dagelijks leven beschrijft, ontbreekt, zoals ook het hele thema 'vee', bij de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament. Ten aanzien van het thema van het vergeefse zoeken/aanroepen van de godheid, dat in het Oude Testament menigmaal in de vorm van een 'Wirkungslosigkeitsspruch' voorkomt (Jes. 16:12; Jer. 11:11; Hos. 5:6; Amos 8:12; Micha 3:4; Zach. 7:13 en Spr. 1:28) vonden we een interessante parallel in het restauratiedecreet van Tutanchamon.

---

⁴⁷¹In dezen verschillen wij van mening met J. Jeremias, o.c., 169 v.; cf. de paragrafen 9.1.4. en 9.2.1..

Dit thema, dat binnen het Oude Testament mogelijk zijn oorsprong heeft in de klacht in de psalmen- en wijsheidsliteratuur (o.a. Ps. 18:42; 22:3; 27:8; 63:2; 77:3; 86:1; 102:3; Job 5:1; 9:16; 30:20; 35:12; positief in Ps. 9:11; 17:6; 20:10; 22:27; 34:5; 91:15; 138:3; Spr. 8:17), functio-neert ook in Israëls 'Umwelt' meermalen op daarmee vergelijkbare wijze. Zo treffen we een voorbeeld van de klacht over het vergeefse bidden tot de godheid aan in het tot de oudere babylonische wijsheidsliteratuur (ongeveer twaalfde eeuw v. Chr.) behorende gedicht 'Ludlul bel nemeqi' ('Ik wil prijzen de Heer der wijsheid'). Het betreft een lange monoloog waarin de dichter, op een aan het oud-testamentische boek Job gelijkende wijze, verwoordt hoe hij door elk denkbaar leed getroffen werd, maar uiteindelijk door Marduk in ere is hersteld.⁴⁷² De regels 4 en 5 van tafel II vertalen we als volgt:

'(4) De godheid riep ik aan, hij toonde mij zijn aangezicht niet.

(5) Ik smeekte tot mijn godin, zij hief haar hoofd niet naar mij op.'⁴⁷³

Dezelfde thematiek komt voor in de gebedsbezweering aan de dodengod Nergal (zevende eeuw v. Chr.). Regel 14 wordt door K. Hecker als volgt weergegeven:

"Zu sprechen, ohne gehört zu werden, hat mich schlaflos gemacht."⁴⁷⁴

Ook in de Egyptische wijsheidsliteratuur is de gedachte van het vergeefse roepen aanwijsbaar. De stèle van Taiemhotep (eerste eeuw v. Chr.), vermeldt over de god van de dood (vertaling M. Lichtheim):

"He turns not his ear to them.

He comes not to him who prays for him.

He hears not who prays for him."⁴⁷⁵

Een parallel van de positieve variant vinden we in een wijdingsinscriptie van de fenicische vorst Yehawmilk van Byblos (vijfde-vierde eeuw v. Chr.), die de volgende passages bevat:

'... (2) En ik riep (3) tot mijn meesteres, de heerseres van Byblos, en [zij] hoorde mijn stem. En ik maakte voor mijn meesteres, de heerseres van (4) Byblos, dit bronzen altaar...'

'... (6) Ik maakte (het), (7) Yehawmilk, koning van Byblos, voor mijn meesteres, de heerseres van Byblos, zoals toen ik riep tot mijn meesteres, (8) de heerseres van Byblos, zij mijn stem hoorde en mij vreugde bereidde...'⁴⁷⁶

Hoewel ook in dezen voorzichtigheid bij het trekken van conclusies geboden is, lijkt de thematiek van het vergeefse zoeken van de godheid binnen het Oude Testament op grotere schaal dan in andere oud-oosterse literatuur een toepassing te hebben gevonden in het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Als kenmerkend voor het aanwenden van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in het Oude Testament kan daarbij wellicht die vorm van het genre worden aangemerkt, waarbij een lange protasis door een negatie is verbonden met een korte apodosis en waarbij in het bijzonder de thematiek '(cultisch) zoeken-vinden' een belangrijke rol speelt (cf. de bespreking onder 5.1.3.).

De grote afstand in ruimte en tijd en het verschil in vorm en inhoud maken het onzes inziens onwaarschijnlijk een directe

---

⁴⁷²Cf. W.G. Lambert, *Babylonian wisdom literature*, Oxford 1960, 21 vv.; W. von Soden, *TUAT III/1*, 110 vv..

⁴⁷³Het verbum *šaqû* (D-stam) in combinatie met *rēšu* betekent hier 'het hoofd heffen' als houding van een zoekende; cf. *CAD 17-II*, 21 (4).

⁴⁷⁴K. Hecker, *TUAT II/5*, 774

⁴⁷⁵M. Lichtheim, o.c., 63

⁴⁷⁶Bij deze vertaling is uitgegaan van de reconstructie door H. Donner/W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, 3 Bd., Wiesbaden 1962-1964, Band I, 2 (nr. 10).

onderlinge afhankelijkheid tussen bijbelse en buiten-bijbelse teksten aan te nemen.⁴⁷⁷ Wel onderstrepen de hierboven besproken parallellen het bestaan van in het oude oosten wijd verbreide mondelinge vloek- en zegentradities, waarbij vaste grondpatronen in uiteenlopende situaties door verschillende groepen of personen op een vrije wijze werden gehanteerd. Dit geldt ook voor de opmerkelijke vondst van een parallel-tekst van een tot een zegenwoord omgebogen 'Wirkungslosigkeitsspruch' in de egyptische Israëel-stèle. Ondanks de treffende gelijkenis is de afstand in ruimte en tijd ook hier te groot om een directe afhankelijkheid te veronderstellen. Wel is hiermee aangetoond dat het bij deze vorm niet om een late uitvinding van een (post-)exilische profeet gaat, maar dat er in en na de ballingschap reeds oude tradities bestonden.

Van belang is voorts de vaststelling dat (de grondgedachte van) de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in oud-oosterse teksten in zeer uiteenlopende contexten voorkomt. Evenals andere typen vervloeking functioneren deze spreuken ter bescherming van verdragen en bepalingen (de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon; annalen en brief van Assurbanipal; stèles van Sefire), grondgebied ('kudurru' van Nebukadnessar I) en heilige voorwerpen (beeld van Tell Fekherye). Ook bevatten enkele teksten, waaronder mythen of mythische beschrijvingen, aan de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verwante spreuken ter omschrijving van een in heden of verleden plaatsvindend oordeel (vervloeking van Agade; Gilgamesj, Enkidu en de onderwereld; magische papyrus Harris; restauratiedecreet van Tutanchamon; mythe van Telepinus; annalen en brief van Assurbanipal). Het aanwenden van de spreekvorm op deze wijze komt overeen met het functioneren van enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament (Jes. 9:19; Jer. 12:13; Hagg. 1:6, 9a). Ook in de wijsheidsliteratuur (de egyptische 'leer van Anch Scheschonki') troffen we een parallel aan. Evenals in het Oude Testament (Job 8:15; 27:17; 31:8; Spr. 1:28) lijkt het genre evenwel ook in de 'Umwelt' hier niet veelvuldig te zijn aangewend.

Bij een vergelijking tussen de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament en oud-oosterse parallellen valt ten slotte een belangrijk verschil op ten aanzien van de plaats van de godheid. Terwijl in verschillende van de besproken oud-oosterse parallellen de trouw van een vazal aan een vorst of de bescherming van eigendommen in het geding is, functioneren de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament overwegend in het kader van de relatie tussen YHWH en het volk Israëel. Niet de theologische inkadering op zichzelf onderscheidt de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' van oud-oosterse parallellen. Ook menige oud-oosterse spreuk is met het spreken of handelen van een godheid of verschillende goden verbonden. De

---

⁴⁷⁷Cf. ten aanzien van de relatie tussen Deuteronomium 28 en de *adê* aangaande de troonopvolging van Esarhaddon en de opvattingen dienaangaande van H.U. Steymans, o.c., onze bespreking van dit werk in paragraaf 3.3.1., waar ook Frankena's idee van een mogelijke kopie van de Esarhaddon-teksten wordt besproken.

wijze waarop zegen en vloek in het Oude Testament aan YHWH als de enige voltrekker daarvan ondergeschikt zijn gemaakt, is evenwel geheel eigen in zijn soort en hangt samen met zijn in het Oude Testament beleden exclusiviteit. De soevereiniteit van Israëls God blijkt bijvoorbeeld bij vergelijking van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' met die oud-oosterse parallellen waarin ook goden het slachtoffer van een in een 'Wirkungslosigkeitsspruch' uitgedrukt oordeel zijn (magische papyrus Harris; mythe van Telepinus). Deze trek komt in de oud-testamentische literatuur op deze wijze niet voor en is daar ook ondenkbaar. Zegen en vloek kunnen binnen het Oude Testament slechts functioneren overeenkomstig de wil van YHWH en in het kader van de geschiedenis waarin Hij Israël en de volken leidt.

9. EVALUATIE

In dit hoofdstuk maken we de balans van onze studie op door een evaluatie van enkele hoofdpunten ten aanzien van de interpretatie van het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament. Daarbij vergelijken we onze bevindingen met de resultaten van eerdere studies aangaande dit onderwerp. Na een weergave van de belangrijkste elementen van deze, in hoofdstuk 1 reeds in het kort beschreven onderzoekingen (paragraaf 9.1.), formuleren en motiveren we vanuit onze eigen bevindingen enkele evaluerende opmerkingen (paragraaf 9.2.).

9.1. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' in verschillende studies

9.1.1. D.R. Hillers, *Treaty-curses and the Old Testament prophets* (1964)

Zoals reeds in de inleiding is vermeld, staat de studie van D.R. Hillers ten aanzien van oud-oosterse verdragsvloeken en hun relatie tot het Oude Testament aan de basis van het onderzoek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'.⁴⁷⁸ Bij het onderscheiden van een viertal typen verdragsvloeken benoemde Hillers het genre van de 'futility curses', dat hij als volgt definieert: "The form may be described as consisting of a protasis, which describes the activity, and an apodosis, the frustration of the activity. This is often introduced by 'but not'". Deze vervloekingen, die Hillers aantroef in de inscripties van Sefire en de annalen van Assurbanipal, vergelijkt hij met vervloekingen in Deuteronomium 28 en Leviticus 26. Ook constateert hij het geregeld voorkomen van 'futility curses' in de profeten, een voorbeeld in Job en enkele tot zegenspreuken omgebogen vormen in Jesaja 62 en 65. Evenals in de Sefire-inscripties komen de vervloekingen ook in het Oude Testament in series voor. Naar aanleiding van Deuteronomium 28 toont Hillers het ritmische karakter van de spreuken aan.

9.1.2. W.A.M. Beuken: *Haggai-Sacharja 1-8* (1967)

In een compacte behandeling van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het kader van een exegetische bespreking van Haggai 1 heeft Beuken tal van interessante suggesties gedaan voor het verstaan van dit genre.⁴⁷⁹ Omdat hij de verwantschap van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' met assyrische parallellen louter thematisch

---

⁴⁷⁸D.R. Hillers, *Treaty-curses and the Old Testament prophets* (Biblica et Orientalia 16), diss. Rome 1964.

⁴⁷⁹De volgende passage is een weergave van Beukens conclusies ten aanzien van het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' (door Beuken aangeduid als 'Wirkungslosigkeitssprüche'). Zie W.A.M. Beuken, *Haggai-Sacharja 1-8. Studien zur Überlieferungsgeschichte der frühnachexilischen Prophetie*, diss. Assen 1967, 190-197.

acht, terwijl binnen het Oude Testament zowel thematiek als vorm van deze spreuken sterk overeenkomen, spreekt Beuken van "eine eigene israelitische Gattung von Wirkungslosigkeitssprüchen". Het betreft daarbij een 'Gattung' die in slechts enkele boeken in groteren getale voorkomt en derhalve niet algemeen verbreid is. Beuken meent dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' met name in de noord-israëlitische literatuur voorkomen. Hij komt tot deze conclusie door na te gaan in welke boeken deze vervloekingen het meest voorkomen. Deuteronomium 28 (12) en Hosea (6) spannen daarbij de kroon. Ook Amos (3) predikte in het noordelijk rijk, terwijl Micha (6) in Juda voor het oude Godsrecht opkwam (cf. de 'am hā'ārèš als kern van de deuteronomistische beweging). Uit het slechts twee keer voorkomen van deze spreuken in Leviticus 26 leidt Beuken af dat deze vervloekingen geen karakteristiek erfgoed zijn voor de meer stedelijke milieus van P en de Heiligheidswet. Twee bijzondere kenmerken schrijft Beuken de 'Wirkungslosigkeitssprüche' toe. In de eerste plaats komen zij in het kader van de verbondsthematiek voor: bij Hosea, Amos en Micha in de gerichts aankondiging, die is gebaseerd op de aanklacht dat het recht van het verbond geweld is aangedaan. In Deuteronomium 28 horen ze bij het 'Bundesformular'. Tritoesaja belooft de omkering van deze vloeken in hun tegendeel, wanneer God Jeruzalem en zijn bewoners weer begenadigt. Als tweede kenmerk van het genre noemt Beuken de agrarische thematiek. De meeste vloeken betreffen de opbrengst van land en vee. Ze hebben steeds betrekking op fundamentele levensbehoeften als voedsel, woning en kinderzegen. De levenseisen van het welvarende stadsmilieu ontbreken daarentegen. Beide genoemde kenmerken verklaren volgens Beuken dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' alleen in de pre-exilische boeken voorkomen, waarin de jahwistische tradities van de agrarische maatschappij het fundament van de gerichts aankondiging vormden. De eigen wijze waarop Haggai, zowel qua vorm als thematiek, dit type spreuken opneemt geeft aan dat zij tijdens en na de ballingschap nog niet tot cliché's waren verhard. Het gebruik van de 'Gattung' in zijn prediking plaatst de profeet Haggai in de context van de verbondstheologie en een agrarisch milieu.

9.1.3. A.S. van der Woude, Micha (1976)

Naar aanleiding van de exegese van Micha 6:14-15 gaat A.S. van der Woude in een excursie in op enkele bijzonderheden ten aanzien van het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'.⁴⁸⁰ Hoewel Van der Woude zich grotendeels in de hierboven geschetste lijn van W.A.M. Beuken beweegt, scherpt hij enkele punten daaruit aan. Van der Woude benadrukt het ritmische karakter en de traditionele vorm van de 'Wirkungslosigkeitssprüche', hetgeen voor hem mede reden is om Micha 6:14b-c tot glosse te verklaren. Verder kan volgens Van der Woude op grond van de genoemde gegevens moeilijk betwijfeld worden dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' te

---

⁴⁸⁰Onderstaande zinnen zijn samenvattingen of citaten van A.S. van der Woude, *Micha* (POT), Nijkerk 1976, 231 v..

beschouwen zijn als onderdelen van een in de zin van een verdrag te interpreteren verbondsoorkonde en dat zij derhalve sancties vormen waarmee de overtreder van het verbond bedreigd wordt. De vraag is niet, of vloeken in alle gevallen in verband te brengen zijn met verdragen, wel echter of de 'futility curses' voor deze niet karakteristiek zijn.

9.1.4. J. Jeremias, *Kultprophetie und Gerichtsverkündigung in der späten Königszeit Israels* (1970)

In het kader van een onderzoek naar de relatie tussen cultusprophetie en vloekverkondiging bespreekt J. Jeremias uiteenlopend pre-deuteronomisch vloekmateriaal in Deuteronomium 28 en Leviticus 26.⁴⁸¹ Ten aanzien van Deuteronomium 28 onderscheidt Jeremias drie oude reeksen. De eerste is gebaseerd op oude assyrische vervloekingen (23-24b α , 25a (26a), 32-33a β ₁; 53-57). De tweede serie omvat een reeks slagen waarmee YHWH zijn volk treft (22, 27, 28, 35). Als derde noemt Jeremias twee reeksen van 'futility curses' of 'antithetische vloeken' (30 (31); 38-40 (41)). Deze kenmerken zich volgens Jeremias door een relatieve ouderdom en hebben, in tegenstelling tot andere vloekspreuken, de agrarische verhoudingen in Palestina-Syrië op het oog. Ook stammen de meest nauwe parallellen uit de 'Umwelt' uit Israëls naaste omgeving (Sefire-inscripties). Dat deze teruggaan tot de eerste helft van de achtste eeuw, komt overeen met het voorkomen van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' bij met name de profeten van de achtste eeuw. De voor deze vloeken ongewone motivering in Deut. 28:38-40 zou op een latere redactie van deze verzen kunnen wijzen. In tegenstelling tot Deuteronomium 28 laten in Leviticus 26 oudere reeksen zich niet herkennen. Tot de enkele herleidbare oudere brokstukken rekent Jeremias ook de fragmenten van 'futility curses' in de verzen 16b en 26b. In antwoord op de vraag naar de ouderdom van collectieve vloekverkondiging stelt Jeremias dat het oudere, pre-deuteronomische vloekmateriaal in Deuteronomium 28 en Leviticus 26 oorspronkelijk de enkeling op het oog had. Jeremias baseert deze stelling op de enkelvoudige formulering van het object van vervloeking, de ook op andere plaatsen op de enkeling gerichte vloekformule in Deut. 28:16-19 en het ook elders in de deuteronomische en deuteronomistische literatuur voorkomen van vervloekingen tegen enkele wetsovertreders (o.a. Deut. 27:15 vv.; 29:17 vv.). De oorspronkelijke 'Sitz im Leben' van deze oudere reeksen laat zich nauwelijks vaststellen, maar houdt wellicht verband met de priesterlijke leven- en doodverkondiging en riten zoals beschreven in Deut. 27:11-13. Misschien werden dergelijke vaste vormen al van huis uit bij verschillende gelegenheden aangewend. Zeker acht Jeremias slechts dat begripssparen als 'stad-veld', 'mand-baktrog', 'vrouw-huis-wijngaard' en 'koren-most-olie' totale uitspraken omvatten, die het hele leven van de enkele Israëliet omspannen en onder zegen of vloek willen stellen.

---

⁴⁸¹Cf. J. Jeremias, *Kultprophetie und Gerichtsverkündigung in der späten Königszeit Israels* (WMANT 35), Neukirchen 1970, 168-175.

9.1.5. K. Queen Sutherland, *The futility curse in the Old Testament* (1982)

Uitgaande van de door D.R. Hillers gegeven omschrijving van de 'futility curses' onderzoekt Queen Sutherland de betekenis van dit genre in het Oude Testament.⁴⁸² Bij een bespreking van de vorm benadrukt zij het belang van het 'pivot point' (vaak *w^elō'*) dat de uitdrukking van vergeefsheid in de apodosis inleidt. De twee zinsdelen, die elke een volledige gedachte uitdrukken, zijn naast elkaar geplaatst en staan veelal in balans. Door het naast elkaar stellen van een activiteit en frustratie ontstaat een intern antithetisch parallellisme. Samen met andere spreuken vormen de 'futility curses' een extern synoniem parallellisme. Ten aanzien van het functioneren van de 'futility curses' in het Oude Testament gaat Queen Sutherland uit van de vaststelling dat 'futility curses' buiten het Oude Testament dienen als sancties ter bekrachtiging van de bepalingen van een verdrag. Op overeenkomstige wijze ziet zij deze vervloekingen in Deuteronomium 28 en Leviticus 26 functioneren in verband met de bijbelse gedachte van het verbond. De profetische boeken, Job en Spreuken plaatsen de 'futility curse' in het algemene kader van het gericht in het Oude Testament. Daarbij waren de profeten als boodschappers van God primair gericht op de verbondsrelatie tussen YHWH en zijn volk. Kenmerkend voor de plaats van de vloek in deze relatie is ook dat YHWH de vervloeking uitspreekt en het schuldige volk daarvan het slachtoffer is. De met de 'futility curses' aangekondigde bedreigingen raken alle aspecten van het leven: fysieke behoeften, familie, persoonlijke eigendommen en het godsdienstige leven. Het diepste verlies dat de 'futility curse' uitdrukt is evenwel de nabijheid van YHWH. De inhoud van de vervloekingen wordt toegeschreven aan honger, pest en het zwaard: de drie basis-categorieën van verbondsvloeken.

9.1.6. T. Podella, *Notzeit-Mythologem und Nichtigkeitsfluch* (1990)

Met name ten aanzien van de vraag naar de oorspronkelijke 'Sitz im Leben' van het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeits-spruch' is de studie 'Notzeit-Mythologem und Nichtigkeitsfluch' van T. Podella van belang.⁴⁸³ In deze bijdrage definieert Podella de 'Nichtigkeitsfluch' als "eine Fluchform, die sich dadurch auszeichnet, dass entweder die im Vordersatz genannte Handlung in einem syndetisch angeschlossenen Nachsatz mit *l'* + Präformativkonjugation verneint oder mit einem anderen Verbum ihre Wirkungslosigkeit beschrieben wird". Na een onderscheiding van enkele kortere en langere vormen, omschrijft Podella de

---

⁴⁸²Cf. K. Queen Sutherland, *The futility curse in the Old Testament*, diss. Ann Arbor/Michigan 1982.

⁴⁸³T. Podella, *Notzeit-Mythologem und Nichtigkeitsfluch*, in *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament* (Orbis Biblicus et Orientalis 129), Freiburg Schweiz-Göttingen 1993, 427-454

functie van deze vervloekingsvorm: "auf literarischer Ebene eine *Notzeit* als Strafe für die Übertretung des göttlichen Willens oder einer Bundesverpflichtung vorauszusagen". In Hagg. 1:6 betreft dit de vaststelling van een 'Notzeit' ten gevolge van de in puin liggende tempel. In Tritojesaja (Jes. 62:9; 65:21) wordt hetzelfde schema positief aangewend om de eschatologische heerlijkheid van Jeruzalem en de nieuwe heerschappij aan te kondingen. De 'Nichtigkeitsfluch' bezat volgens Podella vooral betekenis in de ruim honderd jaar tussen het optreden van de profeten Amos, Hosea, Micha en Sefanja (ong. 750-630 v. Chr.). Op grond van de formele en inhoudelijke (Podella bespreekt van de oud-oosterse parallellen met name de stèles van Sefire en het beeld van Tell Fekherye), alsook de historisch-geografische en culturele nabijheid van de oud-testamentische profetie van de achtste en zevende eeuw voor Chr. ten opzichte van het aramese Syrië, veronderstelt Podella dat de 'Nichtigkeitsfluch' niet oorspronkelijk israëlitisch is. Waarschijnlijk werd zij, wellicht in de tijd voor de syro-efraïmitische oorlog, door Israëel van de noordelijke burenen overgenomen. Daarmee is volgens Podella de herkomst van de vervloekingsvorm nog niet vastgesteld. Deze brengt hij in verband met de hethitische mythen van de verdwenen godheid, in het bijzonder de overleveringen aangaande Telepinus. Onder meer op grond van de ook in onze studie reeds besproken parallellen uit de mythe van Telepinus⁴⁸⁴, wijst Podella op het daarin veelvuldig voorkomen van het thema 'Wohlergehen/Sättigung', enerzijds negatief bij de schildering van een 'Notzeit' ten gevolge van het zich terugtrekken van de vertoornde godheid, anderzijds positief in verband met de terugkeer van de verdwenen godheid of in meer algemene kaders. Het 'Notzeit-Mythologem' diende niet slechts ter theologische duiding van de nood, maar had tevens een paradigmatische functie voor toekomstige tijden van nood. Beide aspecten ziet Podella terug in het oud-testamentische gebruik van de 'Nichtigkeitsfluch'. Op grond van enkele genealogieën van hethitische vorsten bepleit Podella een continuïteit tussen het oude hethitische gedachtengoed en dat van de nieuw ontstane aramese staten. Daarbij liet, zoals ook uit andere aramese en assyrische voorbeelden blijkt, het negatieve aspect van de 'Notzeit' (de toorn en verwijdering van de godheid) zich goed integreren in verdragsteksten en inscripties op stèles.

9.2. *Evaluerende opmerkingen*

9.2.1. Het eigen israëlitische karakter van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'

In zijn bespreking van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' heeft W.A.M. Beuken deze gekenschetst als een eigen israëlitische 'Gattung'.⁴⁸⁵ Iets minder ver hierin gaat J. Jeremias, die op

---

⁴⁸⁴Cf. paragraaf 8.2.5..

⁴⁸⁵W.A.M. Beuken, o.c., 191

grond van de meest nauwe buiten-bijbelse parallellen het genre situeert in de agrarische samenleving van Palestina-Syrië. Jeremias noemt daarbij de achtste eeuw als datering van zowel vele bijbelse als buiten-bijbelse voorbeelden.⁴⁸⁶ De stelling dat het bij de 'Wirkungslosigkeitssprüche' gaat om een specifiek oud-testamentisch genre is onzes inziens niet houdbaar. Hoewel we Beukens aarzeling ten aanzien van slechts ten dele verwante buiten-bijbelse parallellen terecht achten en de grote verschillen in zowel vorm als thematiek een directe literaire verbondenheid tussen de desbetreffende oud-testamentische en buiten-bijbelse passages onwaarschijnlijk maken, zijn wij van mening dat op grond van deze parallellen toch niet te ontkennen is dat de grondvorm en -gedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' ook in de buiten-bijbelse literatuur vertegenwoordigd is. Weinig ruimte voor twijfel laat in dit opzicht de, ten tijde van Beukens studie nog niet bekende, tweetalige inscriptie op het beeld van Tell Fekherye, waarvan twee vervloekingen in de akkadische regels 30b-32a (cf. aramese versie 18b-20a) zowel qua vorm als thematiek nauw overeenkomen met oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' als Micha 6:15; Deut. 28:38; Hagg. 1:6, 9. Ook andere parallellen, hoewel soms minder nauw verwant, laten zien dat de grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', zowel qua tijd als land van herkomst, een breed terrein bestrijkt. Daarom dient ook Jeremias' situering van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de palestijns-syrische samenleving afgewezen te worden.⁴⁸⁷ Dat vormen en themata in de verschillende parallellen sterk uiteenlopen komt overeen met het functioneren van het genre binnen Israël zelf. 'De 'Wirkungslosigkeitssprüche' vormen derhalve geen specifiek israëlitische 'Gattung'. Wel kan men spreken van een specifiek israëlitisch gebruik van de 'Gattung', waarbij te denken is aan de vrije en creatieve wijze waarop 'Wirkungslosigkeitssprüche' bijvoorbeeld in verschillende contexten en nevenvormen zijn aangewend alsook aan de wijze waarop zij functioneren in het kader van de omgang van YHWH en zijn volk.⁴⁸⁸

---

⁴⁸⁶J. Jeremias, o.c., 169 v.; in deze lijn ook H.W. Wolff, *Haggai* (BK), Neukirchen 1986, 27, die, gezien de betrekkelijke schaarsheid van overtuigende oud-oosterse parallellen, wel ten onrechte schrijft: "Seit dem 8. Jh. v. Chr. ist diese Fluchform ausserhalb und innerhalb Israel reich belegt".

⁴⁸⁷In paragraaf 8.3. is in dezen reeds gewezen op de relatief nog altijd grote geografische afstand, die ook ten aanzien van de stèles van Sefire en het beeld van Tell Fekherye geldt, hetgeen de veronderstelling van een palestijns-syrische samenleving in de lijn van Jeremias extra problematisch maakt.

⁴⁸⁸Te denken is hierbij ook aan de methodische beschouwingen van H.W. Hoffmann, *Form-Funktion-Intention*, ZAW 82 (1970), 341-346, waarin deze wijst op de noodzaak te onderscheiden tussen een 'Gattung' en het aanwenden daarvan in een concrete situatie, al dan niet overeenkomstig de oorspronkelijke, met de 'Sitz im Leben' overeenstemmende functie daarvan. Ook maakt Hoffman onderscheid tussen de functie van (de vorm van) een woord zelf en de intentie die de spreker met het woord beoogt.

9.2.2. De al dan niet vaste vorm van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'

In verschillende studies is gewezen op een traditionele vorm en een zeker metrum die kenmerkend zouden zijn voor het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Het verst hierin gaat wel A.S. van der Woude, die spreekt van "de vaste vorm waarin deze spreuken gegoten zijn" en die mede op grond daarvan Micha 6:14b-c tot glosse verklaart.⁴⁸⁹ Op grond van ons onderzoek van de vorm van het genre menen we dat voorzichtigheid geboden is inzake het trekken van zo'n vergaande conclusie, daar er vele variaties in vorm van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' zijn aan te wijzen. Weliswaar wordt dit type spreuken gekenmerkt door een grondvorm die overeenkomt met de grondgedachte van het genre. Deze betreft de antithetische relatie tussen een expliciet genoemde activiteit en de ontkenning van de eveneens expliciet vermelde bijbehorende voortgang van de activiteit. Bij nadere beschouwing valt evenwel de grote variatie op waarin deze grondvorm in verschillende spreuken is uitgewerkt. Naast korte, strakkere vormen komen zeer uitgebreide spreuken voor. Niet alleen door een negatie, maar ook door verbinding met andere kenmerkende elementen van een vervloeking, zoals de profiterende vreemde/vijand, is de frustratie van het gevolg van de handeling aangegeven. Door de verschillen in vorm is ook het metrum zeer wisselend. Een oorspronkelijke vorm, waaruit andere vormen zich zouden hebben ontwikkeld, laat zich niet herleiden. Verschillende nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' onderstrepen de creatieve en vrije wijze waarop oud-testamentische auteurs in uiteenlopende contexten het genre hebben aangewend. Belangrijk is in dit verband ook de vaststelling dat in een zelfde boek of hoofdstuk verschillende vormen dikwijls naast elkaar voorkomen. Wel vertonen 'Wirkungslosigkeitssprüche' in twee- of meervoudige parallellismen vaak een zelfde vorm en metrum (Deut. 28:30; 38-41; Jes. 9:19; Hos. 4:10; Amos 5:11; Sef. 1:13; Job 8:15; Spr. 1:28). Aangezien andere series echter een aanzienlijke interne variatie bevatten (Hos. 2:9; Jer. 12:13; Hagg. 1:6; 9), is het maken van gevolgtrekkingen op grond van verschillen in vorm ook hier riskant.

9.2.3. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' en de noord-israëlitische literatuur

Een interessante maar onhoudbare stelling is onzes inziens de suggestie van W.A.M. Beuken dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' vooral te vinden zouden zijn in de literatuur van het noordelijk rijk Israël.⁴⁹⁰ Ons eerste bezwaar is gebaseerd op onze eigen inventarisatie van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Op grond daarvan spreken we Beukens bewering tegen dat het genre in het Oude Testament niet algemeen verbreid is, omdat het slechts in

---

⁴⁸⁹A.S. van der Woude, o.c., 232.

⁴⁹⁰W.A.M. Beuken, o.c., 192 v.

enkele boeken in vrij groten getale zou voorkomen. Hoewel het aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' inderdaad relatief klein is, menen wij dat deze juist over een relatief groot aantal boeken zijn verspreid. Daaronder bevinden zich oudere (Hosea; Amos; Deuteronomium?; Jesaja I), wat jongere (Sefanja; Jeremia) en post-exilische (Sacharja; Haggai; Job?; Spreuken) bronnen, uit noord-Israël (Hosea; Amos; Deuteronomium) en uit Juda (Jesaja I; Micha⁴⁹¹; Jeremia; Sefanja; Sacharja; Haggai; Spreuken) afkomstige boeken. Onze tweede tegenwerping is gericht tegen de wijze waarop Beuken de hoeveelheid 'Wirkungslosigkeitssprüche' per bijbelboek vaststelt. Door elke afzonderlijke spreuk te tellen, komt Beuken tot een hoog getal voor Deuteronomium (12), Hosea (6), Micha (6) en Haggai (9). Niet alleen de kwantiteit, maar ook de kwaliteit van de plaatsen is echter van belang. Het feit dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Leviticus (nog altijd drie keer) minder voorkomen dan in Deuteronomium betekent niet automatisch dat ze voor P en de Heiligheidswet minder belangrijk zijn. Bovendien betreft het met name in Deuteronomium (2 series), Micha (2 series) en Haggai (2 series) combinaties van spreuken, terwijl in andere boeken afzonderlijke spreuken breder zijn omkleed. Voor de gedachte dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' vooral in de noord-israëlitische literatuur zouden voorkomen bestaat derhalve naar onze mening onvoldoende gegronde argumentatie. Wel treffen we in de literatuur van noord-Israël de oudste oud-testamentische voorbeelden aan (Hosea; Amos). Ook bevat de noord-israëlitische 'Wirkungslosigkeitsspruch' naast andere spreuken een eigen vorm, waarin een sterk uitgebreide protasis, die de intensiteit van de daarin genoemde handeling extra benadrukt, wordt gevolgd door een korte apodosis, die de frustratie van de voortgang van de activiteit in het vooruitzicht stelt (cf. de bespreking van deze vorm in 5.1.3.).

9.2.4. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' en de agrarische thematiek

Zowel W.A.M. Beuken als J. Jeremias benadrukken het agrarische karakter van de themata die in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' aan de orde komen.⁴⁹² Bij Beuken hangt deze vaststelling gedeeltelijk samen met zijn these omtrent een noord-israëlitische achtergrond van deze spreuken. Onze bezwaren daartegen hebben we hierboven uiteengezet. Van meer belang achten we in dit verband het inzicht dat een kenschetsing van de thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' als agrarisch de eigenheid van het genre weinig verheldert en dit nauwelijks afbakt ten opzichte van andere typen vloekspreuken. De israëlitische

---

⁴⁹¹Met de vaststelling dat het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in literatuur van zowel het noordelijke als het zuidelijk rijk geregeld vertegenwoordigd is, is tevens het argument ontkracht dat het voorkomen van deze spreuken in Micha 6:14-15 pleit voor het toeschrijven van Micha 6-8 aan een noord-israëlitische profeet. Contra A.S. van der Woude, Deutero-Micha: ein Prophet aus Nord-Israel, *NTT* 25 (1971), 371 v., argument f. Cf. ook de exegetische bespreking van Micha 6:14-15 (paragraaf 3.8.2.).

⁴⁹²W.A.M. Beuken, o.c., 193; J. Jeremias, o.c., 169

maatschappij ten tijde van het Oude Testament was immers door en door agrarisch bepaald, zodat niet alleen 'Wirkungslosigkeitssprüche', maar ook andere typen vervloekingen veelal agrarische themata bevatten. Ook de door Beuken hiervan wel erg sterk afgezonderde 'stedelijke milieus' zijn in het Oude Testament vaak nauw verweven met de agrarische sector (cf. de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in bijvoorbeeld Sef. 1:13; Hagg. 1:6, 9; cf. ook Jer. 32). Zaken als zich kleden, wonen en het krijgen van nageslacht, alsook themata aangaande de cultus zijn bovendien niet typisch agrarisch, maar voor het leven als zodanig, ook dat in de stad, van primair belang. In vergelijking met andere vloekspreuken kenmerken de 'Wirkungslosigkeitssprüche' zich eerder door het ontbreken van een deel van de in vervloekingen voorkomende agrarische themata. Het thema 'vee', dat in andere typen zegen- en vloekspreuken dikwijls aan de orde is, treffen we in de 'Wirkungslosigkeitssprüche' niet aan. Meer dan voor een 'Wirkungslosigkeitsspruch', die concrete arbeid en haar (meetbare) resultaat veronderstelt, lijkt dit thema zich te lenen voor zegeningen en vervloekingen waarin bijvoorbeeld vreemden/vijanden van Israëls welvaart profiteren (cf. Jer. 5:17; 13:20; Ez. 25:4; als zegen in Jes. 61:5).⁴⁹³ De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' kan men onzes inziens beter omschrijven als betrekking hebbend op het dagelijkse handelen in de volle breedte van het bestaan van de Israëliet. Behalve land- en wijnbouw, eten en drinken, woning en nageslacht, behoort daartoe voor de Israëliet als een natuurlijk bestanddeel ook de cultus als middel tot instandhouding van de relatie met YHWH. De thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' houdt derhalve verband met het land waarvan men leeft, het huis waarin men leeft, het nageslacht waarvoor men leeft en de cultus waardoor men leeft.

9.2.5. De 'Wirkungslosigkeitssprüche' als verbondsvloeken

Dat in de weergegeven studies het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' dikwijls in verband wordt gebracht met het thema verbond hoeft geen bevreemding te wekken. In Deuteronomium 28 en Leviticus 26 is het verbond immers een beheersend thema. Evenals andere vervloekingen functioneren de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in deze hoofdstukken als sancties op het verbreken van het verbond door het niet houden van de met dit verbond gegeven geboden van YHWH. Ook bij de profeten is het thema van het verbond op de achtergrond dikwijls merkbaar, ook wanneer het woord zelf niet expliciet wordt vermeld. Het gaat de profeten immers bovenal om het in stand houden of herstellen van de

---

⁴⁹³Dit laatste motief is ook in Deut. 28:31 meer dominant dan de grondgedachte van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', waartoe Beuken het vers dan ook ten onrechte rekent. Over het verrichten van arbeid wordt in deze trits spreuken immers niet gesproken. Alle nadruk ligt op het oordeel dat door toedoen van vreemden de baten van respectievelijk stier (*šōr*), ezel (*h^amōr*) en kleinvee (*sōn*) aan Israël worden ontzegd. Behalve de opbrengst (cf. Jer. 13:20; Ez. 25:4) zijn ook de vruchtbaarheid (Deut. 8:12-13; Ez. 36:11; Job 21:10) en de levensomstandigheden (Deut. 11:15) het object van op vee toegespitste vervloekingen in het Oude Testament.

zuivere relatie tussen het volk en YHWH. In deze bredere zin kan men ook de 'Wirkungslosigkeitssprüche' bij de profeten als verbondsvloeken aanduiden, zodat slechts Spr. 1:28 (wijsheids-literatuur) en Job 31:8 (conditionele zelfvervloeking) buiten deze typering vallen.

De problematiek wordt echter gecompliceerder, wanneer men bij deze aanduiding het woord verbond in engere zin wil interpreteren als verdrag of verbondsoorkonde. Via dergelijke verdragsvloeken kwam D.R. Hillers het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' op het spoor.⁴⁹⁴ W.A.M. Beuken noemt de verbondsthema-tiek als kenmerk van de 'Gattung', zonder hierbij in strikte zin te spreken van verdragen.⁴⁹⁵ Ook bij K. Queen Sutherland blijft er een zekere openheid. Enerzijds zet ze haar studie in bij de relatie tussen oud-oosterse verdragsvloeken en de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament, hetgeen haar verdere onderzoek stempelt. Anderzijds maakt Queen Sutherland ten aanzien van Deuteronomium 28 en Leviticus 26 onderscheid tussen de begrippen 'verdrag' en 'the biblical idea of covenant', terwijl het genre bij de profeten zou worden aangewend in het meer algemene kader van het gericht over het schuldige volk.⁴⁹⁶ Het sterkst vinden we het verbondsaccent bij A.S. van der Woude die de 'futility curses' beschouwt als onderdelen van een in de zin van een verdrag te interpreteren oorkonde.⁴⁹⁷

We raken hier aan de breed gevoerde discussie aangaande de invloed van in oud-oosterse vazalverdragen aanwijsbare vaste patronen op het Oude Testament in het algemeen en het concept van het verbond in het bijzonder. Hoewel het enthousiasme rond de bestudeerde teksten uit Israëls 'Umwelt' soms leidde tot een al te gretig blootleggen van vermeende oud-testamentische parallellen, hebben verschillende studies in dezen het zicht op de oud-testamentische literatuur in grote mate verruimd. Zo functioneren de reeksen van zegen en vloek in Deuteronomium 28 en Leviticus 26 op een zelfde wijze als waarop vergelijkbare reeksen een oud-oosterse vazalverdrag afsloten. Over verscheidene vragen lopen de meningen evenwel sterk uiteen. In hoeverre is het hele oud-testamentische concept van het 'verbond' bepaald door het oud-oosterse idee van een verdrag? Is er bij verschillende onderdelen hiervan, zoals ook zegen en vloek, sprake van directe literaire afhankelijkheid van oud-testamentische teksten ten opzichte van oud-oosterse 'Vorlagen', of hebben de auteurs van het Oude Testament geput uit gemeenschappelijke mondelinge tradities van vloek en zegen? In hoeverre bevat ook de profetische prediking vormen die herleidbaar zijn tot de in het oude

---

⁴⁹⁴D.R. Hillers, o.c., 28 v.

⁴⁹⁵W.A.M. Beuken, o.c., 193

⁴⁹⁶K. Queen Sutherland, o.c., 155 v.

⁴⁹⁷A.S. van der Woude, o.c., 232

oosten en derhalve ook in het oude Israëel bekende praktijk van het sluiten van verdragen?⁴⁹⁸

In het verband van onze studie naar de plaats en betekenis van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' achten wij de volgende punten van belang:

1. Het is onmiskenbaar dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in Deuteronomium 28 en Leviticus 26 onderdeel vormen van een met de opbouw van een oud-oosters vazalverdrag overeenkomende afsluitende reeks zegen- en vloekspreuken. Evenals vervloekingen in dergelijke oud-oosterse verdragen, dienen ook de vloekspreuken, waaronder de 'Wirkungslosigkeitssprüche', in deze lijsten als sancties die in werking treden bij overtreding van de geformuleerde bepalingen.
2. Aangezien de oud-oosterse parallellen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' een aanzienlijk breder terrein bestrijken dan verdragsteksten, is er op grond van deze parallellen geen reden dit genre ter onderscheiding van andere typen vervloekingen specifiek als 'verdragsvloeken' te typeren.⁴⁹⁹
3. Ondanks de analogie in vorm en inhoud tussen oud-oosterse verdragen en de wijze waarop het Oude Testament de verbondsrelatie tussen YHWH en Israëel verwoordde, is het van belang de eigenheid van deze relatie in het oog te houden. Die behelst geen formeel verdrag of contract, maar een op de geschiedenis van God met zijn volk gebaseerde verbintenis. Ook de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' functioneren binnen de eigen israëlitische invulling van het begrip verbond, waardoor deze spreuken mede een eigen accent hebben gekregen.
4. Het gebruik van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' door de profeten in het kader van de, veelal in bredere zin te verstane, thematiek van het verbond onderscheidt deze

---

⁴⁹⁸Voor een korte bespreking van de meer algemene aspecten van deze discussie verwijzen we naar hetgeen we hierover schreven in enkele uitweidingen in de paragrafen 7.1. en 7.2, cf. 3.3..

⁴⁹⁹De tot de categorie van het 'verdrag' te rekenen parallellen (vervloeking van Agade; annalen en brief van Assurbanipal; stèles van Sefire en in zekere in de adê aangaande de troonopvolging van Esarhaddon) zijn bovendien niet allemaal even overtuigend. Uit het voorkomen van overeenkomende teksten op kudurru-stenen (Nebukadnessar I; Larsa) en een een zeer overtuigende parallel op een heilig beeld (Tell Fekherye) blijkt dat, evenals andere vervloekingen, de 'Wirkungslosigkeitssprüche' bij uiteenlopende gelegenheden werden gebruikt ter goddelijke sanctionering daarvan. De door schriftelijke vastlegging menigmaal overgeleverde verdragssluiting is daarvan slechts één voorbeeld. Evenzeer dienden deze vloeken echter ter bescherming van een stuk land of een heilig voorwerp. Ook enkele mythen of mythische beschrijvingen bevatten aan de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verwante spreuken die in andere zin dan als verdragsvloeken een oordeel of toestand van onheil uitdrukken (Gilgamesj-epos; magische papyris Harris; mythe van Telepinus), terwijl we ook in de wijsheidsliteratuur (Anch Scheschonki) een parallel van het genre aantreffen. Hoewel Van der Woude terecht stelt dat het niet de vraag is of vloeken in alle gevallen in verband zijn te brengen met verdragen, lijkt het ons in het licht van de aangetoonde veelheid van contexten van oud-oosterse parallellen moeilijk houdbaar het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' zo sterk aan één kader te binden. Cf. in dezen reeds B. Becking, Recensie van A.S. van der Woude, Haggai, Maleachi (POT), Nijkerk 1982, NTT 38 (1984), 164.

spreuken niet wezenlijk van andere typen van oordeelsaankondiging. De profeten, die uit zijn op de rechte relatie tussen YHWH en zijn volk, gebruikten voor hun onheilsprediking een veelheid van vormen. De vrije en creatieve wijze van toepassing van het genre pleit ook hier voor het aannemen van brede gemeenschappelijke tradities van zegen en vloek, die ter bescherming van uiteenlopende soorten afspraken konden worden aangewend.

5. Dat een aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de profetische en wijsheidsliteratuur zich moeilijker in verband laat brengen met het thema 'verbond' maakt deze spreuken niet tot uitzonderingen, maar komt overeen met het veelkleurige gebruik van het genre in de 'Umwelt' van het Oude Testament.

9.2.6. Het achterliggende levensgevoel als 'Sitz im Leben' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'

In deze studie hebben wij betoogd dat het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', hoewel in sommige verbanden meer voorkomend dan in andere, niet kenmerkend is voor één bepaalde context. Het overzicht van oud-oosterse parallellen maakt de gevarieerde toepassing van 'Wirkungslosigkeitssprüche' eveneens duidelijk. In dit opzicht voegt ons genre zich naar de totaliteit van oud-oosterse vervloekingen, die bij uiteenlopende gelegenheden en in diverse kaders werden aangewend. Dit gevarieerde en op zeer oude tijden teruggaande gebruik van zegen en vloek, maakt het benoemen van een 'Sitz im Leben' bij voorbaat tot een vrijwel onmogelijke taak. Moet deze gezocht worden in magische praktijken, in cultische riten of in het recht?⁵⁰⁰

Met betrekking tot de 'Wirkungslosigkeitssprüche' is hiertoe een zeer concrete poging verricht door T. Podella, die de herkomst van de 'Nichtigkeitsfluch' in verband heeft gebracht met het 'Notzeit-Mythologem', dat hij in hethitische mythen (vooral de overleveringen aangaande Telepinus) aantreft.⁵⁰¹ Op verschillende punten achten wij de door Podella geschetste ontwikkelingslijn van deze vervloekingsvorm evenwel twijfelachtig. In de eerste plaats hebben de door Podella genoemde voorbeelden uit hethitische mythen slechts betrekking op het thema 'eten (drinken) en verzadigd worden'. Het thema 'verzadiging' markeerde volgens Podella het einde van een 'Notzeit', terwijl 'eten zonder verzadigd te worden' een situatie van nood reflecteerde. De thematiek van de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' is echter, zowel binnen als buiten het Oude

---

⁵⁰⁰Cf. J. Jeremias, o.c., 173 v., die na het noemen van enkele mogelijkheden ten aanzien van de 'Sitz im Leben' van het oudere voor-deuteronomische vloekmateriaal in Deuteronomium 28 en Leviticus 26 (waartoe hij ook de 'Wirkungslosigkeitssprüche' rekent) stelt: "Vielleicht wurden festgeprägte Formeln dieser Art auch schon von Haus aus bei verschiedenen Gelegenheiten verwendet."

⁵⁰¹Cf. paragraaf 9.1.6..

Testament, veel ruimer en omvat een breed scala aan onderwerpen.⁵⁰² Bovendien is het thema 'eten (drinken) en verzadigd worden', anders dan men verwachten zou bij het aannemen van een directe ontwikkelingslijn van het hethitische 'Notzeit-Mythologem' via aramese tradities naar het Oude Testament, in de in de achtste en zevende eeuw te dateren oud-testamentische voorbeelden niet dominant vertegenwoordigd (Amos 4:8; Hos. 4:10; Jes. 9:19; Micha 6:14). In de vervloekingsreeksen Deut. 28:30-31 en 38-41 ontbreekt het thema zelfs geheel. Voorts zetten we vraagtekens bij de verbinding van zowel oud-testamentische als andere oud-oosterse voorbeelden van de 'Nichtigkeitsfluch' met een beperkte tijdsperiode (de achtste en zevende eeuw voor Chr.). Wij menen in onze studie te hebben aangetoond dat zowel het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in het Oude Testament als oud-oosterse parallellen een groot tijdsbestek omspannen. Van belang is daarbij tevens het voorkomen van parallellen in een veel ruimer geografisch kader dan het oude Syrië, hetgeen ook een exclusieve koppeling tussen israëlitische en aramese tradities onzeker maakt.⁵⁰³ Tenslotte achten we de door Podella veronderstelde continuïteit tussen het hethitische 'Notzeit-Mythologem' en het aramese gedachtengoed uiterst kwetsbaar. De door Podella aangevoerde genealogieën tonen onzes inziens niet meer aan dan dat verschillende vorsten van de relatief kleine aramese rijken zichzelf graag presenteerden als directe opvolgers van hun grote hethitische voorgangers. Over een relatie van afhankelijkheid ten aanzien van cultureel of mythisch erfgoed valt daaruit evenwel niets af te leiden. Samenvattend menen wij dat aan de reconstructie van Podella ten aanzien van de herkomst van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' teveel bezwaren kleven. Vanwege de breedte van de thematiek alsook vanwege de zowel temporeel als geografisch grote verspreiding van de 'Gattung', zoeken wij een oorspronkelijke 'Sitz im Leben' daarom in een breder perspectief.

Mogelijk werpt de specifieke grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' daarbij een zeker licht op de context waarin dit type vervloekingen kon ontstaan. Deze grondgedachte betreft de antithetische samenhang van een activiteit en de normaal geachte voortgang daarvan. Het verstoren van deze samenhang past in het kader van bepaalde trekken van het levensgevoel van de oud-oosterse mens.⁵⁰⁴ Een eerste relevante trek van dit levens-

---

⁵⁰²Zie het overzicht en de bespreking van de thematiek van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in hoofdstuk 6 en ten aanzien van de oud-oosterse parallellen paragraaf 8.3..

⁵⁰³Cf. ook de paragrafen 8.3. en 9.2.1.. Bij T. Podella wreekt zich hier onzes inziens ook een incomplete inventarisatie; zie paragraaf 2.2..

⁵⁰⁴In dit verband is het van belang onder ogen te zien dat het bijzonder moeilijk is tot meer te komen dan de vaststelling van enkele grove trekken ter beschrijving van een thema als 'het oud-oosterse levensgevoel'. Men bedenke in dit verband o.a. de moeilijkheid die F.R. Kraus, *Altnesopotamisches Lebensgefühl*, JNES 19 (1960), 125, ten aanzien van het levensgevoel van de oud-mesopotamische mens heeft verwoord: "Das sumerische und akkadische Schrifttum ist nicht von der Art, die uns unmittelbar Einblick in Charakter und Temperament

beseft omschrijven we als een fundamenteel gevoel van onzekerheid en angst ten aanzien van het aan plotselinge wisselingen en onverwachte schommelingen onderhevige bestaan. Ziekte of vijanden, wilde dieren of een natuurramp konden elk moment vermeende zekerheden verstoren. Reeds in de oude sumerische samenleving, waar we, hoewel in een aan de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' minder verwante vorm, de grondgedachte van het genre in enkele parallelteksten aantreffen, is deze 'basis-vrees' in het levensgevoel aanwijsbaar.⁵⁰⁵ Ook de Israëliet deelde in dit levensgevoel. Zo heeft L. Köhler gewezen op het veelvuldig voorkomen in het Hebreeuws van woorden voor 'schrik' en 'schrikken', hetgeen onderstreept hoezeer de geest van de hebreeuwse mens op velerlei wijzen gebonden was aan onzekerheid en onbestemde angsten. Köhler spreekt in dezen over de geest van de hebreeuwse mens als "gebunden durch die Erwartung einer Weltkatastrophe, in der das Chaos ihm die Grundlage des Daseins unter den Füßen wegzieht...., durch die Unsicherheit ob es morgen wieder Tag, übers Jahr wieder Sommer und Ernte geben wird..., beklemmt von den Rätseln der Natur, aus der heraus ihm immer wieder Unerwartetes, Schreckhaftes entgentreten kann..., erfüllt von dem düsteren Glauben an Dämonen und unheimliche Gewalten...".⁵⁰⁶ Een belangrijk aspect van deze onzekerheid was gelegen in het agrarische leven in Kanaän, dat door allerlei risico's was omgeven, zoals met name D.C. Hopkins heeft duidelijk gemaakt.⁵⁰⁷ Het ontstaan en toepassen van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' is goed voorstelbaar in het licht van deze bewuste of ook onbewuste onzekerheid in het bewustzijn van de oud-oosterse mens. Door de samenhang van een handeling en de daarbij behorende voortgang te ontkennen, stelt de 'Wirkungslosigkeitsspruch' de toch al wankele zekerheden van het bestaan in het geding. Dat daarbij vooral aan gewone, dagelijkse activiteiten het gewenste resultaat wordt ontzegd, versterkt het gevoel van onveiligheid en raakt aan de diepste angsten van de oud-oosterse mens.

---

der altmesopotamischen Völker gewähren oder das herrschende Lebensgefühl eines Zeitalters nachzuführen ermöglichen kann. Was wir ihm in seltenen Fällen über menschliche Stimmungen entnehmen, lässt sich als vereinzelt Zeugnis nicht in einen Zusammenhang einfügen."

⁵⁰⁵Cf. S.N. Kramer, *The Sumerians. Their history, culture, and character*, Chicago 1963, 249 vv.. Kramer beschrijft 'love, hate, and fear' als de emotionele drijfveren van de sumerische levenshouding. Over de vrees stelt hij op pagina 262: "From birth to death the Sumerian had cause at times to fear his parent, his teachers, his friends and fellow citizens, his superiors and rulers, the foreign enemy, the violence of nature, wild animals, vicious monsters and demons, sickness, death, and oblivion.". Eveneens ten aanzien van Mesopotamië attendeert F.R. Kraus op de uitgebreide klaaglitteratuur en de vele aanduidingen van menselijke scheppingen en instellingen als 'eeuwig' of 'altijd durend'. Cf. F.R. Kraus, *JNES* 19, 122: "Der Verdacht, dass der unablässige Wunsch nach Dauer gerade einem starken Gefühle menschlicher Kurzlebigkeit und Hinfälligkeit entspringt, ist nicht von der Hand zu weisen."

⁵⁰⁶L. Köhler, *Der hebräische Mensch. Eine Skizze*, Tübingen 1953, 120 vv.

⁵⁰⁷Cf. D.C. Hopkins, o.c., 211 vv. en het in paragraaf 6.3.1. besprokene.

Een tweede belangrijk aspect van het oud-oosterse levensgevoel achten we het besef van de wereld als een in zichzelf samenhangend geheel, dat H.H. Schmid als volgt omschrijft: "Die Ordnungen im Bereich der Natur, im Bereich des Sozialen und des Rechts, der Weisheit, des Politischen und des Kultes, ja sogar der Geschichte, sind alles Aspekte ein und desselben umfassenden Zusammenhanges."⁵⁰⁸ Zinvol is in dit verband ook de typering van C.H. Ratschow van het levensgevoel van de 'vor- und aussergeschichtliche Mensch' als een 'Unio magica', een wezenseenheid waaruit deze mens leeft en die hem, evenals zijn voorouders, vasthoudt en draagt.⁵⁰⁹ Dit levensgevoel aangaande een samenhang der dingen is onder andere bepalend voor de in het oosten wijd verbreide magie, die ook ten aanzien van het Oude Testament zo belangrijk is voor het verstaan van de betekenis van vloek en zegen. Ook heeft zij gevolgen voor de relatie tussen een daad en het gevolg daarvan. Een activiteit en de voortgang daarvan zijn, gemeten naar het oud-oosterse levensgevoel, geen afzonderlijke en op zichzelf te beschouwen zaken. Handeling en gevolg zijn daarentegen zeer nauw op elkaar betrokken en liggen, vanuit het besef van de samenhang der dingen, als bijna immanent uit elkaar voortvloeiend in elkaars verlengde. H.H. Schmid spreekt in deze van een "Interdependenz der einzelnen Bereiche".⁵¹⁰ Zo behoort oogsten bij zaaien en wijn drinken bij het planten van een wijngaard. Uit eten vloeit verzadiging voort en het bewonen van een huis is het bijna immanente gevolg van het bouwen ervan. Wanneer nu in een 'Wirkungslosigkeitsspruch' het bijbehorende gevolg aan een handeling wordt ontzegd, betekent dit voor de oude oosterling niet alleen een verstoring van een enkele activiteit, maar ook een bedreiging van als fundamenteel ervaren samenhangen in het menselijk bestaan. Ook in deze zin beantwoordt de 'Wirkungslosigkeitsspruch' aan de door J. Pedersen gegeven omschrijving van de vloek als duidend op "alles, was mit normalen Verhältnissen nicht übereinstimmt, die Negation des Lebens."⁵¹¹

Het Oude Testament vertoont tal van sporen die aangeven hoezeer de Israëliet in dit levensbesef deelde. Tegelijk heeft het israëlitische levensgevoel, zoals het uit de geschriften van het Oude Testament naar voren komt, evenals dat van andere oud-

---

⁵⁰⁸H.H. Schmid, *Rechtfertigung als Schöpfungsgeschehen. Notizen zur alttestamentlichen Vorgeschichte eines neutestamentlichen Themas*, in *Rechtfertigung* (Festschrift E. Käsemann), Tübingen-Göttingen 1976, 405 v..

⁵⁰⁹C.H. Ratschow, *Magie und religion*, Gütersloh 1955, 43, 55, omschrijft de 'Unio magica' als de inhoud van het ware leven, waarvan het 'vitale leven' afhankelijk is.

⁵¹⁰H.H. Schmid, *Rechtfertigung*, 405 v..

⁵¹¹J. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten in seinem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen sowie die Stellung des Eides im Islam*, Strassburg 1914, 64.

oosterse volken eigen accenten.⁵¹² Een bijzondere factor vormen daarbij Israëls Godsgeloof en de wijze, waarop de geschiedenis van YHWH met zijn volk werd beleden en verwoord. In dit verband heeft B. Albrektson⁵¹³ op grond van uitvoerig materiaal betoogd dat de gedachte van een goddelijk handelen in de geschiedenis op zichzelf het Oude Testament niet wezenlijk onderscheidt van andere oud-oosterse literatuur. Meer kenmerkend voor het Oude Testament acht Albrektson de inhoud van Gods openbaring in zijn woord, waarbij hij o.a. een voortdurende vermenging van 'revelation in history' en 'revelation about history' constateert. Ten aanzien van dit spreken van YHWH tot Israël, stelt Albrektson: "It is here that we learn about YHWH's purposes and intentions, his true nature and the innermost thoughts of his heart, his gifts and his claims, which make him different from all the other gods of the ancient Near East"⁵¹⁴ Hierbij is met name ook te denken aan de in het Oude Testament bij voortduur geponeerde exclusiviteit en uniciteit van YHWH. Deze belijdenis stond elke vergoddelijking van natuur en wereld in de weg⁵¹⁵ en stelde ook de orde van de natuur en (de dreiging van) een verstoring van haar wetmatigheden en samenhangen principieel onder de heerschappij van YHWH. De belijdenis van de exclusiviteit van YHWH werkte ook door in het in het Oude Testament diep

---

⁵¹²Hierbij is te bedenken dat het israëlitische levensgevoel, zoals het Oude Testament dat weergeeft, sterk gestempeld is door theologische motieven. In werkelijkheid lagen ook hier de zaken meer gecompliceerd en genuanceerd. Hiervan getuigt o.a. de strijd van de profeten tegen het syncretisme. Cf. C. Westermann, *Das Verhältnis des Jahweglaubens zu den ausserisraelitischen Religionen*, in *Forschung am Alten Testament* (Theologische Bücherei 24), München 1964, 211.

⁵¹³B. Albrektson, *History and the gods. An essay on the idea of historical events as divine manifestations in the ancient Near East and in Israel* (Coniectanea Biblica, Old Testament Series 1), Lund 1967

⁵¹⁴B. Albrektson, o.c., 122; cf. ten aanzien van de betekenis van de geschiedenis in de geschriften van het Oude Testament ook R. Smend, *Elemente alttestamentlichen Geschichtsdenkens* (Theologische Studien 95), Zürich 1968, die spreekt over de geschiedenis als 'denkvorm' van Israëls geloof. Onhoudbaar is de bewering van W. Eichrodt, *Theologie des Alten Testaments 2*, Leipzig 1935, 81, dat elders het noodlot boven de godheid zou staan, terwijl in Israël YHWH juist de natuurordeningen in zijn handen zou houden. De onjuistheid hiervan wordt aangetoond door I. Grumach-Shirun in het artikel 'Schicksal', in *Lexikon der Ägyptologie*, Band V, Wiesbaden 1984, 598-600, en door S. Morenz, *Ägyptische Religion*, Stuttgart 1960, 69-78, die op pagina 76 concludeert "dass in Ägypten die Götter als Herren des Schicksals vorgestellt, gepriesen und geglaubt werden".

⁵¹⁵Deze uniciteit komt o.a. tot uiting in het eerste en tweede gebod. G. von Rad, *Theologie des Alten Testaments I*, München 1982⁸, 221, schrijft over de naijver van YHWH om Israëls enige God te zijn: "Dieser intolerante Ausschliesslichkeitsanspruch ist religionsgeschichtlich ein Unikum...". Cf. ook W.H. Schmidt, *Alttestamentlicher Glaube und seine Umwelt. Zur Geschichte des alttestamentlichen Gottesverständnisses* (Neukirchener Studienbücher 6), Neukirchen 1968, 53 vv.. Zie van G. von Rad eveneens het artikel: *Aspekte alttestamentlichen Weltverständnisses*, *EvTh* 24 (1964), 61, waar hij stelt: "Israel hat von dem göttlichen Abglanz der Welt Äusserstes gesagt: die Welt hat eine Aussage über Gott, sie rühmt ihn. Aber an keinem Punkte hat es diese Linie überschritten und die Welt als eine Selbstmanifestation gottheitlicher Mysterien, oder gar als eine Emanation, als eine Erscheinungsform Gottes verstanden."

doorgedrongen besef van YHWH als eigenaar van Israëls land en de gaven van dat land.⁵¹⁶ Ook daardoor kregen zegen en vloek ten aanzien daarvan een extra dimensie: Ook het samengaan van menselijke bewerking en inzameling van opbrengsten van het land dat YHWH zijn volk schonk en waarvan Hij heer blijft, is onlosmakelijk verbonden met Israëls dienst en gehoorzaamheid aan Hem.

---

⁵¹⁶Cf. H. Wildberger, *Israel und sein Land*, *EvTh* 16 (1956), 404-422.

10. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

In deze studie hebben we getracht een beter beeld te krijgen van een 'Gattung' die voor het eerst als zodanig werd onderscheiden door D.R. Hillers in zijn werk 'Treaty curses and the Old Testament prophets' en die door hem werd aangeduid als 'futility curses'. Om het genre, dat tot nu toe weinig specifiek is bestudeerd, niet bij voorbaat vanuit een bepaalde invalshoek te beschouwen, kozen we bij ons onderzoek voor een brede inzet. Ter aanduiding van het genre namen we uit de verschillende alternatieven de term 'Wirkungslosigkeitssprüche' over. In deze benaming komt zowel de nauwe onderlinge samenhang als de antithetische relatie tussen de zinsdelen van de 'Gattung' tot uitdrukking. Onze aandacht richtte zich vervolgens allereerst op de definiëring van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', waarbij het ons doel was het eigene van het genre zo nauwkeurig mogelijk in het oog te krijgen en daarmee tevens het bestaansrecht van de 'Gattung' aan te tonen. We gingen daarbij uit van de door D.R. Hillers gegeven omschrijving en scherpten deze aan tot de volgende definitie: De 'Wirkungslosigkeitssprüche' vormen een type oordeelsspreuken, waarin een protasis, die een bepaalde activiteit expliciet beschrijft, door een *waw*-adversativum antithetisch is verbonden met een apodosis, die de verrijdeling van de eveneens expliciet genoemde voortgang van de activiteit aankondigt.

Op grond van de aldus omschreven grondgedachte van het genre maakten we een inventarisatie op van 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Na een overzicht te hebben gegeven van door anderen opgestelde overzichten van relevante teksten, wezen we als niet overeenkomend met de kerngedachte van het genre af: Deut. 28:31-33; Hos. 8:7 en Hagg. 2:16. Daarentegen voegden we de volgende teksten toe: Gen. 4:12; Lev. 26:20; Jes. 16:12; Jer. 12:13; Job 8:15; 27:17. Een exegetisch hoofdstuk diende om rekenschap af te leggen van de belangrijkste uitlegkundige vragen van de relevante teksten in hun context, alsook om hun functioneren als 'Wirkungslosigkeitsspruch' te verhelderen. Dit betraf de volgende teksten: Gen. 4:12; Lev. 26:16, 20, 26b; Deut. 28:30, 38-41; Jes. 9:19; 16:12; Jer. 11:11; 12:13; Hos. 2:9; 4:10; 5:6; 9:12, 16; Amos 4:8; 5:11; 8:12; Micha 3:4; 6:14-15; Sef. 1:13; Hagg. 1:6a, 9; Zach. 7:13; Mal. 1:4; Job 8:15; 27:17; 31:8; Spr. 1:28.

Zowel bij de inventarisatie als de exegetische bespreking besteedden we afzonderlijk aandacht aan een aantal als nevenvormen van het genre aan te duiden teksten. Deze plaatsen onderstrepen de vrije en creatieve wijze waarop oud-testamentische auteurs genres opnamen en, menigmaal in verbinding met andere 'Gattungen', toepasten. Bij de nevenvormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' gaat het allereerst om enkele tot zegenwoorden omgebogen vloekspreuken: Jes. 62:8b-9; 65:21-22a (22b-23); Jer. 29:5-6a (28); 31:5; Amos 9:14. Daarnaast bespraken we enkele opmerkelijke teksten waarin het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verbonden lijkt met andere literaire vormen, zoals

formuleringen in het kader van een legermobilisatie (Deut. 20:5-7) en de, ook uit Israëls 'Umwelt' bekende', zogenaamde 'Listen von Immobilien' (Deut. 6:10b-11a/Joz. 24:13). In Jes. 41:12 functioneert een op zichzelf als oordeelsspreuk geformuleerde 'Wirkungslosigkeitsspruch' door de verbinding met een 'woord van beschaming van tegenstanders' als zegening.

In een volgend hoofdstuk bepaalden we ons bij de vorm van het genre. De in de definitie omschreven grondgedachte bleek op veelvormige wijze in het Oude Testament te zijn uitgewerkt. Allereerst richtten we ons op de vorm van de protasis en de apodosis, die het hart vormen van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. Naast de korte vorm, waarin zonder verdere toelichting de verba domineren en waarin daardoor een bijna mysterieuze spanning merkbaar is, bestaan vormen met verschillende variaties en uitbreidingen. Doordat de verschillende vormen in zowel oudere als jongere literatuur en in uiteenlopende combinaties door oud-testamentische auteurs zijn aangewend, laat, behalve de alle typen kenmerkende en met de grondgedachte van de 'Gattung' overeenstemmende antithetische samenhang van een protasis en een apodosis, een oorspronkelijke vorm van het genre zich niet uit de teksten afleiden.

De volgende zeven vormen werden onderscheiden:

1. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin twee verba met gelijk subject door een negatie antithetisch zijn verbonden
2. 'Wirkungslosigkeitssprüche' in dezelfde grondvorm, met uitbreiding van protasis en apodosis
3. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin een lange protasis door een negatie is verbonden met een korte apodosis
4. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de apodosis het object van de protasis als subject overneemt
5. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de apodosis een op zichzelf staande oordeelsaankondiging bevat
6. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin de verijdeling van de activiteit door middel van 'vreemden' plaatsvindt
7. 'Wirkungslosigkeitssprüche' waarin protasis en apodosis antithetisch zijn verbonden door de tegenstelling veel-weinig

De derde vorm, waarbij de extra lange voorzin een bijzondere nadruk geeft aan de handeling waaraan het resultaat vervolgens met een enkel woord wordt ontzegd, kenmerkt vooral de in het noordelijk rijk Israël optredende profeten Hosea en Amos. De vierde vorm kenmerkt o.a. een aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' met het thema 'roepen-antwoorden'. In de vijfde vorm is, doordat de apodosis een op zichzelf staande oordeelsaankondiging bevat, de samenhang tussen activiteit en voortgang minder expliciet uitgedrukt, zodat het hier een zwakker type van de 'Gattung' betreft. Bij de zesde en zevende vorm is het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verbonden met andere, dikwijls in oordeelsspreuken voorkomende, elementen, namelijk respectievelijk het oordeel van de profiterende vreemde/vijand en het gericht van reducering. Ook binnen elk van de op deze wijze onderscheiden vormen is de variatie tussen de verschillende 'Wirkungslosigkeitssprüche' groot. Onderling sterk op elkaar lijkende spreuken vertonen in details aanzienlijke verschillen.

De constructie met infinitivi in Hagg. 1:6a, 9 is een duidelijk voorbeeld van de vrije manier van omgang met het genre in het Oude Testament.

Een aantal 'Wirkungslosigkeitssprüche' is voorzien van een verklarende bijzin. Bij andere spreuken geeft een inleidend partikel een extra accent. De 'tijden' van de verba in protasis en apodosis variëren sterk, maar sluiten in het algemeen aan bij het functioneren van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in hun context. In het kader van oordeelsaankondiging domineren de imperfecta. Enkele spreuken bevatten een constaterend perfectum (Jes. 9:19; Jer. 12:13; Hagg. 1:6a, 9). 'Wirkungslosigkeitssprüche' komen zowel afzonderlijk als in combinaties voor. Dergelijke combinaties betreffen veelal een tweevoudig parallelisme, dat meestal synoniem, in enkele gevallen synthetisch van aard is. Enkele plaatsen bevatten combinaties van drie of meer 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Combinaties van spreuken vertonen dikwijls een zeker regelmatig metrum. Voor het overige varieert het metrum sterk, overeenkomstig de grote verschillen in lengte en vorm van de 'Wirkungslosigkeitssprüche'.

In vergelijking met de thematiek van andere oud-testamentische vloek- en oordeelsspreuken valt op dat de 'Wirkungslosigkeitssprüche' vooral die terreinen van het leven raken, die een zekere menselijke activiteit veronderstellen. Hoewel ziekte, natuurramp of oorlog ook van een 'Wirkungslosigkeitsspruch' als achtergrond kan functioneren, vormen zij daarvan in geen enkele geval de directe inhoud. In tegenstelling tot andere agrarische themata als akker- en wijnbouw ontbreekt ook het thema vee, dat, wellicht vanwege het bij dit thema ontbreken van een specifieke handeling, meer een plaats lijkt te hebben gevonden in anderssoortige vervloekingen aangaande profiterende vreemden/vijanden. De volgende themata van 'Wirkungslosigkeitssprüche' werden achtereenvolgens nader onderzocht: het akkerland; wijn- en andere gaarden; diverse inspanningen; bouwen van huizen en steden; eten en drinken; zich kleden; vrouwen; kinderen; overspel als beeld voor afval van YHWH; zoeken (object algemeen); zoeken/roepen (object YHWH). Zo stellen de 'Wirkungslosigkeitssprüche' het totale dagelijks handelen, waarvan voor de Israëliet ook de cultus een vanzelfsprekend onderdeel was, onder het oordeel. De totaliteit van het oordeel wordt tevens benadrukt door dikwijls voorkomende combinaties van themata die een zekere volheid aangeven, zoals 'vrouw-huis-wijngaard' of 'akker-wijngaard'. In veel gevallen sluit de thematiek nauw aan bij de context. Soms, zoals bij het thema 'overspel als beeld van afval van YHWH' bij Hosea, is ze daardoor zelfs geheel bepaald.

In een afzonderlijk hoofdstuk onderzochten we het functioneren van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in verschillende literaire verbanden. In de eerste plaats bespraken we de betekenis van deze spreuken in de zegen- en vloekreeksen Leviticus 26 en Deuteronomium 28. In deze hoofdstukken dienen enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche' samen met andere vervloekingen, op een wijze die overeenkomt met de functie van vloekspreuken ter bezegeling

van oud-oosterse vazalverdragen en andere teksten, als oordeels-aankondigingen bij ongehoorzaamheid van het volk aan Gods geboden. In Leviticus 26 betreft het een drietal afzonderlijke spreuken, waarvan er twee als afsluiting van een reeks van oordeelwoorden in zekere zin het hoogtepunt daarvan vormen. Deuteronomium 28 bevat twee series van respectievelijk drie en vier 'Wirkungslosigkeitssprüche', die de vergeefsheid van elk handelen ten aanzien van het totale bestaan aanzeggen. De magische achtergrond van zegen en vloek, die nog hoorbaar is in de 'Wirkungslosigkeitsspruch' Gen. 4:12, is in Leviticus 26 en Deuteronomium 28 grotendeels verdrongen door de theologische inkadering in de omgang van YHWH en zijn volk.

Ook in de profetische prediking is de 'Wirkungslosigkeitsspruch' geheel en al ondergeschikt aan de wil van YHWH en functioneert zij in de (verbonds)relatie tussen Hem en zijn volk. Op veelkleurige wijze heeft het genre bij verschillende profeten een plaats gekregen. In de meeste gevallen maken de 'Wirkungslosigkeitssprüche' deel uit van het profetische 'Drohwort', dat het toekomstige oordeel over het ongehoorzame volk aankondigt. Op enkele plaatsen vervult de 'Wirkungslosigkeitsspruch' echter een andere functie, bijvoorbeeld ter beschrijving van een reeds gepasseerd of tegenwoordig onheil, dat kan dienen als motivering van een volgend oordeel. De omkering van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in een woord van zegening in enkele heilsprofetieën laat zien wat volgens de profetische prediking de laatste bedoelingen van YHWH zijn: niet de definitieve ondergang, maar het uiteindelijke behoud van zijn volk.

Ook op enkele plaatsen in de wijsheidsliteratuur, met name bij Job, treffen we de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' aan. Opvallend is de afwezigheid van het genre in de oudere wijsheidsliteratuur. Een mogelijke oorzaak hiervan ligt in het in deze literatuur diep doorgedrongen besef van een onlosmakelijke samenhang tussen een positieve handeling en een gunstig resultaat. Wanneer deze koppeling in de jongere wijsheidsliteratuur onder kritiek wordt gesteld, ontstaat daarmee ook ruimte voor het gebruik van 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Zowel in Spreuken 1-9 als in Job functioneren deze als oordeelsaankondiging over ongehoorzaamheid en goddeloosheid.

Op grond van een vergelijking met dertien in meerdere of mindere mate aan de 'Wirkungslosigkeitsspruch' verwante oud-oosterse parallellen concludeerden we dat de grondgedachte van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', hoewel spaarzaam voorkomend, zowel qua tijd als qua gebied wijd verbreid is en op zeer diverse wijze is uitgewerkt. Hoewel de meest nauwe parallellen zowel geografisch als qua tijd relatief het dichtst bij het Oude Testament liggen (Tell Fekherye; Sefire), is de afstand ook in deze gevallen nog dermate groot, dat het ons een hachelijke zaak toeschijnt hieruit vergaande conclusies te willen trekken. Vormen en themata in de verschillende parallellen vertonen soms een frappante overeenkomst, maar wijken menigmaal ook sterk af van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche'. Met name in de babylonisch/assyrisch/aramese teksten overheerst het thema

van het vergeefse zogen van dieren, dat (zoals het hele thema 'vee') in de oud-testamentische voorbeelden van de 'Gattung' ontbreekt. De veelheid van contexten waarin 'Wirkungslosigkeitssprüche' in oud-oosterse teksten functioneren, maakt dat wij het, ondanks de overeenkomst tussen Deuteronomium 28 en Leviticus 26 enerzijds en oud-oosterse vazalverdragen anderzijds, te eenzijdig achten om de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in specifieke zin als verdragsvloeken aan te duiden. Ook de veelvormige wijze waarop het genre elders in het Oude Testament wordt gebruikt, waarbij men de gegevens wel bijzonder moet forceren om overal het kader van het verbond in de zin van een verdragssluiting aan te treffen, pleit voor de veronderstelling dat de oud-testamentische auteurs, zoals ook bij vele andere typen oordeelsspreuken het geval is, ten aanzien van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' hebben geput uit brede, in het oude oosten gemeenschappelijke tradities, zonder dat daarbij sprake lijkt te zijn van directe afhankelijkheid van een literaire bron of een specifieke context. Bij een vergelijking met oud-oosterse teksten valt het eigen karakter van de oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het bijzonder op. Anders dan bij de parallellen uit de 'Umwelt', waarin dikwijls de trouw aan een aardse vorst of de bescherming van eigendommen in het geding is, functioneren de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in het Oude Testament overwegend in het kader van de relatie tussen YHWH en het volk Israël. Niet de theologische inkadering op zichzelf, maar de wijze waarop het literaire genre in het Oude Testament aan YHWH als de enige voltrekker van vloek en zegen ondergeschikt is gemaakt, is geheel eigen in zijn soort en hangt samen met zijn in het Oude Testament beleden exclusiviteit.

In een evaluatie vergeleken we de resultaten van eerdere onderzoeken aangaande de 'Wirkungslosigkeitssprüche' met de uitkomsten van onze studie. Daarbij kwam o.a. de 'Sitz im Leben' van het genre aan de orde. Aangezien de grondgedachte van de 'Gattung' zeer breed en reeds zeer vroeg (al in de sumerische literatuur) aanwijsbaar is, wezen wij in dit verband op het belang van het levensgevoel dat achter deze spreuken schuilgaat. Een eerste trek van dit levensbesef omschreven we als een fundamenteel gevoel van onzekerheid en angst ten aanzien van het aan plotselinge wisselingen en onverwachte schommelingen onderhevige bestaan. In de tweede plaats attendeerden we op het in het oude oosten breed gevoelde besef aangaande de wereld als een in zichzelf samenhangend geheel, in het licht waarvan de verstoring van de relatie tussen een handeling en de voortgang daarvan als zeer ingrijpend werd ervaren. Hoewel de 'Sitz im Leben' van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' zich, evenals die van andere vloekspreuken, moeilijk laat vaststellen, is deze wellicht te vinden in dit levensgevoel dat achter de spreuken schuilgaat en in de grondgedachte van de spreuken doorklinkt.

Ten slotte zetten we de belangrijkste conclusies van ons onderzoek puntsgewijs op een rij:

1. Van de verschillende voorgestelde termen ter aanduiding van de in deze studie onderzochte 'Gattung' doet de benaming 'Wirkungslosigkeitssprüche' het meest recht aan het wezen van het genre.
2. Kenmerkend voor het literaire genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' is de antithetische verbinding tussen een expliciet genoemde activiteit en de normaliter daarmee nauw samenhangende en eveneens expliciet vermelde voortgang van de activiteit.
3. Een veelheid van vormen getuigt van de vrije, creatieve wijze waarop oud-testamentische auteurs de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' hebben aangewend. Bij enkele vormen is het genre verbonden met andere, dikwijls in oordeelsspreuken voorkomende elementen, zoals het oordeel van de profiterende vreemde/vijand en het gericht van reducering.
4. Het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' komt in de breedte van de oud-testamentische geschriften voor en is als zodanig niet in het bijzonder kenmerkend voor de aan het noordelijke rijk gerelateerde literatuur. Wel bevat de noord-israëlitische prediking van de profeten Hosea en Amos een eigen vorm van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', die is verbonden met het thema 'zoeken-vinden' (Hos. 5:6; Amos 4:8; 8:12; cf. Jes. 16:12).
5. Behalve in enige tot zegenspreuken omgebogen vervloekingen is het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' ook hoorbaar in enkele bijzondere nevenvormen, zoals Deut. 20:5-7 en Deut. 6:10b-11a/Joz. 24:13. Ten aanzien van de laatstgenoemde teksten vormt de verbinding van de literaire genres van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' en de zogenaamde 'Liste van Immobielien' in zowel Deut. 6:10b-11a als Joz. 24:13 een krachtig argument voor het aannemen van onderlinge afhankelijkheid tussen deze passages.
6. Beter dan als 'agrarische thematiek' is de inhoud van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' aan te duiden als die terreinen van het dagelijks leven betreffend die een zekere menselijke activiteit veronderstellen. Daarvan was voor het besef van de Israëliet ook de cultus een vanzelfsprekend onderdeel.
7. Themata en terminologie van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' zijn soms traditioneel en algemeen, soms meer specifiek en door de directe context bepaald.
8. Hoewel 'Wirkungslosigkeitssprüche' dikwijls in het kader van het verbond voorkomen, geeft hun veelzijdige functioneren in verschillende verbanden reden dit type spreuken niet te eenzijdig vanuit deze ene context te beschouwen. Deze vaststelling wordt bevestigd door vergelijking met het functioneren van het genre in oud-oosterse parallellen.
9. De magische achtergrond van zegen en vloek, waarvan ook het Oude Testament tal van sporen bevat, is ten aanzien van het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' slechts duidelijk hoorbaar in de vervloeking van Kaïn in Gen. 4:12.
10. In de zegen- en vloekreeksen Leviticus 26 en Deuteronomium 28 dienen enkele 'Wirkungslosigkeitssprüche', samen met andere vervloekingen, op een wijze die overeenkomt met de functie van vloekspreuken in oud-oosterse vazalverdragen en

- andere teksten, als oordeelsaankondigingen bij ongehoorzaamheid van het volk aan Gods geboden.
11. In de profetische geschriften maken de 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de meeste gevallen deel uit van het profetische 'Drohwort', dat het toekomstige oordeel over het ongehoorzame volk aankondigt. Op enkele plaatsen vervult de 'Wirkungslosigkeitsspruch' echter een andere functie, bijvoorbeeld de beschrijving van een reeds gepasseerd of tegenwoordig onheil, dat kan dienen als motivering van een daarop volgende oordeelsaankondiging.
  12. Een mogelijke oorzaak voor het ontbreken van 'Wirkungslosigkeitssprüche' in de oudere wijsheidsliteratuur is het nadrukkelijke besef aangaande de zogenaamde 'Tun-Ergehen-Zusammenhang' in deze literatuur. Doordat deze samenhang in toenemende mate onder kritiek werd gesteld, ontstond er in de jongere wijsheidsliteratuur wel ruimte voor de 'Gattung' van de 'Wirkungslosigkeitsspruch'. In Spreuken 1-9 en in Job dient het genre ter aankondiging van oordeel over ongehoorzaamheid en goddeloosheid.
  13. Aangezien (de grondgedachte van) de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in verschillende oud-oosterse parallellen aanwijsbaar is, dient dit genre niet beschouwd te worden als een specifiek israëlitische 'Gattung'. Wel kan men spreken van een specifiek israëlitisch gebruik van het genre. Daarbij is niet de theologische inkadering op zichzelf, maar de wijze waarop het literaire genre in het Oude Testament aan YHWH als de enige voltrekker van vloek en zegen ondergeschikt is gemaakt, geheel eigen in zijn soort.
  14. De grote afstand in ruimte en tijd alsook het verschil in vorm en inhoud maken het onwaarschijnlijk een directe onderlinge afhankelijkheid tussen oud-testamentische 'Wirkungslosigkeitssprüche' en buiten-bijbelse parallellen aan te nemen. Wel onderstrepen de verschillende besproken parallellen het bestaan van in het oude oosten wijd verbreide mondelinge vloek- en zegentradities, waarbij, ook ten aanzien van het genre van de 'Wirkungslosigkeitsspruch', vaste grondpatronen in uiteenlopende situaties door verschillende groepen of personen op een vrije wijze werden gehanteerd.
  15. De 'Sitz im Leben' van het genre van de 'Wirkungslosigkeitssprüche' is vermoedelijk te zoeken in het oud-oosterse levensgevoel, waarvan een zekere fundamentele vrees en de beleving van het bestaan in het kader van een samenhang der dingen belangrijke elementen vormen.
  16. De omkering van de 'Wirkungslosigkeitsspruch' in een woord van zegening in enkele heilsprofetieën laat zien wat volgens de profetische prediking de laatste bedoelingen van YHWH zijn: niet de definitieve ondergang, maar het uiteindelijke behoud van zijn volk.

ZUSAMMENFASSUNG UND ERGEBNISSE

In dieser Dissertation untersuchten wir eine Reihe alttestamentlicher Texte die zuerst von D.R. Hillers in seiner Arbeit 'Treaty curses and the Old Testament' als eine eigene Gattung unterschieden wurden und die von ihm 'futility curses' genannt wurden. In einem einführenden Kapitel fassten wir die wenigen Untersuchungen über diese Gattung zusammen und formulierten einige Zielsetzungen unserer Nachforschung. Zur Bezeichnung der Gattung wählten wir aus mehreren Alternativen den Ausdruck 'Wirkungslosigkeitssprüche'. In dieser Benennung ist nicht nur der Gegensatz sondern auch der Zusammenhang der Satzteile hörbar.

Im zweiten Kapitel haben wir die von D.R. Hillers vorgeschlagene Umschreibung zu präzisieren versucht und die folgende Definition aufgesetzt: Die Wirkungslosigkeitssprüche sind eine Gattung von Gerichtsworten, in denen eine Protasis, die eine gewisse Aktivität explizit beschreibt, durch ein *waw adversativum* antithetisch verbunden ist mit einer Apodosis, die das Vereiteln des ebenfalls explizit genannten Fortschritts der Aktivität ankündigt. Auf Grund dieser Definition wurden die Wirkungslosigkeitssprüche und einige andere relevante Texte inventarisiert. Im Vergleich zu anderen Studien über die Gattung fügten wir die folgenden Texte hinzu: Gen. 4:12; Lev. 26:20; Jes. 16:12; Jer. 12:13; Hiob 8:15; 27:17; und als Nebenformen Deut. 6:10b-11a/Jos. 24:13; Deut. 20:5-7. Abgelehnt wurden Deut. 28:31-33; Hos. 8:7; Hagg. 2:16, weil der typische Grundgedanke der Gattung in diesen Texten fehlt.

In zwei exegetischen Kapiteln (3. und 4.) stellten wir die einzelnen Wirkungslosigkeitssprüche und ihre Nebenformen zur Diskussion. Dabei handelte es sich um die folgenden Wirkungslosigkeitssprüche: Gen. 4:12; Lev. 26:16, 20, 26b; Deut. 28:30, 38-41; Jes. 9:19; 16:12; Jer. 11:11; 12:13; Hos. 2:9; 4:10; 5:6; 9:12, 16; Amos 4:8; 5:11; 8:12; Micha 3:4; 6:14-15; Zeph. 1:13; Hagg. 1:6a, 9; Sach. 7:13; Mal. 1:4; Hiob 8:15; 27:17; 31:8; Spr. 1:28. Als Nebenformen der Gattung wurden untersucht: Deut. 6:10b-11a/Jos. 24:13; Deut. 20:5-7; Jes. 41:12; 62:8b-9; 65:21-22a (22b-23); Jer. 29:5-6a (28); 31:5; Amos 9:14. In der Nebenform Deut. 6:10b-11a ist die Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche verbunden mit der Gattung der sogenannten 'Listen von Immobilien'. In Deut. 20:5-7 finden wir einige umgebildete Wirkungslosigkeitssprüche im Rahmen einiger Ankündigungen hinsichtlich der Befreiung vom Kriegsdienst. In Jes. 41:12 funktioniert ein an sich als Gerichtswort formulierter Wirkungslosigkeitsspruch durch die Verbindung mit einem gegen Wider-sacher gerichteten 'Beschämungswort' als Segnung.

Die Form der Wirkungslosigkeitssprüche im Alten Testament ist vielfältig. Im fünften Kapitel wurden sieben Hauptformen der Gattung unterschieden:

1. Wirkungslosigkeitssprüche in denen zwei Verba mit dem gleichen Subjekt mittels einer Negation antithetisch verbunden worden sind
2. Wirkungslosigkeitssprüche mit derselben Grundform, aber mit einer vergrößerten Protasis und Apodosis
3. Wirkungslosigkeitssprüche in denen eine lange Protasis mittels einer Negation mit einer kurzen Apodosis verbunden worden ist
4. Wirkungslosigkeitssprüche in denen das Objekt der Protasis als Subject der Apodosis funktioniert
5. Wirkungslosigkeitssprüche in denen die Apodosis eine selbständige Gerichtsankündigung enthält
6. Wirkungslosigkeitssprüche in denen das Vereiteln der Aktivität sich mittels 'Fremder' ereignet
7. Wirkungslosigkeitssprüche in denen Protasis und Apodosis durch den Gegensatz 'viel-wenig' antithetisch verbunden worden sind

Die dritte Form, in der eine lange Protasis die genannte Aktivität besonders hervorhebt und die Apodosis mit einem einzigen Wort ihre Vergeblichkeit ankündigt, ist vor allem bei den nordisraelitischen Propheten Hosea und Amos vertreten. Die fünfte Form enthält einen schwächeren Typ der Gattung. In der sechsten und siebenten Form ist die Gattung der Wirkungslosigkeitsspruch mit anderen, oft in Flüchen vorkommenden Elementen verbunden worden: das Gericht von profitierenden Fremden/Feinden und der Reduzierung. Auch innerhalb jeder der genannten Formen gibt es eine beträchtliche Variation. Eine Urform lässt sich dabei nicht feststellen. Deshalb zeigt die Untersuchung der Formen dass die Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche von den alttestamentlichen Autoren in ihren Arbeiten auf eine eigene und freie Weise verwendet worden ist.

Die Themata der Wirkungslosigkeitssprüche (Kapitel 6.) umfassen vor allem diejenige Bereiche des Lebens, die eine gewisse menschliche Aktivität voraussetzen. Krankheit, Krieg oder eine Katastrophe sind manchmal der Hintergrund, nirgendwo aber der Inhalt eines Wirkungslosigkeitsspruches. Auch das Thema 'Vieh' fehlt und scheint vor allem verbunden zu sein mit Flüchen, in denen Fremde/Feinde auftreten. Die folgenden Themata wurden untersucht: das Ackerland; Weingärten und andere Gärten; verschiedene Anstrengungen; das Bauen von Häusern und Städten; Essen und Trinken; Sichkleiden; Frauen; Kinder; Hurerei als Bild des religiösen Abfalls; Suchen (mit allgemeinem Objekt); Suchen/Rufen (mit religiösem Objekt). Infolgedessen stellen die Wirkungslosigkeitssprüche die totale tägliche Existenz, zu der auch der Kult gehört, unter das Gericht Gottes. Die Totalität des Gerichts wird besonders zum Ausdruck gebracht in Sprüchen, in denen mehrere Themata nebeneinander stehen (Frau-Haus-Weingarten; Acker-Weingarten). Die Themata der Wirkungslosigkeitssprüche hängen oft auf engste mit dem Kontext zusammen. Manchmal (zum Beispiel das Thema 'Hurerei' in Hosea) werden sie davon gänzlich bestimmt.

Im Rahmen des Alten Testaments finden wir die Wirkungslosigkeitssprüche in verschiedenen literarischen Zusammenhängen

(Kapitel 7.). In Leviticus 26 und Deuteronomium 28 bilden sie ein Teil einer grösseren Sammlung von Flüchen. In diesen Kapiteln funktionieren Segen und Fluch in gleicher Weise wie die Sanktionen in altorientalischen Vasallenverträgen und anderen Texten. Das ungehorsame Volk wird vom Fluch getroffen. Der magische Hintergrund des Segens und Fluches, der in Gen. 4:12 noch hörbar ist, fehlt in Leviticus 26 und Deuteronomium 28 nahezu. Dagegen sind die Wirkungslosigkeitssprüche in diesen Kapiteln dem Willen Gottes ganz und gar untergeordnet. Auch in der Predigt der Propheten werden die Wirkungslosigkeitssprüche theologisch benützt und funktionieren sie im Rahmen der Geschichte zwischen YHWH und seinem Volk. Oft bilden die Wirkungslosigkeitssprüche ein Teil des prophetischen Drohwortes, in dem dem ungehorsamen Volke eine Strafe angesagt wird. Manchmal wird aber auch ein Unheil in der Gegenwart oder in der Vergangenheit mittels eines Wirkungslosigkeitsspruches ausgesprochen. Die Umkehrung einiger Wirkungslosigkeitssprüche in Heilsversprechungen zeigt dass YHWH schliesslich nicht das Verderben sondern die Rettung seines Volkes wünscht. Bemerkenswert ist das Fehlen der Gattung in der älteren Weisheitliteratur des Alten Testaments. Der Grund dafür ist vielleicht der in dieser Literatur überwiegende Gedanke des sogenannten 'Tun-Ergehen-Zusammenhanges'. Wenn dieser Gedanke in späteren weisheitlichen Traditionen immer mehr kritisiert wird, entsteht dadurch Raum für die Benützung mehrerer Wirkungslosigkeitssprüche. Im Korpus Sprüche 1-9 und im Buch Hiob funktionieren diese Sprüche als Ankündigung des Gerichts über Ungehorsam und Gottlosigkeit.

In Kapitel 8 stellten wir dreizehn ausserbiblische Parallelen der Gattung zur Diskussion. Dabei zeigte sich dass der Grundgedanke der Wirkungslosigkeitssprüche einerseits spärlich, andererseits in einem grossen Bereich der altorientalischen Literatur vertreten ist. Die deutlichste Verwandtschaft fanden wir in den Texten von Tell Fekherye und Sefire, die auch in Hinsicht auf Zeit und Ort am meisten in der Nähe des Alten Testaments stehen. Weil es auch hinsichtlich dieser Parallelen immer noch eine grosse geographische Distanz gibt, soll man daraus aber nicht zu schnell Schlussfolgerungen machen wollen. Auf Grund der vielen Zusammenhänge, in denen Wirkungslosigkeitssprüche in ausserbiblischen Texten funktionieren, meinen wir, trotz der Verwandtschaft zwischen Deuteronomium 28/Leviticus 26 und mehreren altorientalischen Vasallenverträgen, dass man die Wirkungslosigkeitssprüche nicht zu einseitig als Bundesflüche bezeichnen soll. Dagegen deutet die vielgestaltige Benützung der Gattung, die auch mit dem Alten Testament übereinstimmt, darauf hin dass die alttestamentlichen Autoren, gleichwie bei anderen Gerichtsworten, hinsichtlich der Wirkungslosigkeitssprüche weit verbreitete und im alten Orient gemeinschaftliche Traditionen aufgenommen und verwendet haben. Die Vergleichen alttestamentlicher und ausserbiblischer Texte zeigt auch den eigenen Charakter der biblischen Wirkungslosigkeitssprüche. Indem es in den Parallelen in der Umwelt oft um den Schutz des Besitzes handelt, funktionieren die Wirkungsslosigkeitssprüche im Alten Testament überwiegend im Rahmen des Verkehrs zwischen YHWH und

Israel. Nicht die theologische Benützung an sich, wohl aber die Weise in der die Gattung im Alten Testament YHWH völlig untergeordnet ist, ist einzig in seiner Art und hängt zusammen mit der im Alten Testament verkündigten Exklusivität YHWH's.

In einigen die Bilanz ziehenden Bemerkungen (Kapitel 9.) verglichen wir die Resultate anderer Studien mit den Ergebnissen unserer Untersuchung. Dabei handelte es sich auch um den 'Sitz im Leben' der Wirkungslosigkeitssprüche. Weil der Grundgedanke der Gattung sehr weit und schon früh (cf. die Beispiele in der sumerischen Literatur) vertreten ist, machten wir dabei aufmerksam auf das Lebensgefühl, das sich hinter diesen Sprüchen verbirgt. Dabei nannten wir ein fundamentales Gefühl von Ungewissheit und Angst in Hinsicht auf die plötzliche und unerwartete Schwankungen der Existenz. Auch wiesen wir hin auf das altorientalische Bewusstsein hinsichtlich der Welt als einer aufs engste zusammenhängenden Ganzheit. Dadurch wurde jede Störung der Beziehung einer Handlung und ihres Erfolgs als eine grosse Erschütterung erfahren. Obwohl der 'Sitz im Leben' der Wirkungslosigkeitssprüche sich, gleichwie bei anderen Flüchen, nicht leicht bestimmen lässt, kann man ihn vielleicht in diesem alten Lebensgefühl finden.

Schliesslich nennen wir die wichtigsten Ergebnisse unserer Arbeit:

1. Im Vergleich zu mehreren vorgeschlagenen Alternativen stimmt die Benennung 'Wirkungslosigkeitssprüche' am besten mit dem Wesen der Gattung überein.
2. Die Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche wird charakterisiert durch die antithetische Verbindung zwischen einer explizit genannten Aktivität und dem in normalen Verhältnissen damit zusammenhängenden und ebenfalls explizit beschriebenen Fortschritt dieser Aktivität.
3. Die Vielfältigkeit der Formen zeigt dass die alttestamentlichen Autoren die Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche auf eine eigene und freie Weise verwendet haben. Bei einigen Formen ist die Gattung mit anderen, oft in Flüchen vorkommenden Elementen verbunden: das Gericht von profitierenden Fremden/Feinden und der Reduzierung.
4. Die Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche ist in der Breite der alttestamentlichen Schriften vertreten und ist an sich nicht besonders charakteristisch für die Literatur aus Nordisrael. Jedoch gibt es bei den nordisraelitischen Propheten Hosea und Amos eine besondere Form, die verbunden ist mit dem Thema 'Suchen-Finden' (Hos. 5:6; Amos 4:8; 8:12; cf. Jes. 16:12).
5. Ausser einigen in Segnungen transformierten Flüchen ist die Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche auch hörbar in besonderen Nebenformen wie Deut. 20:5-7 und Deut. 6:10b-11a/Jos. 24:13. Die Verbindung der literarischen Gattungen der Wirkungslosigkeitssprüche und der sogenannten 'Listen von Immobilien' in Deut. 6:10b-11a und Jos. 24:13 ist ein starkes Argument für die Annahme einer gegenseitigen Abhängigkeit dieser Texte.

6. Der Inhalt der Wirkungslosigkeitssprüche ist nicht als eine agrarische Thematik anzudeuten, sondern besser zu bestimmen als Bezug habend auf die Bereiche des alltäglichen Lebens, die eine gewisse menschliche Aktivität voraussetzen. Im Bewusstsein des Israeliten war der Kult ein selbstverständlicher Teil dieses Lebens.
7. Thematik und Vokabular der Wirkungslosigkeitssprüche sind manchmal traditionell und allgemein, manchmal mehr spezifisch und vom direkten Kontext bestimmt worden.
8. Obwohl Wirkungslosigkeitssprüche oft im Rahmen des Bundes vorkommen, soll man, wegen des vielseitigen Funktionierens der Gattung in mehreren Zusammenhängen, diese Sprüche nicht einseitig als Bundesflüche bezeichnen. Die Vergleichung mit ausserbiblischen Parallelen unterstützt diese Feststellung.
9. Der magische Hintergrund von Segen und Fluch, dessen Spuren auch im Alten Testament vielfältig vorhanden sind, ist hinsichtlich der Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche nur in Gen. 4:12 explizit hörbar.
10. In Leviticus 26 und Deuteronomium 28 funktionieren einige Wirkungslosigkeitssprüche, zusammen mit anderen Flüchen, in gleicher Weise wie die Sanktionen in altorientalischen Vasallenverträgen und anderen Texten, wobei das ungehorsame Volk vom Gericht Gottes getroffen wird.
11. In der prophetischen Literatur bilden die Wirkungslosigkeitssprüche meistens ein Teil des prophetischen Drohwortes, in dem dem ungehorsamen Volke eine Strafe angesagt wird. Manchmal wird aber auch ein Unheil in der Gegenwart oder in der Vergangenheit mittels eines Wirkungslosigkeitsspruches ausgesprochen.
12. Der Grund für das Fehlen der Wirkungslosigkeitssprüche in der älteren Weisheitsliteratur ist möglicherweise der in dieser Literatur überwiegende Gedanke des sogenannten 'Tun-Ergehen-Zusammenhanges'. Wenn dieser Gedanke in späteren weisheitlichen Traditionen immer mehr kritisiert wird, entsteht dadurch Raum für die Benützung mehrerer Wirkungslosigkeitssprüche. Im Korpus Sprüche 1-9 und im Buch Hiob funktionieren diese Sprüche als Ankündigung des Gerichts über Ungehorsam und Gottlosigkeit.
13. Weil die Gattung der Wirkungslosigkeitssprüche oder der Grundgedanke der Gattung in mehreren altorientalischen Parallelen nachzuweisen ist, soll man diese Sprüche nicht als eine spezifisch israelitische Gattung bezeichnen. Wohl kann man reden von einer spezifisch israelitischen Benützung der Gattung. Dabei ist nicht die theologische Verwendung an sich, wohl aber die Weise in der die Gattung im Alten Testament YHWH völlig untergeordnet ist, einig in seiner Art.
14. Die grosse Entfernung in Hinsicht auf Zeit und Ort und der Unterschied in Form und Inhalt machen eine direkte Verwandtschaft zwischen den biblischen Wirkungslosigkeitssprüchen und ausserbiblischen Parallelen unwahrscheinlich. Wohl zeigen diese Parallelen dass es im alten Orient weit verbreitete gemeinschaftliche mündliche Traditionen von Flüchen und Segnungen mit in gewissem Sinne festgeprägten Grundstrukturen gab, die in unterschiedenen Situationen von

verschiedenen Gruppen oder Personen auf eine freie Weise verwendet wurden.

15. Der 'Sitz im Leben' der Gattung ist vermutlich zu finden in dem altorientalischen Lebensgefühl. Dabei ist besonders zu denken an ein fundamentales Gefühl von Ungewissheit und Angst und das Bewusstsein hinsichtlich der Welt als eine aufs engste zusammenhängende Ganzheit.
16. Die Umkehrung des Wirkungslosigkeitsspruches in eine Heilsverheissung zeigt was nach der prophetischen Predigt die letzte Absicht des Gottes Israels ist: nicht das Verderben sondern die Rettung seines Volkes.

OVERZICHT VAN GECITEERDE LITERATUUR

- Abou-Assaf, A.,/Bordreuil, P.,/Millard, A.R., *La statue de Tell Fekherye et son inscription bilingue assyro-araméenne* (Etudes Assyriologiques), Paris 1982
- Aejmelaeus, A., Function and interpretation of *kī* in biblical hebrew, *JBL* 105 (1986), 193-209
- Albrektson, B., *History and the gods. An essay on the idea of historical events as divine manifestations in the ancient Near East and in Israel* (Coniectanea Biblica, Old Testament Series 1), Lund 1967
- Aldred, C.A., *Akhenaten, pharaoh of Egypt. A new study*, London 1969²
- Aldred, C.A., *Egypt, the Amarna period and the end of the eighteenth dynasty. Vol. II, Ch. XIX*, Cambridge 1971
- Amsler, S., *Amos* (CAT), Genève 1965, 1985²
- Amsler, S., *Aggée, Zacharie 1-8* (CAT), Genève 1981
- Andersen, F.I./Freedman, D.N., *Hosea* (AB), Garden City/New York 1980
- Andersen, F.I./Freedman, D.N., *Amos* (AB), Garden City/New York 1989
- Arnaud, D., Deux 'kudurru' de Larsa: II. Étude épigraphique, *RA* 66 (1972), 163-176
- Avishur, Y., Word pairs common to Phoenician and biblical Hebrew, *UF* 7 (1975), 13-47
- Bach, R., Bauen und Pflanzen, in *Studien zur Theologie der alttestamentlichen Überlieferungen* (Festschrift Von Rad), Duisburg-Ruhrort 1961, 7-32
- Baltzer, K., *Das Bundesformular, sein Ursprung und seine Verwendung im Alten Testament* (WMANT 4), Neukirchen 1964²
- Barucq, A., *Le livre des Proverbes* (SB), Paris 1964
- Bauer, H., Ein aramäischer Staatsvertrag aus dem 8. Jahrhundert vor Chr.. Die Inschrift von Sudschin, *AfO* 8 (1932-33), 1-16
- Bauer-Kayatz, C., *Einführung in die alttestamentliche Weisheit* (Biblische Studien 55), Neukirchen 1969
- Becking, B., Recensie van A.S. van der Woude, Haggaï, Maleachi (POT), *Nijkerk* 1982, *NTT* 38 (1984), 164-165
- Becking, B., *De ondergang van Samaria. Historische, exegetische en theologische opmerkingen bij II Koningen 17*, diss. Meppel 1985
- Becking, B., 'Bedrukte Rachel schort dit waren', Jeremia 31:15-17; Matt. 2:18 en Vondels Gijsbrecht, in *Door het oog van de profeten* (FS C. van Leeuwen), Utrecht 1989, 9-22
- Becking, B., Jeremiah's book of consolation: A textual comparison. Notes on the masoretic text and the old greek version of Jeremiah XXX-XXXI, *VT* 44 (1994), 145-169
- Beek, M.A., *Aan Babylons stromen. Hoofdmomenten uit de cultuur-geschiedenis van Mesopotamië in het oudtestamentische tijdvak*, Amsterdam-Antwerpen 1974
- Begrich, J., *b^erīt*. Ein Beitrag zur Erfassung einer alttestamentlichen Denkform, *ZAW* 60 (1944), 1-11
- Ben Zvi, E., *A historical-critical study of the book of Zephaniah* (BZAW 198), Berlin-New York 1991

- Berlin, A., *Zephaniah* (AB), New York-London-Toronto-Sydney-Auckland 1994
- Beuken, W.A.M., *Haggai-Sacharja 1-8. Studien zur Überlieferungsgeschichte der frühnachexilischen Prophetie*, diss. Assen 1967
- Beuken, W.A.M., *Jesaja IIIa, IIIb* (POT), Nijkerk 1989
- Beyerlin, W. (Hg.), *Religionsgeschichtliches Textbuch zum Alten Testament* (Grundrisse zum Alten Testament, ATD Ergänzungsreihe 1), Göttingen 1975
- Biddle, M., The literary frame surrounding Jeremiah 30,1-33,26, *ZAW* 100 (1988), 409-413
- Blank, S.H., The curse, blasphemy, the spell, and the oath, *HUCA* 23 (1950/51), 73-95
- Böhl, F.M.Th., Het Gilgamesj-epos bij de oude Sumeriërs, in *Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving*, Leiden 1947, 145-177
- Boling, R.G., *Joshua* (AB), Garden City/New York 1982
- Bonnard, P.E., *Le second Isaïe. Son disciple et leurs éditeurs. Isaïe 40-66* (Etudes Bibliques), Paris 1972
- Borger, R., *Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien* (AfO Beiheft 9, Neudruck der Ausgabe 1956, Osnabrück 1972
- Botterweck, G.J./Ringgren, H. (Hg.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1970--
- Breasted, J.H., *The dawn of conscience*, New York-London 1933
- Brichto, H.C., *The problem of 'curse' in the hebrew Bible* (JBL Monograph Series 13), diss. Philadelphia 1963
- Bright, J., *Jeremiah* (AB), Garden City/New York 1965
- Brockelmann, C., *Hebräische syntax*, Neukirchen 1956
- Brunner-Traut, E., *Lebensweisheit der alten Ägypter*, Freiburg 1985
- Bühlmann, W./Scherer, K., *Stilfiguren der Bibel. Von Assonanz bis Zahlenspruch. Ein Nachschlagewerk* (2e verb. Auflage), Brunnen/Giessen 1994
- Buis, P./Leclercq, J., *Le Deutéronome* (SB), Paris 1963
- Carroll, R.P., *Jeremiah* (OTL), London 1986
- Christensen, D.L., Studies in the oracles against the nations, *HTR* 65 en 67 (1972, 1974), 592 v., resp. 427-436
- Cooper, J.S., *The curse of Agade*, Baltimore-London 1983
- Craigie, P.C., A note on 'fixed pairs' in ugaritic and early hebrew poetry, *JTS* 22 (1971), 140-143;
- Craigie, P.C., *The book of Deuteronomy* (NICOT), Grand Rapids/Michigan 1976
- Cryer, F.H., *Divination in ancient Israel and its near eastern environment. A socio-historical investigation* (JSOT Suppl 142), Sheffield 1994
- Dahood, M., Ugaritic-hebrew parallal pairs, in *RSP* I, 71-382
- Dahood, M., *Psalms II* (AB), New York 1968
- Daniels, D.R., Is there a 'prophetic lawsuit' genre?, *ZAW* 99 (1987), 339-360
- Davidson, A.B., *Hebrew syntax*, Edinburgh 1894, 1942³
- Deden, D., *De kleine profeten* (BOT), Roermond-Maaseik 1953
- DeRoche, M., Yahweh's *rib* against Israel: a reassessment of the so-called 'prophetic lawsuit' in the preexilic prophets, *JBL* 102 (1983), 563-574
- DeRoche, M., Structure, rhetoric, and meaning in Hosea 4,4-10, *VT* 33 (1983), 185-198

- Donner, H./Röllig, W., *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, 3 Bd., Wiesbaden 1962-1964
- Driver, S.R., *Deuteronomy* (ICC), Edinburgh 1902 (1951)
- Dupont-Sommer, A., *Les inscriptions araméennes de Sfiré*, Paris 1958
- Ehrman, A., A note on Micah 6:14, *VT* 23 (1973), 103-105
- Eichrodt, W., *Theologie des Alten Testaments* 2, Leipzig 1935
- Elliger, K., *Leviticus* (HAT), Tübingen 1966
- Elliger, K., *Die zwölf Propheten II* (ATD), Göttingen 1967⁶
- Elliger, K., *Deuteronesaja I: Jesaja 40,1-45,7* (BK), Neukirchen 1978
- Emmerson, G.I., *Hosea. An Israelite prophet in Judean perspective* (JSOT Suppl 28), Sheffield 1984
- Eph'al, I., *The ancient Arabs. Nomads on the borders of the Fertile Crescent. 9th-5th centuries B.C.*, Jerusalem-Leiden 1982
- Evans, C.A., The text of Isaiah 6,9-10, *ZAW* 94 (1982), 415-418
- Evans, C.A., *To see and not perceive. Isaiah 6:9-10 in early Jewish and Christian interpretation* (JSOT Suppl 64), Sheffield 1989
- Falkenstein, A., Fluch über Akkade, *ZA* 57 (1965), 43-124
- Fensham, F.C., Malediction and benediction in ancient near eastern vassal-treaties and the Old Testament, *ZAW* 74 (1962), 1-9
- Fensham, F.C., Common trends in curses of the near eastern treaties and kudurru-inscriptions compared with maledictions of Amos and Isaiah, *ZAW* 75 (1963), 155-175
- Fensham, F.C., Clauses of protection in Hittite vassal-treaties and the Old Testament, *VT* 13 (1963), 133-143
- Fichtner, J., *Die altorientalische Weisheit in ihrer israelitisch-jüdischen Ausprägung. Eine Studie zur Nationalisierung der Weisheit in Israel* (BZAW 62), Giessen 1933
- Fischer, G., *Das Trostbüchlein. Text, Komposition und Theologie von Jer 30-31* (Stuttgarter Biblische Beiträge 26), Stuttgart 1993
- Fitzmyer, J.A., The Aramaic inscriptions of Sefire I and II, *JAOS* 81 (1961), 178-222
- Fohrer, G., Zum Text von Jes. 41:8-13, *VT* 5 (1955), 239-249
- Fohrer, G., *Das Buch Hiob* (KAT), Gütersloh 1963
- Fohrer, G., Der Israel-Propheet in Jeremia 30-31, in *Mélanges bibliques et orientaux en l'honneur de M. Henri Cazelles* (FS H. Cazelles; AOAT 212), Kevelaer-Neukirchen 1981, 135-148
- Frankena, R., The vassal-treaties of Esarhaddon and the dating of Deuteronomy, *OTS* 14 (1965), 122-154
- Galling, K. (Hg.), *Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1977²
- Galling, K., art. Ackerwirtschaft, in *BRL*, 1-4
- Galling, K., art. Baum- und Gartenkultur, in *BRL*, 32-34
- Galling, K., art. Wein und Weinbereitung, in *BRL*, 362-363
- Galling, K. (Hg.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, 6 Bd., Tübingen 1957-1965³
- Galling, K., art. Magie, in *RGG* IV, 595-601
- Gelderen, C. van/ Gispen, W.H., *Hosea* (COT), Kampen 1953
- Gemser, B., The *rib*-pattern in Hebrew mentality, *SVT* 3 (1955), 120-137

- Gemser B., The instructions of 'Onchsheshonqy and biblical wisdom literature, *SVT* 7 (1960), 102-128
- Gerleman, G., art. 'ākal-essen, in *THAT* I, 138-142
- Gerleman, G., art. bāqaš pi'el-suchen, in *THAT* I, 333-336
- Gerleman, G., art. māšā'-finden, in *THAT* I, 922-925
- Gerleman, G., art. šāba'-sich sättigen, in *THAT* II, 819-821
- Gerleman, G., art. šātā-trinken, in *THAT* II, 1022-1026
- Gesenius, W.,/Kautzsch, E., *Hebrew grammar* (translation A.E. Cowley), 1910², repr. Oxford 1985¹⁸
- Gevirtz, S., West-Semitic curses and the problem of the origins of Hebrew law, *VT* 11 (1961), 137-158
- Gispen, W.H., *Leviticus* (COT), Kampen 1950
- Goetze, A., *Kleinasien* (Kulturgeschichte des alten Orients III/1), München 1933
- Gray, G.B., *The book of Isaiah* (ICC), Edinburgh 1912 (1928)
- Greenfeld, J.C./Shaffer, A., Notes on the Akkadian-Aramaic bilingual statue from Tell Fekherye, *Iraq* 45 (1983), 109-116
- Grumach-Shirun, I., art. 'Schicksal', in *Lexikon der Ägyptologie*, Band V, Wiesbaden 1984, 598-600
- Hallo, W.W., Compare and contrast. The contextual approach to biblical literature, in *The bible in the light of cuneiform literature. Scripture in context* III, Lewiston-Queenston-Lampeter 1990, 1-30
- Hammershaimb, E., *The book of Amos. A commentary*, Oxford 1970 (=Amos fortolket, Copenhagen 1967³)
- Harvey, J., Le 'rīb-pattern', requisitoire prophétique sur la rupture de l'alliance, *Bibl* 43 (1962), 172-196
- Hayes, J.H., The usage of oracles against foreign nations in ancient Israel, *JBL* 87 (1968), 81-92
- Hempel, J., Die israelitischen Anschauungen von Segen und Fluch im Lichte altorientalischer Parallelen, in *Apoxysmata. Vorarbeiten zu einer Religionsgeschichte und Theologie des Alten Testaments* (BZAW 81), Berlin 1961, 30-113
- Hermisson, H.J., *Studien zur israelitischen Spruchweisheit* (WMANT 28), Neukirchen 1968
- Herrmann, S., *Die prophetischen Heilserwartungen im Alten Testament*, Stuttgart 1965
- Herrmann, S., 'Bund' eine Fehlübersetzung von b^erīt? Zur Auseinandersetzung mit Ernst Kutsch, in *Gesammelte Studien zur Geschichte und Theologie des Alten Testaments* (Theologische Bücherei 75), München 1986, 210-220
- Herzberg, H.W., *Die Bücher Josua, Richter, Ruth* (ATD), Göttingen 1985⁶
- Hesse, F., *Das Verstockungsproblem im Alten Testament. Eine frömmigkeitsgeschichtliche Untersuchung* (BZAW 74), Berlin 1955
- Hillers, D.R., *Treaty curses and the Old Testament prophets* (Biblica et Orientalia 16), diss. Rome 1964
- Hinke, W., *A new boundary stone of Nebuchadrezar I from Nippur* (The Babylonian expedition of the university of Pennsylvania, Series D4), Philadelphia 1907
- Hinke, W., *Selected Babylonian kudurru-inscriptions* (Semitic Study Series 14), Leiden 1911
- Höfken, P., *Untersuchungen zu den Begründungselementen der Völkerorakel des Alten Testaments*, Bonn 1977

- Hoffman, Y., *The prophecies against foreign nations in the Bible*, Tel Aviv 1977
- Hoffmann, H.W., Form-Funktion-Intention, *ZAW* 82 (1970), 341-346
- Holladay, W.L., *Jeremiah I, II* (Hermeneia), Philadelphia 1986, 1989
- Hopkins, D.C., *The Highlands of Canaan. Agricultural life in the early Iron Age* (The social world of biblical antiquity series 3), Bradford-on-Avon/Wiltshire 1985
- Hornung, E., Die Israelstele des Merenptah, in *Fontes atque pontes* (Festschrift H. Brunner; Ägypten und das Alte Testament 5), Wiesbaden 1983, 224-233
- Horst, F., art. Segen und Fluch, II. Im AT, in *RGV* V, 1649-1651
- Horst, F., *Hiob 1-19* (BK), Neukirchen 1968, 1974³
- Huffman, H.B., The covenant lawsuit in the prophets, *JBL* 78 (1959), 285-295
- Hulst, A.R., art. *bānā*-bauen, in *THAT* I, 325-327
- Humbert, P., La formule hébraïque en *hin^eni* suivi d'un participe, in *Opuscles d'un hébraïsant*, Neuchâtel 1958
- Jagersma, H., *Geschiedenis van Israël in het oudtestamentische tijdvak*, Kampen 1979
- Jenni, E., *Die alttestamentliche Prophetie* (Theologische Studien 67), Zürich 1962
- Jenni, E./Westermann, C. (Hg.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, 2 Bd., München, 1978³, 1979²
- Jenni, E., art. 'ōyēb-Feind, in *THAT* I, 118-122
- Jenni, E., art. *lābaš*-sich bekleiden, in *THAT* I, 867-870
- Jeremias, J., *Kultprophetie und Gerichtsverkündigung in der späten Königszeit Israels* (WMANT 35), Neukirchen 1970
- Jeremias, J., *Hosea* (Neubearbeitung ATD), Göttingen 1983
- Jongeling, B., *lākēn* dans l'Ancien Testament, *OTS* 21 (1981), 190-200
- Joüon, P./Muraoka, T., *A grammar of biblical Hebrew*, 2 vols., Roma 1991
- Kaiser, O., *Der Prophet Jesaja. Kap.1-12, 13-39* (ATD), Göttingen 1971/1973
- Kaiser, O. (Hg.), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, Gütersloh 1983--
- Kaiser, O., *Grundriss der Einleitung in die kanonischen und deuterokanonischen Schriften des Alten Testaments. Band 2: Die prophetischen Werke*, Gütersloh 1994
- Keller, C.A., *Nahoum, Habacuc, Sophonie* (CAT), Genève 1971, 1990²
- Kellermann, M., art. Backen, in *BRL*, 29-30
- Kellermann, U., Der Amosschluss als Stimme deuteronomistischer Heilshoffnung, *EvTh* 29 (1969), 169-183
- Kilian, R., *Literarkritische und formgeschichtliche Untersuchung des Heiligkeitsgesetzes* (Bonner Biblische Beiträge 19), Bonn 1963
- King, L.W., *Babylonian boundary stones and memorial tablets in the British Museum*, 2 vols., London 1912
- Kitchen, K.A., *Ancient Orient and Old Testament*, Guildford/London 1966
- Koch, K., Gibt es ein Vergeltungsdogma im Alten Testament?, *ZThK* 52 (1955), 2-42
- Koch, K., *Was ist Formgeschichte?*, Neukirchen 1964

- Koch, K. und Mitarbeiter, *Amos, untersucht mit den Methoden einer strukturalen Formgeschichte* (Alter Orient und Altes Testament 30), 3 Bd., Kevelaer-Neukirchen 1976
- Köhler, L., *Der hebräische Mensch. Eine Skizze*, Tübingen 1953
- Koole, J.L., *Haggai* (COT), Kampen 1967
- Koole, J.L., *Jesaja II/1* (COT), Kampen 1985
- Kramer, S.N., Death and nether world according to the Sumerian literary texts, *Iraq* 22 (1960), 59-68
- Kramer, S.N., *The Sumerians. Their history, culture, and character*, Chicago 1963
- Kraus, F.R., Altmesopotamisches Lebensgefühl, *JNES* 19 (1960), 117-132
- Kraus, H.J., *Die prophetische Verkündigung des Rechts in Israel* (Theologische Studien 51), Zollikon 1957
- Kroeze, J.H., *Job* (COT), Kampen 1961
- Kroeze, J.H., *Jozua* (COT), Kampen 1968
- Kühlewein, J., art. *bēn*-Sohn, in *THAT* I, 316-325
- Kühlewein, J., art. *zānā*-huren, in *THAT* I, 518-520
- Kutsch, E., Gesetz und Gnade, Probleme des alttestamentlichen Bundesbegriffs, *ZAW* 79 (1967), 18-35
- Kutsch, E., Von '*b^{er}īt*' zu '*Bund*', *KuD* 14 (1968), 159-182
- Kutsch, E., '*Bund*' und Fest. Zu Gegenstand und Terminologie einer Forschungsrichtung, *Theologische Quartalschrift* 150 (1970), 299-320
- Kutsch, E., *Verheissung und Gesetz. Untersuchungen zum sogenannten 'Bund' im Alten Testament*, Berlin 1973
- Kutsch, E., Gottes Zuspruch und Anspruch. *b^{er}īt* in der alttestamentlichen Theologie, in *Questions disputées d'Ancien Testament. Méthode et Théologie*, Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Loveniensium 33, Leuven 1974
- Kutsch, E., art. *b^{er}īt*-Verpflichtung, in *THAT* I, 339-352
- Labuschagne, C.J., art. '*ānā* I-antworten, in *THAT* II, 335-341
- Labuschagne, C.J., art. *qārā*'-rufen, in *THAT* II, 666-674
- Labuschagne, C.J., *Deuteronomium* Ib, II (POT), Nijkerk 1987/1990
- Lambert, W.G., *Babylonian wisdom literature*, Oxford 1960
- Leclant, J., Astarté à cheval d'après les représentations égyptiennes, *Syria* 37 (1960), 1-67
- Leeuwen, C. van, Die Partikel '*im*', *OTS* 18 (1973), 15-48
- Leeuwen, C. van, *Hosea* (POT), Nijkerk 1978²
- Leeuwen, C. van, *Amos* (POT), Nijkerk 1985
- Leeuwen, C. van, *Joël* (POT), Nijkerk 1993
- Leeuwen, C. van, *Obadja* (POT), Nijkerk 1993
- Lemaire, A.,/Durand, J.M., *Les inscriptions araméennes de Sfiré et l'Assyrie de Shamshi-Ilu*, Genève-Paris 1984
- Lettinga, J.P., *Grammatica van het bijbels Hebreeuws*, Leiden 1976
- Lichtheim, M., *Ancient Egyptian literature*, 3 vols., Berkely 1973-1980
- Lohfink, N., Der junge Jeremia als Propagandist und Poet, in P.-M. Bogaert, *Le livre de Jérémie: le prophète et son milieu: les oracles et leur transmission* (BETHL 54), Leuven 1981, 351-368
- Maarsingh, B., *Maatschappijcritiek in het Oude Testament* (Bijbel en gemeente 13), Kampen z.j.
- Maarsingh, B., *Leviticus* (POT), Nijkerk 1980²

- Martin-Achard, R., art. *zar-fremd*, in *THAT I*, 520-521
- Martin-Achard, R., art. *nēkār-Fremde*, in *THAT II*, 66-68
- Mays, J.L., *Hosea* (OTL), London 1969
- Mays, J.L., *Amos* (OTL), London 1969
- Mays, J.L., *Micah* (OTL), London 1976
- McCarthy, D.J., *Treaty and covenant. A study in form in the ancient oriental documents and in the Old Testament* (Analecta Biblica 21), Rome 1963
- McCarthy, D.J., *Treaty and covenant. A study in form in the ancient oriental documents and in the Old Testament. New edition completely rewritten* (Analecta Biblica 21a), Rome 1978
- McKane, W., *Jeremiah I* (ICC), Edinburgh 1986
- Mendenhall, G.E., Ancient oriental and biblical law, *BA* 17 (1954), 26-46
- Mendenhall, G.E., Covenant forms in Israelite tradition, *BA* 17 (1954), 50-76
- Meyers, C.L./Meyers, E.M., *Haggai-Zechariah 1-8* (AB), Garden City/New York 1987
- Millard, A.R./Bordreuil, P., A statue from Syria with Assyrian and Aramaic inscriptions, *BA* 45 (1982), 135-141
- Morenz, S., art. *Segen und Fluch*, I. Religionsgeschichtlich, in *RGG V*, 1648-1649
- Morenz, S., *Ägyptische Religion*, Stuttgart 1960
- Morschauer, S., *Threat-formulae in ancient Egypt. A study of the history, structure and use of threats and curses in ancient Egypt*, Baltimore 1991
- Mowinckel, S., *Segen und Fluch in Israels Kult und Psalmdichtung*, in *Psalmstudien*, Oslo 1922-1925, Band V
- Nelis, J.T., *Job* (BOT), Roermond-Maaseik 1968
- Neufeld, E., The prohibitions against loans at interest in ancient Hebrew laws, *HUCA* 26 (1955), 355-412
- Niccacci, A., *The syntax of the verb in classical hebrew prose* (translation W.G.E. Watson; JSOT Suppl 86), Sheffield 1990
- Nicholson, E.W., Covenant in a century of study since Wellhausen, *OTS* 24 (1986), 54-69
- Noth, M., *Das Buch Josua* (HAT), Tübingen 1953²
- Noth, M., *Das 3. Buch Mose. Leviticus* (ATD), Göttingen 1959
- Noth, M., "Die mit des Gesetzes Werken umgehen, die sind unter dem Fluch", in *Gesammelte Studien zum Alten Testament* (Theologische Bücherei 6), München 1960, 155-171
- Noth, M., Der historische Hintergrund der Inschriften von Sefire, *ZDPV* 77 (1961), 118-172
- Nougayrol, J., *Le palais royal d'Ugarit III. Textes accadiens et hourrites des archives est, ouest et centrales* (Mission de Ras Shamra, Tome VI), Paris 1955
- Ohler, A., *Gattungen im Alten Testament*, 2 Bd., Düsseldorf 1972/1973
- Oppenheim, A.L., *Ancient Mesopotamia. Portrait of a dead civilization. Revised edition. Completed by E. Reiner*, Chicago-London 1977
- Parpola, S./Watanabe, K. (ed.), *State Archives of Assyria II. Neo-Assyrian treaties and loyalty oaths*, Helsinki 1988

- Pedersen, J., *Der Eid bei den Semiten in seinem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen sowie die Stellung des Eides im Islam*, Strassburg 1914
- Pedersen, J., *Israel, its life and culture I-II*, London-Copenhagen 1926, 1954³
- Peels, H.G.L., *De wraak van God. De betekenis van de wortel NQM en de functie van de NQM-teksten in het kader van de oudtestamentische Godsopenbaring*, diss. Zoetermeer 1992
- Perlitt, L., *Bundestheologie im Alten Testament (WMANT 36)*, Neukirchen 1969
- Plöger, J.G., *Literarkritische, formgeschichtliche und stilkritische Untersuchungen zum Deuteronomium (Bonner Biblische Beiträge 26)*, Bonn 1967
- Plöger, O., *Sprüche Salomos (Proverbia) (BK)*, Neukirchen 1984
- Podella, T., *Notzeit-Mythologem und Nichtigkeitsfluch, in Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament (Orbis Biblicus et Orientalis 129)*, Freiburg Schweiz-Göttingen 1993, 427-454
- Pope, M.H., *The word šāḥat in Job 9,31, JBL 83 (1964)*, 269-278
- Pope, M.H., *Job (AB)*, Garden City/New York 1965, 1974⁴
- Poulsen, N., *Contouren van de ruimte in Genesis 4, Tijdschrift voor Theologie 29 (1989)*, 1-26
- Preuss, H.D., *Erwägungen zum theologischen Ort alttestamentlicher Weisheitsliteratur, EvTh 30 (1970)*, 393-417
- Preuss, H.D., *Theologie des Alten Testaments. Band I. JHWH's erwählendes und verpflichtendes Handeln*, Stuttgart-Berlin-Köln 1991
- Pritchard, J.B. (ed.), *Ancient near eastern texts relating to the Old Testament*, Princeton, N.J., 1955²
- Pritchard, J.B. (ed.), *The ancient near eastern supplementary texts and pictures relating to the Old Testament*, Princeton 1969
- Pritchard, J.B., *Palestinian figurines in relation to certain goddesses known through literature (American Oriental Series 24)*, New Haven 1943
- Queen Sutherland, K., *The futility curse in the Old Testament*, diss. Ann Arbor/Michigan 1982
- Rad, G. von, *Die ältere Weisheit Israels, KuD 2 (1956)*, 55-72
- Rad, G. von, *Aspekte alttestamentlichen Weltverständnisses, EvTh 24 (1964)*, 57-73
- Rad, G. von, *Das 5. Buch Mose. Deuteronomium (ATD)*, Göttingen 1964, 1978³
- Rad, G. von, *Theologie des Alten Testaments, 2 Bd.*, München 1982⁸, 1980⁷
- Ratschow, C.H., *Magie und Religion*, Gütersloh 1955
- Redford, D.B., *Akhenaten. The heretic king*, Princeton, New Jersey 1984
- Reicke, B./Rost, L. (Hg.), *Biblisch-Historisches Handwörterbuch, 4 Bd.*, Göttingen 1962-1979
- Reventlow, H. Graf, *Das Heiligkeitsgesetz formgeschichtlich untersucht (WMANT 6)*, Neukirchen 1961
- Ridderbos, J., *De kleine profeten II (KV)*, Kampen 1949²
- Rösel, H., art. Haus, in *BRL*, 138-141
- Rudolph, W., *Hosea (KAT)*, Gütersloh 1966
- Rudolph, W., *Jeremia (HAT)*, Tübingen 1968³

- Rudolph, W., Amos 4:6-13, in *Wort, Gebot, Glaube* (Festschrift W. Eichrodt), Zürich 1970, 27-38
- Rudolph, W., *Joel, Amos, Obadja, Jona* (KAT), Gütersloh 1971
- Rudolph, W., *Micha, Nahum, Habakuk, Zephanja* (KAT), Gütersloh 1975
- Rudolph, W., *Haggai, Sacharja, Maleachi* (KAT), Gütersloh 1976
- Salonen, A., *Die Hausgeräte der alten Mesopotamier nach sumerisch-akkadischen Quellen. Eine lexikalische und kulturgeschichtliche Untersuchung* (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Sarja-ser.B/Nide-tom.139), 2 Bd. Helsinki 1965/1966
- Schächter, E.A., Bundesformular und prophetischer Unheilsspruch. Bemerkungen zu D.R. Hillers, *Treaty curses and the Old Testament prophets*, *Bibl* 48 (1967), 128-131
- Scharbert, J., *Solidarität in Segen und Fluch im Alten Testament und in seiner Umwelt. 1. Väterfluch und Väterseggen* (Bonner Biblische Beiträge 14), Bonn 1958
- Scharbert, J., 'Fluchen' und 'segnen' im Alten Testament, *Bibl* 39 (1958), 1-26
- Scharbert, J., art. 'ālā, in *TWAT* I, 279-285
- Scharbert, J., art. 'ārār, in *TWAT* I, 437-451
- Scharbert, J., art. bāarak, in *TWAT* I, 808-841
- Schmid, H.H., *Wesen und Geschichte der Weisheit. Eine Untersuchung zur altorientalischen und israelitischen Weisheitsliteratur* (BZAW 101), Berlin 1966
- Schmid, H.H., Rechtfertigung als Schöpfungsgeschehen. Notizen zur alttestamentlichen Vorgeschichte eines neutestamentlichen Themas, in *Rechtfertigung* (Festschrift E. Käsemann), Tübingen-Göttingen 1976
- Schmid, H.H., art. 'ādāmā-Erdboden, in *THAT* I, 57-60
- Schmidt, W.H., *Alttestamentlicher Glaube und seine Umwelt. Zur Geschichte des alttestamentlichen Gottesverständnisses* (Neukirchener Studienbücher 6), Neukirchen 1968
- Schmidt, W.H., *Zukunftsgewissheit und Gegenwartskritik. Grundzüge prophetischer Verkündigung* (Biblische Studien 64), Neukirchen 1973
- Schmidt, W.H., *Einführung in das Alte Testament*, Berlin-New York 1995⁵
- Schneider, W., *Grammatik des biblischen Hebräisch*, München 1974
- Schoors, A., *Jesaja* (BOT), Roermond-Maaseik 1972
- Schoors, A., The particle kī, *OTS* 21 (1981), 240-276
- Schott, A./Soden, W. von, *Das Gilgamesch Epos neu übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Albert Schott*, Stuttgart 1958, 1970
- Schottroff, W., *Der altisraelitische Fluchspruch* (WMANT 30), Neukirchen 1969
- Schwertner, A., art. 'ājin-Nichtsein, in *THAT* I, 127-130
- Selms, A. van, *Jeremia* I, II (POT), 1972/1974
- Selms, A. van, *Job* I, II (POT), Nijkerk 1982/1983
- Seybold, K., *Satirische Prophetie. Studien zum Buch Zefanja* (Stuttgarter Bibelstudien 120), Stuttgart 1985
- Shaffer, A., *Sumerian sources of tablet XII of the epic of Gilgamesh*, diss. Ann Arbor/Michigan 1963
- Smend, R., *Elemente alttestamentlichen Geschichtsdenkens* (Theologische Studien 95), Zürich 1968.

- Smend, R., Essen und Trinken -ein Stück Weltlichkeit des Alten Testaments, in *Beiträge zur alttestamentlichen Theologie* (Festschrift W. Zimmerli), Göttingen 1977, 447-459
- Snijders, L.A., *Jesaja I* (POT), Nijkerk 1969
- Snijders, L.A., *Spreuken. Een praktische Bijbelverklaring* (TeT), Kampen 1984
- Soden, W. von, *Akkadisches Handwörterbuch*, 3 Bd., Wiesbaden 1965-1981
- Steinmetzer, F.X., *Die babylonische kudurru als Urkundenform* (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums 11/4,5), Paderborn 1922, repr. New York-London 1968
- Steymans, H.U., *Deuteronomium 28 und die adē zur Thronfolgeregelung Asarhaddons. Segen und Fluch im Alten Orient und in Israel* (Orbis Biblicus et Orientalis 145), Freiburg-Göttingen 1995
- Streck, M., *Assurbanipal* (Vorderasiatische Bibliothek 7), 3 Bd., Leipzig 1916
- Stricker, B.H., De wijsheid van Anchsjesjonq, *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux* 15 (1957-1958), 11-33
- Terrien, S., *Job* (CAT), Neuchâtel 1963
- Thiel, W., *Die deuteronomistische Redaktion von Jeremia 1-25* (WMANT 41), Neukirchen 1973
- Thiel, W., *Die deuteronomistische Redaktion von Jeremia 26-45* (WMANT 52), Neukirchen 1981
- Thompson, J.A., *The ancient near eastern treaties and the Old Testament* (The Tyndale lecture in Biblical archaeology 1963), London 1964
- Thompson, J.A., *Deuteronomy* (TOTC), London 1974
- Tigay, J.H., *The evolution of the Gilgamesh Epic*, Philadelphia 1982
- Toorn, K. van der, *Sin and sanction in Israel and Mesopotamia. A comparative study* (Studia Semitica Neerlandica 22), diss. Assen-Maastricht 1985
- Toy, C.H., *The book of Proverbs* (ICC), Edinburgh 1899 (1970)
- Vergote, J., *De Egyptenaren en hun godsdienst*, Haarlem 1978³
- Verhoef, P.A., *Maleachi* (COT), Kampen 1972
- Vlaardingerbroek, J., *Sefanja* (COT), Kampen 1993
- Vriezen, Th.C., Moet de oudtestamentische exegese afzien van het woord 'verbond'?, *Rondom het Woord* 14 (1972), 275-281
- Vriezen, Th.C., *Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament*, Wageningen 1977⁵
- Vriezen, Th.C., Opmerkingen over gebruik en betekenis van de negatie 'ajin-'ēn, in *Übersetzung und Deutung. Studien zu dem Alten Testament und seiner Umwelt* (Festschrift A.R. Hulst), Nijkerk 1977, 187-203
- Vriezen, Th.C./Woude, A.S. van der, *Literatuur van Oud-Israël*, Katwijk 1980⁶
- Vuilleumier, R., *Malachie* (CAT), Genève 1981
- Vuilleumier, R., *Michée* (CAT), Genève 1971, 1990²
- Wagenaar, J.A., *Oordeel en heil. Een onderzoek naar samenhang tussen de heils- en onheilsprofetieën in Micha 2-5*, diss. s.n. 1995
- Walcot, P., Hesiod and the instructions of 'Onchsheshonqy, *JNES* 21 (1962), 215-219

- Watanabe, K., *Die adê-Vereidigung anlässlich der Thronfolge-
regelung Asarhaddons* (Baghdader Mitteilungen Beiheft 3),
Berlin 1987
- Watson, W.G.E., Reversed word-pairs in ugaritic poetry, *UF* 13
(1981), 189-192
- Watson, W.G.E., *Classical Hebrew poetry. A guide to its
techniques* (JSOT Suppl 26), Sheffield 1984, 1986
- Watson, W.G.E., *Traditional techniques in classical Hebrew verse*
(JSOT Suppl 170), Sheffield 1994
- Webster, E.C., Strophic patterns in Job 29-42, *JSOT* 30 (1984),
95-109
- Weinfeld, M., Traces of Assyrian treaty fomulae in Deuteronomy,
Bibl 46 (1965), 417-427
- Weinfeld, M., *Deuteronomy 1-11* (AB), New York 1991
- Weippert, H., *Die Prosareden des Jeremiabuches* (BZAW 132),
Berlin-New York 1973
- Weippert, H., art. Kleidung, in *BRL*, 185-188
- Weippert, M., Die Kämpfe des assyrischen Königs Assurbanipal
gegen die Araber, *WdO* 7 (1973/74), 39-85
- Weiser, A., *Das Buch Jeremia* (ATD), Göttingen 1952, 1966⁵
- Weiser, A., *Hosea-Micha* (ATD), Göttingen 1967⁵
- Wensham, G.J., *The book of Leviticus* (NICOT), Grand Rapids/
Michigan 1979
- Westermann, C., art. Fluch, in *BHH* I, 487-488
- Westermann, C., *Grundformen prophetischer Rede* (Beiträge zur
EvTh 31), München 1964²
- Westermann, C., Das Verhältnis des Jahweglaubens zu den
ausserisraelitischen Religionen, in *Forschung am Alten
Testament* (Theologische Bücherei 24), München 1964, 189-219
- Westermann, C., *Das Buch Jesaja. Kapitel 40-66* (ATD), Göttingen
1966
- Westermann, C., *Genesis 1-11* (BK), Neukirchen 1974
- Westermann, C., Sinn und Grenze religionsgeschichtlicher
Parallelen, in *Forschung am Alten Testament. Gesammelte
Studien* II (Theologische Bücherei 55), München 1974, 84-95
(=ThLZ 90 (1965), 489-496)
- Westermann, C., Die Begriffe für Fragen und Suchen im Alten
Testament, in *Forschung am Alten Testament, Gesammelte
Studien* II (Theologische Bücherei 55), München 1974, 162-190
(=KuD 6 (1960), 2-30)
- Westermann, C., Zur Erforschung und zum Verständnis der
prophetischen Heilsworte, *ZAW* 98 (1986), 1-13
- Wijngaards, J., *Deuteronomium* (BOT), Roermond-Maaseik 1971
- Wildberger, H., Israel und sein Land, *EvTh* 16 (1956), 404-422
- Wildberger, H., *Jesaja 1-12, 13-27, 28-39* (BK), Neukirchen 1972-
1982
- Wilde, A. de, Das Buch Hiob, eingeleitet, übersetzt, und
erläutert, *OTS* 22 (1981)
- Williamson, H.G.M., *The book called Isaiah. Deutero-Isaiah's
role in composition and redaction*, Oxford 1994
- Wiseman, D.J., The vassal-treaties of Esarhaddon, *Iraq* 20
(1958), 1-100
- Wolff, H.W., Die Begründungen der prophetischen Heils- und
Unheilssprüche, *ZAW* 52 (1934), 1-22
- Wolff, H.W., *Hosea* (BK), Neukirchen 1965²

- Wolff, H.W., *Joel, Amos* (BK), Neukirchen 1969, 1975²
- Wolff, H.W., *Micha* (BK), Neukirchen 1982
- Wolff, H.W., *Haggai* (BK), Neukirchen 1986
- Woude, A.S. van der, Das hebräische Pronomen demonstrativum als hinweisende Interjektion, *JEOL* 18 (1964), 307-313
- Woude, A.S. van der, Deutero-Micha, ein Prophet aus Nord-Israel?, *NTT* 25 (1971), 365-378
- Woude, A.S. van der, art. *kō^ah*-Kraft, in *THAT* I, 823-825
- Woude, A.S. van der, *Micha* (POT), Nijkerk 1976
- Woude, A.S. van der, *Habakuk, Zefanja* (POT), Nijkerk 1978
- Woude, A.S. van der, *Haggai, Maleachi* (POT), Nijkerk 1982
- Woude, A.S. van der, *Zacharia* (POT), Nijkerk 1984
- Woudstra, M.H., *The book of Joshua* (NICOT), Grand Rapids/Michigan 1981
- Würthwein, E., *Die Weisheit Ägyptens und das Alte Testament. Rede zur Rektoratsübergabe am 29. November 1958*, Marburg 1960
- Yoder, P.B., A-B pairs and oral composition in hebrew poetry, *VT* 21 (1971), 470-489
- Zadok, R., On the historical background of the Sefire Treaty, *Annali. Istituto Universitario Orientale* 44 (1984), 529-538

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

- AB - Anchor Bible, Garden City, New York
 AfO - *Archiv für Orientforschung*, Graz
 AHw - W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, 3 Bd., Wiesbaden 1965-1981
 ANET - *Ancient Near Eastern Texts*, ed. J.B. Pritchard, Princeton 1955²
 AOAT - *Alter Orient und Altes Testament*, Neukirchen
 ATD - *Das Alte Testament Deutsch*, Göttingen
 BA - *The Biblical Archaeologist*, New Haven, Conn.
 BETHL - *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*, Leuven
 BHH - *Biblich-Historisches Handwörterbuch*, herausgegeben von B. Reicke/L. Rost, 4 Bd., Göttingen 1962-1979
 BHS - *Biblica Hebraica Stuttgartensia*, herausgegeben von K. Elliger/W. Rudolph, Stuttgart 1968-1976
 Bibl - *Biblica*, Roma
 BK - *Biblischer Kommentar. Altes Testament*, Neukirchen
 BOT - *De Boeken van het Oude Testament*, Roermond-Maaseik
 BRL - *Biblisches Reallexikon*, herausgegeben von K. Galling, Tübingen 1977²
 BZ - *Biblische Zeitschrift*, Paderborn
 BZAW - *Beiheft ZAW*, (Giessen) Berlin
 CAD - *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of Chicago*, Chicago 1956--
 CAT - *Commentaire de l'Ancien Testament*, Neuchâtel, later Genève
 COT - *Commentaar op het Oude Testament*, Kampen
 EvTh - *Evangelische Theologie*, München
 HAT - *Handbuch zum Alten Testament*, Tübingen
 HTR - *Harvard Theological Review*, Cambridge, Mass.
 ICC - *International Critical Commentary*, Edinburgh
 JAOS - *Journal of the American Oriental Society*, Baltimore
 JBL - *Journal of Biblical Literature*, New Haven
 JEOL - *Jaarbericht Ex Oriente Lux*, Leiden
 JNES - *Journal of Near Eastern Studies*, Chicago
 JSOT - *Journal for the Study of the Old Testament*, Sheffield
 JTS - *Journal of Theological Studies*, Oxford
 KAT - *Kommentar zum Alten Testament*, Leipzig (oude reeks)/
 Gütersloh (nieuwe reeks)
 KuD - *Kerugma und Dogma*, Göttingen
 KV - *Korte Verklaring der Heilige Schrift*, Kampen
 NICOT - *The New International Commentary on the Old Testament*, Grand Rapids/Mich.
 NTT - *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, Wageningen-'s Gravenhage
 OTS - *Oudtestamentische Studiën*, Leiden
 POT - *Prediking van het Oude Testament*, Nijkerk
 RA - *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale*, Paris
 RGG - *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, herausgegeben von K. Galling, 6 Bd., Tübingen 1957-1965³

RSP - *Ras Shamra Parallels. The texts from Ugarit and the hebrew bible*, ed. L.R. Fisher-S. Rummel, 3 vols., Roma 1972, 1975, 1981

RTAT - *Religionsgeschichtliches Textbuch zum Alten Testament* (Grundrisse zum Alten Testament, ATD Ergänzungsreihe 1), herausgegeben von W. Beyerlin, Göttingen 1975

SB - *La Sainte Bible*, Paris

SVT - *Supplements Vetus Testamentum*, Leiden

TeT - *Tekst en Toelichting*, Kampen

THAT - *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, herausgegeben von E. Jenni/C. Westermann, 2 Bd., München,, 1978³, 1979²

ThZ - *Theologische Zeitschrift*, Basel

TOTC - *Tyndale Old Testament Commentaries*, London

TWAT - *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, herausgegeben von G.J. Botterweck/H. Ringgren, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1970-

TUAT - *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, herausgegeben von O. Kaiser, Gütersloh 1982-

UF - *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas*, Kevelaer-Neukirchen

VT - *Vetus Testamentum*, Leiden

VTE - *The Vassal-Treaties of Esarhaddon*

WdO - *Die Welt des Orients*, Göttingen

WMANT - *Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament*, Neukirchen

ZA - *Zeitschrift für Assyriologie*, Berlin

ZAW - *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, (Giessen) Berlin

ZDMG - *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (Leipzig) Wiesbaden

ZDPV - *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, (Leipzig, Stuttgart) Wiesbaden

ZThK - *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, Tübingen

CURRICULUM VITAE

Willem Mijndert de Bruin werd op 2 december 1961 in Ede geboren. Aan het Christelijk Streeklyceum aldaar doorliep hij het Ongedeeld V.W.O., waarvan hij het diploma op 30 mei 1980 verkreeg. Van 1980 tot 1987 studeerde hij Theologie aan de Universiteit Utrecht. Op 18 juni 1981 behaalde hij het propedeutisch examen (met lof). Op 7 juli 1983 legde hij het kandidaatsexamen af. Tijdens de doctoraalstudie verdiepte hij zich behalve in het hoofdvak Oude Testament in de bijvakken Godsdienstpedagogiek en Dogmatiek. Op 5 juni 1987 behaalde hij de doctoraalbul (met lof). Op 4 oktober 1984 had Willem Mijndert de Bruin de kerkelijke opleiding, benodigd voor het bekleden van het predikantsambt, reeds voltooid. Zijn wens predikant te worden ging in vervulling met zijn bevestiging tot predikant op 10 april 1988 in de hervormde gemeente Kerkenveld-Alteveer. Sinds 25 juli 1993 is hij als predikant verbonden aan de hervormde gemeente Daarlerveen.